

Collegedictaat Hermeneutiek

Prof.dr. Edward Schillebeeckx

Collegejaar 1978-1979

Noot van de redacteur

Prof. dr. E. Schillebeeckx doceerde van 1958 tot 1983 als hoogleraar Dogmatische en Historische Theologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans: Radboud Universiteit Nijmegen). Tijdens deze jaren mocht het college 'Hermeneutiek' zich in grote belangstelling verheugen van studenten en afgestudeerden, zowel van binnen als van buiten de Nijmeegse Universiteit.

Schillebeeckx schreef indertijd dat dit college ondermeer wilde laten zien dat de vooronderstellingen van de geesteswetenschappelijke hermeneutiek aanvechtbaar zijn en dat om die reden steeds idealistische, subjectivistisch en psychologiserende trekken in deze hermeneutiek terug te vinden zijn. Schillebeeckx wilde met deze kritiek geenszins anti-hermeneutisch zijn (zoals dat bij sommige structuralisten wel het geval was), maar eerder een poging ondernemen om de hermeneutiek te redden door ze op een vastere en meer objectieve bodem te grondvesten. Daarmee was dit college tegelijk een kritiek op een louter semiotisch-structureel verstaan van teksten. Over de diepere betekenis van zijn dictaat zegt Schillebeeckx het volgende: "Er is geen absoluut uitgangspunt. We trekken binnen in een verhaal dat al begonnen is. We beginnen dus bij een willekeurig punt binnen de open geslotenheid van een eindige wereld. Als dit ten diepste met 'hermeneutische cirkel' is bedoeld, ontsnapt geen mens en geen wetenschap eraan."

Het uitgebreide collegedictaat is nooit gepubliceerd. De Stichting Edward Schillebeeckx ontving de afgelopen jaren diverse vragen om het dictaat publiek ter beschikking te stellen. Omwille van deze aanhoudende belangstelling heeft de Stichting besloten het collegedictaat voor een breed publiek te ontsluiten door middel van digitale publicatie (in pdf-formaat) op haar website <http://www.ru.nl/schillebeeckx>.

De tekst is gebaseerd op Schillebeeckx' eigen aantekeningen en het gestencilde collegedictaat zoals dit in het collegejaar 1978-1979 werd gebruikt. Om zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst van Schillebeeckx te blijven, zijn er slechts enkele marginale aanpassingen gebeurd. Omwille van de leesbaarheid is er voor gekozen om de bibliografie en de excursus in bijlagen op te nemen. Tevens zijn een aantal bibliografische verwijzingen uit de tekst gehaald en in voetnoten opgenomen. Tot slot zijn woorden in een vreemde taal cursief gedrukt. De structuur en het taalgebruik (woordkeuze en syntaxis) zijn zo veel als mogelijk bewaard. Schillebeeckx' taal is bloemrijk en voor het huidige taalgevoel wellicht hier en daar gedateerd. Dit element is gehandhaafd, niet alleen vanwege de authenticiteit van het dictaat, maar vooral omdat theologie ontstaat in een concrete context, welke steeds beperkt is en onderhevig is aan veranderende perspectieven. Schillebeeckx zelf: "Aangezien ons kennen en interpreteren nooit een 'absoluut weten' is, zal een dosis subjectiviteit en historisch perspectivisme altijd kleven aan elke uitleg en hermeneuse; maar het is wel zaak dit subjectivisme niet onnodig te verruimen, het dus binnen rationeel gecontroleerde grenzen te houden, - grenzen die overigens eigen zijn aan onze condition humaine."

Dit college is ook voor Schillebeeckx zelf altijd een 'werk in uitvoering' gebleven. Tot aan zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans: Radboud Universiteit Nijmegen) heeft de auteur aan zijn dictaat gewerkt. De laatste correcties en bijwerkingen zijn echter nooit gebundeld. Bovendien is het collegedictaat 'onvolledig' gebleven. Schillebeeckx verwijst in zijn dictaat naar secties en paragrafen die nooit op schrift zijn gesteld. Zo is er sprake van de secties III en V, maar deze zijn nooit uitgeschreven. Om die reden bevat onderstaand document slechts de secties I, II en IV.

Namens de Stichting Edward Schillebeeckx,
Frank G. Bosman, redacteur

Sectie I: Over taal

Ter inleiding: de bedoeling van dit college

De bedoeling van dit college in het jaar 1978-1979 is een soort 'basiscollege' te geven tegen de achtergrond van nu ongeveer 15 jaar college Hermeneutiek. De bedoeling is te laten zien dat de vooronderstellingen van de geesteswetenschappelijke Hermeneutiek aanvechtbaar zijn en dat om die redenen idealistische, subjectivistisch en psychologiserende trekken in deze Hermeneutiek te vinden zijn. Mijn intentie hierbij is geenszins anti-hermeneutisch (zoals bij veel structuralisten), maar veeleer om een poging te ondernemen de Hermeneutiek te redden door ze op een vastere, meer objectieve bodem te laten aanvangen. Hierin is dit college tegelijk een verzet tegen een louter semiotisch-structureel verstaan van teksten.

Het subjectivisme van de geesteswetenschappelijke Hermeneutiek (zoals deze ook vooral door theologen werd en wordt gehanteerd) is te wijten enerzijds aan haar romantische oorsprong bij Schleiermacher en de jongere en zelfs oudere Dilthey, en anderzijds, en wellicht fundamenteeler, aan het feit dat deze Hermeneutiek onvoldoende oog heeft voor de radicale omslag die plaats vindt, wanneer men in plaats van zich mondeling tot toehoorders te richten, zich via een geschrift of een tekst richt tot lezers. Lang heeft men niet doorgehad dat een tekst tenslotte iets heel anders is dan het gesproken woord, en evenmin slechts een te schrift stellen van een vooraf gesproken woord. De moderne Semantiek kan ons hierbij corrigeren. De fundamentele omslag, het wezenlijk verschil tussen gesproken woord (een dialoogsituatie) en een tekst (die buiten de dialogale situatie staat), zal dus zorgvuldig ontleed moeten worden, willen we ons bewust blijven van de complexe dimensies van de hermeneuse: van tekstuitleg en tekstverstaan (*Erklären* en *Verstehen*).

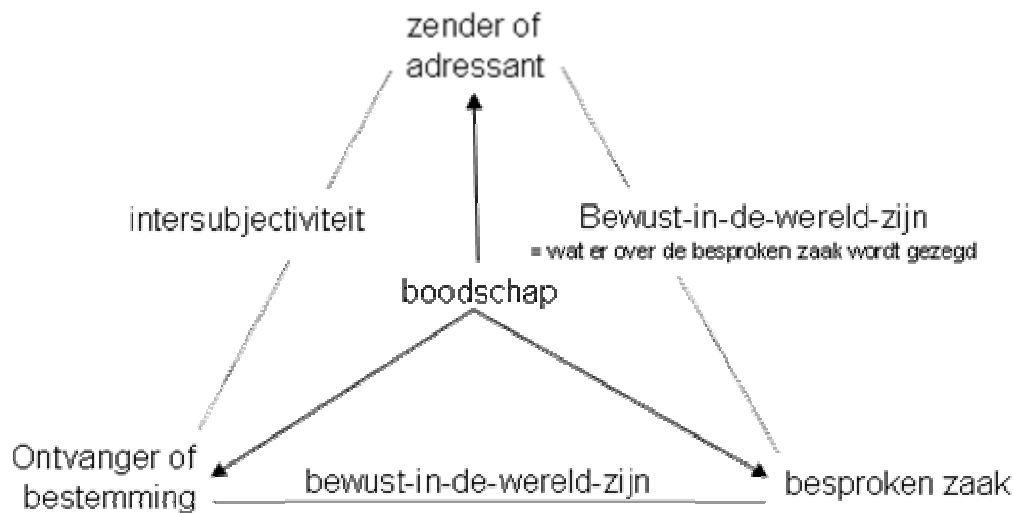
Aangezien ons kennen en interpreteren nooit een 'absoluut wetens' is, zal een dosis subjectiviteit en historisch perspectivisme altijd kleven aan elke uitleg en hermeneuse. Maar het is wel zaak dit subjectivisme niet onnodig te verruimen, het dus binnen rationeel gecontroleerde grenzen te houden; grenzen die overigens eigen zijn aan onze *condition humaine*.

(1) In elk taalgebeuren onderkende men, klassiek-traditioneel, een triadische structuur, een driehoeksverhouding: sprekend zegt iemand (zender of adressant) iets (een boodschap) tot iemand (ontvanger of bestemming of toehoorder) over een besproken zaak (of stand van zaken, een ervaring in en met de wereld waarin de spreker leeft). Deze driehoek met 'wat wordt gezegd' (de boodschap) als centrum ervan, werd voor het eerst (na veel zinnigs daarover reeds bij Plato en Aristoteles) geschematiseerd door K. Bühler¹. Een goede presentatie hiervan gaf nadien John MacQuarrie in *God-Talk*².

Het klassieke triadeschema van de spreesituatie (*universe of discourse*) kan in het volgende diagram worden verduidelijkt:

¹ K. Bühler, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Jena (1934, 1965²).

² John MacQuarrie, *God-Talk*, Londen (1967), pag. 55-78.

In het vermelde schema komt vooral naar voren dat taal gezien moet worden als communicatie, als expressie en als representatie van of referentie naar datgene waarover wordt gesproken. Omdat intersubjectief contact tussen mensen mogelijk is, namelijk op grond van het gemeenschappelijk samen vertoeven in één en dezelfde wereld ('bewust in de wereld zijn') en op grond van het feit dat taal het vermogen bezit om ons te bewonen van diezelfde wereld te sprake te brengen en onder elkaar bespreekbaar te maken, is *discourse* of *parole* (in tegenstelling tot *langue*) - zinvol spreken -, mogelijk. Die oudere analyse beruhte niet zozeer op een streng linguïstisch onderzoek als wel op een fenomenologische ontleding van het feitelijk menselijk spreken. Hieruit werd duidelijk dat voornoemde drie factoren van talige communicatie (met 'de boodschap', 'dat wat men over iets zegt' als centrum van de driehoek) het geheel van wat men noemt 'de spreksituatie' vormt, zonder welke het spreken niet zinvol geacht kan worden. De gemeenschap van mensen werd dus gezien als een 'gemeenschap van interactie': op grond van een gemeenschappelijk bewoonde wereld, gemeenschappelijk interesses en een gemeenschappelijke 'spreksituatie' of *universe of discourse*.

Discourse, *talk*, *parole parlante* of *discours*, *die Rede*, tenslotte woordgebeuren of een gesprek voeren, spreken, verschilt wezenlijk van *taal*, *langue*, *language* en *Sprache*, die de code van het spreken vormt. Spreken heeft in deze visie een existentiële dimensie: sprekend staan mensen zinnemend en zingevend met andere mensen in één en dezelfde wereld als levenscontext. Het aan alle mensen gemeenschappelijk in de wereld vertoeven is de fundamentele achtergrond van alle zinvolle, intersubjectief geldend en verstaanbaar spreken.

Hoewel dit triadisch schema toen nog niet zo werd geschematiseerd, hadden niet alleen de oude aristotelische Hermeneutiek (*Peri Hermeneias*), niet alleen de middeleeuwse *ars interpretandi*, maar tenslotte ook de grondleggers van 'de nieuwe Hermeneutiek', Schleiermacher en Dilthey, een duidelijk inzicht in deze triadische structuur van elke zinvolle concrete spraaksituatie. Zelfs Jakobson, die (zie verderop) deze driehoek gevoelig zal nuanceren, gaat uit van de traditionele, klassieke *trias* als kern van alle taalgebeuren. In feite hebben Schleiermacher en Dilthey hun Hermeneutiek uitgewerkt binnen dit vanouds erkende fundamentele taal- of woordgebeuren.

Zij deden dit echter binnen de negentiende eeuwse polemiek rond de tweedeling tussen natuurwetenschappen en geesteswetenschappen. Enerzijds bleef men daarbij de natuurwetenschappen als model van alle wetenschappelijkheid zien, anderzijds vocht men tegelijkertijd voor de eigenheid van de geesteswetenschappen. De eerste werden echter

'overschat', de tweede veeleer onderschat. Dat er echter een methodologische eenheid van alle empirische wetenschappen is, was men zich toen nog niet bewust. Men kon de analytisch-empirische methode toen nog niet toepassen op de literatuurwetenschappen. Vandaar de centrale rol die in de Hermeneutiek de zogenaamde 'hermeneutische cirkel' speelde en zou blijven spelen (zie sectie II).

Wat doet nu, met deze triadische spreesituatie voor ogen, de geesteswetenschappelijk georiënteerde Hermeneutiek? Zij identificeert 'interpretatie' met de categorie 'verstaan'. Verstaan wordt dan opgevat als het erkennen van de *mens auctoris*, de intentie van de schrijver en wel vanuit het standpunt van de eerste bestemmelingen van een geschrift. In tweede instantie wordt dan de tekst 'geheractualiseerd', dat is binnen de situatie van de lezer gebracht. De prioriteit die gegeven wordt aan de intentie van de auteur en de oorspronkelijke bestemmelingen van zijn tekst, stelt het hermeneutisch probleem dus voor naar het model van een dialoog of gesprek: het model van de intersubjectiviteit. Een tekst verstaan wordt dan slechts een bijzonder geval van een diagonale situatie, waarin iemand een ander toespreekt en deze dan reageren kan op het gezegde. Zelf heb ik het een tiental jaren geleden ook zo voorgesteld.

Deze psychologiserende trek in de Hermeneutiek heeft vooral de christelijke theologie duidelijk beïnvloed. Ze ligt aan de oorsprong van alle theologieën van het woordgebeuren of de kerygmatheologie (Bultmann, Ebeling, Fuchs, enz.) De zin of betekenis van het oorspronkelijk woordgebeuren getuigt voor zichzelf in het actuele gebeuren waardoor we het in de akte van geloof op onszelf toepassen: actualisering.

(2) Zelf vurig voorstander van de geesteswetenschappelijke Hermeneutiek en van de kerygmatheologie, maar anderzijds geïntrigeerd geraakt door het objectivisme van het Structuralisme, was het vooral Paul Ricoeur die zocht naar een mogelijkheid om via het Structuralisme de Hermeneutiek te ontdoen van haar subjectivistisch en psychologiserende, tenslotte idealistische resten. Hij werkte echter nog met het klassieke triadische schema, maar maakte alvast duidelijk dat die driehoeksverhouding radicaal uit zijn voegen wordt gelicht als het niet meer om een gesproken woord maar om een tekst (*l'écriture*) gaat³. Ricoeur maakte het linguïstische en structuralistische onderscheid tussen *langue* en *parole* vruchtbaar in het onderscheid tussen 'spreken' en 'schrijven' (een tekst). In het spreken zijn er minstens twee transcendentiemomenten, wil taal functioneren: a) de transcendentie van het 'waarover' men spreekt, en b) de transcendentie van 'sprekers' en 'tot wie' men spreekt.

Het Structuralisme nu plaatst die twee transcendenties tussen haakjes (of loochent ze voor een tekst): het gaat om de tekst als gesloten geheel. Daarom gaat het bij de verklaring van de tekst niet om de zin maar om de structuur van de tekst. Structuralisme als zodanig sluit elke Hermeneutiek uit als overbodig: er is namelijk geen boodschap in de tekst, geen te ontcijferen zin (*meaning*) en geen transcendente intenties die men existentieel zou dienen te begrippen.⁴

Er zijn in de tekst alleen elementen die gerangschikt moeten worden volgens bepaalde classificatieregels om aldus via de structuur de tekst te 'verklaren'. 'Verklaren' en niet 'verstaan, wat 'hermeneuse' is, en waartegen het louter Structuralisme zich verzet.

³ P. Ricoeur, "Qu'est-ce que un texte? Expliquer et comprendre" in: *Hermeneutik und Dialektik*, Band 2, Tübingen (1970), pag. 181-200.

⁴ De hermeneutiek beschouwt verstaan altijd als een vorm van zelfverstaan.

Al vindt Ricoeur, terecht, dat de structurele ontleding slechts een begin van tekstinterpretatie is, aanvaardt hij niettemin de nieuwe inzichten, met name dat een tekst iets heel anders is dan het gesproken woord en geen element van een dialogale situatie. Ten opzichte van het gesproken woord gebeuren er met een tekst wonderlijke dingen. Ricoeur heeft dit ontleed, zij het nog binnen het simplistische procédé van de klassiek triade. Dit moge een eerste wegwijzer zijn.

De fixatie van een tekst is constitutief voor de tekst zelf. Men stelt het zich verkeerdelijk vaak zo voor: de geschreven tekst is een te schrift stellen van het gesproken woord. Dit is een misverstand. Het te schrift stellen komt in de plaats van het levende woord en is een heel ander gebeuren. Het gaat niet langer om een particulier geval van een dialoog. De relatie van de lezer tot de tekst is van een andere orde dan die van de toehoorder tot de spreker. "Le lecteur est absent á l'écriture; l'écrivain est absent á la lecture", aldus Ricoeur⁵. De tekst breekt de dialoogsituatie. De tekst heeft ten aanzien zowel van de relatie tussen taal en wereld als van de relatie tussen taal en auteur én de lezer een heel ander karakter: er doen zich een paar omwentelingen voor. De referentiële verhouding wordt immers verbroken: iemand zegt iets tot iemand over iets (triade). Dit 'over iets' noemt men de referent van het spreken. Dit is concreet de 'zin', *la phrase*, de sententie of volzin. Door deze referentiële functie van de gesproken taal verwijst deze naar de wereld: de kloof tussen taaltekens en de wereld wordt in het spreken (in een volzin) opgeheven.

We spreken altijd over de wereld waarin we leven. Maar, als in de plaats van spreken dan een tekst komt, gebeuren er in eerste instantie opmerkelijke dingen. Auteur en lezer zijn dan niet zoals in het spreken 'bij elkaar' in eenzelfde spraaksituatie, en pas in eenzelfde spreeksituatie wordt een dialoog geen dovemansgesprek, en dus pas zinvol. Door het geschreven woord, de tekst, wordt echter heel die spraaksituatie 'gesuspendeerd'. "Intercepté et non supprimé", zegt terecht Ricoeur⁶. Hij verzet zich hier tegen de structuralistisch ideologie van een 'absoluut gesloten' tekst. Er is, althans aanvankelijk een suspensie van de referentiële verhouding: de tekst hangt in het luchtledige, *hors monde ou sans monde*.

Bovendien, juist omdat deze buitenlinguïstische referenties worden 'gesuspendeerd', kan men een tekst met andere teksten in verhouding brengen. Die andere teksten nemen de plaats in van wat in het levende spreken de spraaksituatie is. Deze intra- en intertekstuele relaties (bij 'verdwijnen' van de wereld waarover het levende woord het heeft) vormen een 'eigen wereld': de wereld van de literatuur. Geschreven woorden worden dus woorden omwille van zichzelf. Zo is de 'Grieks wereld', de 'Byzantijnse wereld', enz. een creatie van de literatuurwereld: "un imaginaire littéraire."⁷ Deze isolering van de tekst uit de verhouding van het spreken-over-de-wereld is bovendien de grond van een tweede omwenteling, namelijk met betrekking tot de relatie van de twee subjecten, zender en ontvanger. Een auteur is geen spreker. Als de tekst in de plaats van het levend woord komt, is er eigenlijk geen hier en nu sprekend 'ik'. In de plaats daarvan komt een zeer complexe relatie van de auteur tot de tekst: de auteur valt als het ware samen met de tekst zelf. "Le texte est le lieu même où l'auteur advient, mais y advient-il autrement que comme premier lecteur?"⁸ De lezer heeft nog alleen te maken met een tekst.

⁵ Ricoeur, l.c. p. 182.

⁶ Ricoeur, l.c. p. 184.

⁷ Zie ook: Jacques Derrida, *La voix et le phénomène*, Parijs (1967); id., *L'écriture et la différence*, Parijs (1967); id., *De la grammatéologie*, Parijs (1967); G.R. Elton, *Practice of History*, New York (1970), vooral capitel 'writing'; R. Barthes, *Le degré zéro de l'écriture*, Parijs (1953); M. de Chateau, *L'écriture de l'histoire*, Parijs (1975).

⁸ Ricoeur, l.c. p. 185.

Door de overgang van spreken naar schrijven voltrekt zich metterdaad dus een radicaal vervreemdings- en distantieeringsproces, waardoor de tekst in eerste instantie wel degelijk in aanmerking komt (en moet komen) voor een objectiverende, structurele analyse: de tekst krijgt op zichzelf een semantische autonomie.

(3) In zijn artikel in *Hermeneutik und Dialektik*⁹ redeneert Ricoeur nog vanuit de klassiek triadische spraaksituatie. Maar intussen heeft de linguïstische wetenschap gewezen op het simplisme van die triadische structuur. Vooral Jakobson, een Scandinavische linguïst, uit de Praagse school heeft dit schema gevoelig bijgewerkt en verruimd. Hij ontdekte zes 'talige' (*sprachliche*) communicatiefactoren en hierbij aansluitend zes correlatieve taalfuncties. Welnu, als *writing* (G.R. Elton) of een tekst (Structuralisme) of de *l'écriture* (P. Ricoeur, R. Barthes, M. de Certeau, enz.) inderdaad een radicale omslag insluit ten aanzien van het spreken of het gesproken woord (*parole parlante*), dan zal die opslag ons wellicht ook iets openbaren ten aanzien van de nieuwe, drie taling communicatiefactoren, zoals Jakobson die heeft ontleed. Dit moeten we dan eerst onderzoeken. Wellicht vinden we dan een weg om de Hermeneutiek een vastere, objectievere basis te geven en aldus de idealistische, subjectivistische restanten in de courante geesteswetenschappelijke Hermeneutiek te overwinnen, zonder anderzijds in Structuralisme gevangen te blijven.

Daarom: vooral (§ 1) een objectieve uiteenzetting van Jacobsons zes taalfactoren en taalfuncties, om vervolgens (§ 3) wat Ricoeur deed ten aanzien van de drie klassieke communicatiefactoren van de taal te verruimen tot de zes taalfactoren, die alle zes in hetzelfde objectiveringsproces zijn betrokken. De hermeneutische opdracht, als tweede fase na de structurele analyse, zal dan de opdracht zijn tot een actueel, levend herstel van de zin van de tekst: het opheffen van de voorlopige 'suspensie' (waarover sprake was). Want 'structuren' zijn op een of andere manier als structuren pas te begrijpen omdat ze geïntegreerd liggen in een zinuniversum dat om interpretatie vraagt.¹⁰

⁹ P. Ricoeur, *Hermeneutik und Dialektik*, Band 2, Tübingen (1970).

¹⁰ Zie P. Ricoeur, "Contribution d'une réflexion sur la langage à une théologie de la Parole" in: *Revue de Théologie et de Philosophie* 18 (1963), pag. 333 - 348, alsook het tweede deel van zijn artikel in *Hermeneutik und dialectiek*, Band II, en dan vooral pag. 185-200.

§ 1. Zes talige communicatiefactoren openbaren zes linguïstische functies

I. Zes factoren van communicatie via taal

De linguïstiek als wetenschap van de taal - te onderscheiden van de Angelsaksische, filosofische *Linguistic Analysis* - bestudeert alle mogelijke problemen omtrent de verhouding van 'spreken' (*the discourse, le discours, die Rede*) tot de *universe of discourse* of de hele spraaksituatie. Ze laat derhalve de vraag naar waarheid en naar zin, in zoverre deze een buiten linguïstische werkelijkheid is, buiten beschouwing.¹¹

Wil de talige triadestructuur goed functioneren, dan moet 'de boodschap' concreet een 'context' hebben (ook *referent* genoemd), waar ze naar verwijst, een context met name die toegankelijk is voor de 'ontvanger', en dus vatbaar voor verwoording. Diezelfde triadestructuur eist bovendien een 'code' (taal) die minstens gedeeltelijk gemeenschappelijk is aan de 'zender' (de 'encoder') en de 'ontvanger' (de decoder) van de 'boodschap'.¹² Bovendien eist zo'n communicatieproces een 'contact': een fysisch 'kanaal' of medium en dus een psychisch verband tussen zender (spreker) en ontvanger (luisteraar, lezer). Dit contact maakt dus de communicatie mogelijk.

Zondoende heeft Jakobson de klassieke triade met drie factoren verruimd. Gezamenlijk bepalen die zes communicatiefactoren evenzoveel taalfuncties, waarbij echter geen van deze factoren een monopolie bezit. Ze zijn, verschillend naar de aard van elke tekst, uiteenlopend hiërarchisch geordend met wisselende dominantie van een of andere factor, die dan de andere factoren als het ware in eigen beheer neemt.

Het communicatieproces verloopt aldus via een tekenproces ('semiosis'): een 'talige' situatie waarin een spreker of schrijver (de zender) via een bepaald kanaal (het contact of de communicatie tussen zender en ontvanger) een boodschap (een bepaalde inhoud) doet toekomen, die in een bepaalde code is gesteld en die een bepaalde stand van zaken betreft (de context of het referentiekader). Via een verhaal (tekst, boodschap) communiceert een zender met (een) ontvanger(s). De ontvanger kan slechts datgene als 'tekst' ontvangen wat beantwoordt aan de code en context van de tekst. De code is het taalsysteem, dat aan de zender en ontvanger enigermate gemeenschappelijk moet zijn. De context daarentegen wordt gevormd door de verbale en non-verbale situationele elementen. Ook een zekere gemeenschappelijkheid van context tussen zender en ontvanger is nodig, wil communicatie tot stand komen.

Het ligt voor de hand dat het communicatiecontact moeilijker wordt, als een particulier taalsysteem verandert (diachronie), of wanneer dit concrete taalsysteem vertaald moet worden in een andere taal. Bij deze vertaling of 'transformatie' is alleen de eigen code en context de voorwaarde van wat voor deze vertaler de tekst kan zijn. Er vindt een wisselcontact plaats tussen zender, ontvanger en tekst, een wisselwerking waarin zender en ontvanger binnen een code in een context bij middel van een tekst elkaar verstaan.

¹¹ Voor de in deze paragraaf gebruikte bibliografische aantekeningen zie bijlage II van dit collegedictaat. Kritiek op het model van Jakobson geeft G. Mousin, *La Linguistique du XXe siècle*, Parijs (1972), pag. 148. Maar deze kritiek komt uit de louter structuralistische hoek, terwijl Jakobson een fenomenologisch structuralisme voorstaat; hij is kenner van Husserl en beweegt zich in zijn analyse niet alleen op het gebied van de wetenschappelijke taalkunde, maar ook op dat van etnologisch, fenomenologisch en antropologisch onderzoek, tenslotte ook op dat van de moderne communicatietechnieken.

¹² Alle woorden tussen haakjes geven technisch-linguïstische termen aan.

Zolang de zender bereikbaar is, kan de tekst als geobjectiveerd linguïstisch gegeven als het ware terugslaan op de zender zelf. De 'tekst' is immers een zelfstandige grootheid geworden naast en buiten de zender, die er dan ook in contact mee kan komen zoals de ontvanger. De zender wordt zelf lezer. Is daarentegen de oorspronkelijke zender niet meer te bereiken (dood), dan is de tekst volkomen geobjectiveerd. De ontvanger treedt er nu op dusdanige wijze mee in contact dat alleen nog tussen hem en de tekst wisselcontact mogelijk is.

Voor zijn mededeling (overdracht of transmissie) behoeft elke tekst een kanaal, een medium dat de tekst draagt. Er is immers geen tekst (als een talig gesproken of geschreven verhaal) zonder geluid of schrift, zonder drukpersen, elektrisch, optisch of zelfs tactiel (Braille) medium. Tekst en kanaal vormen een eenheid, welke het medium van het communicatieve contact is. Aangezien elk kanaal de meegedeelde boodschap als het ware vorm en gestalte geeft volgens eigen capaciteiten, is de kanaalcapaciteit de voorwaarde die mede mogelijk maakt wát er, situationeel, 'tekst' kán zijn in de concrete situatie. Zo blijkt 'de tekst' wel degelijk het primaire taalteken, zoals vanouds, maar dan toch enkel en alleen binnen een code en in een context met behulp van een kanaal.¹³

Welnu, naar gelang één van de zes talige communicatiefactoren de andere deelfactoren in een tekst overheerst, kan men ook van (alternerend overheersende) zes linguïstische functies spreken. Deze willen we aan de hand van Jakobson afzonderlijk ontleden.

II. Zes functies van taal

Naar gelang de communicatie primair gericht staat op de besproken zaak beantwoordt hieraan de referentiele taalfunctie, aan de spreker beantwoordt de expressieve of emotieve taalfunctie, aan de ontvanger de conatieve taalfunctie, aan het medium of het kanaal de fatische taalfunctie, aan de code de meta-taal en aan de boodschap of de 'tekst' (het gezegde) de poëtische taalfunctie. Deze zes factoren en functies komen op wisselende wijze voor naar gelang van de aard der teksten. De verbale structuur van gesprek of tekst hangt primair af van de in feite dominerende functie. Een functie, die gericht staat op een taalfactor, bijvoorbeeld op de luisteraar of de lezer, kan de andere functies beheersen, maar hierdoor verdwijnen deze niet, al worden ze enigermate middelen om de dominante taalfunctie te ondersteunen.

A. De referentiele taalfunctie

Als in het talige communicatieproces de aandacht primair gericht wordt op de besproken zaak (de context, het referentiekader), heeft het spreken vooral een referentiele functie.¹⁴ In het spel is de eigenschap van de taal om dingen, een stand van zaken, enz. (ervaringen met de wereld) ter sprake te brengen en aan te duiden. Spreken of talige communicatie in de volste zin van het woord betekent niet slechts iets zeggen, maar iets zeggen over iets. Velen spreken wel, maar zeggen niet.

De hoofdbedoeling van vele gezegden of uitspraken of boodschappen (die dus informatie willen geven) ligt in een duidelijke gerichtheid op een 'referent' of een 'context'. Toch moet men er rekening mee houden dat deze hoofdintentie ook andere taalfuncties gaan participeren. Het spreken (de tekst) is dan wel primair georiënteerd op de in taal

¹³ Dit zijn Jakobson nuanceringen van de klassieke triade, ook al had zelfs de Aristotelische *hermeneutikè technè* wel oog voor de latere factoren van Jakobson; maar Aristoteles heeft ze niet gethematiseerd.

¹⁴ Deze functie wordt ook wel de cognitieve, informatieve of denotatieve taalfunctie genoemd, verwijzend naar de besproken zaak. In de oude triadestructuur van K. Bühler werd deze functie *Darstellung* genoemd.

verwoorden 'objecten' of 'referenties', die voor wie in de gebruikte code is ingewijd (en dus talige 'competent' is) talig verstaanbaar zijn.

Deze zelf reeds in taal aangebrachte referentie vormt voor zender en ontvanger (spreker en luisteraar) dezelfde context aanwezig is, het spreken of de tekst meterdaad een referentiele functie kan hebben.

B. De emotieve of expressieve taalfunctie

Al in het talige communicatieproces de aandacht vooral uitgaat naar de 'zender' (spreker, schrijver), overheerst de expressieve of emotieve taalfunctie.¹⁵ Deze taalfunctie impliceert een directe uitdrukking (expressie) van de houding (attitudes) van de adressant ten aanzien van datgene waarover hij spreekt. In deze taalfunctie is et spreken of de tekst een middel dat de innerlijkheid van de spreker openbaart, met andere woorden diens relatie tot het ter sprake gebrachte uitdrukt (zij het dat deze zelfexpressie zowel een geveinsde als een werkelijk emotievolle betrokkenheid op een zaak kan betekenen).

Linguïstisch wordt deze emotieve dimensie van de taal zichtbaar in interjecties, als 'helaas!', in een, twee of zelfs drie uitroepetekens (!!!) of met een '?!', enz. Maar hierdoor wordt alles wat wordt gezegd enigmatische gekleurd (woede, ironie, scepsis, overtuiging, etc.). Taalkundig verschillen deze taalexpressies opmerkelijk van de linguïstische middelen die het referentiele spreken kenmerken, met name zowel door hun klankpatronen (bijzondere klanksequenties) als door hun syntactische rol: ze zijn geen 'componenten', maar 'equivalenten' van taaluitingen of uitspraken (bijvoorbeeld: "'Tut! Tut!," zei meneer Jansen.'). De emotieve functie, bijvoorbeeld duidelijk bij twee uitroepetekens, kleurt of kruidt enigszins heel het spreken: zowel op het fonische en grammaticale als op het lexicale niveau.

De belangrijkheid van deze taalfunctie ligt hierin: als we taal ontleden vanuit de interesse van de daarin medegedeelde informatie (cognitieve taalfunctie), mogen we de werkelijk gegeven informatie niet beperken tot het zogenaamde 'cognitieve' of referentiele aspect van de taal. Iemand die bij het spreken expressieve gelaatstrekken vertoont om zijn woede, ontgoocheling, ironie, enz. uit te drukken, geeft onmiskenbaar informatie. Men kan dit taalgedrag geenszins gelijkstellen met niet-semiotische (bijvoorbeeld nutritieve, vegetatieve of nerveuse) reacties (zoals 'op stralende wijze fruit eten'). Men zou de informatiecapaciteit van de boodschap willekeurig bespreken, als men emotieve verschillen als non-linguïstische kenmerken zou zien, dat wil zeggen kenmerken van het doen toekomen van de boodschap en niet van de boodschap zelf.

Emotieve verschillen zijn linguïstische. Dit lijkt me belangrijk vooral waar sommigen de emotieve functies van de religieuze taal als non-cognitief en niet-informatief beschouwen. Jakobson geeft zelf hierbij een goed voorbeeld. Eens gaf het Moscou-theater de opdracht aan zijn artiesten om veertig verschillende boodschappen over te brengen met gebruik van slechts een en hetzelfde gezegde: 'deze avond'. Er werd een lijst opgesteld van veertig uiteenlopende emotionele situaties. En die woorden werden dan volgens die veertig verschillende emotionele situaties uitgesproken door bekende acteurs. Het gehoor moest (en kon) de verschillende situaties herkennen.

De emotieve of expressieve taalfunctie levert de toehoorders dus rechtstreeks vooral informatie over de zender, zonder dat hierbij de andere taalfuncties verdonkeremaand worden.

¹⁵ Door Bühler werd deze functie in het traditionele trias *Ausdruck* of *Kundgabe* genoemd.

C. De conatieve of directieve taalfunctie

Als de taalcommunicatie primair gericht staat op de ontvanger (toehoorder, lezer) overheerst de conatieve taalfunctie (*conatus* is 'inspanning' of 'poging').¹⁶ De zuiverste grammaticale expressie van deze linguïstische functie vindt men in een roepvorm, de vocatief (bijvoorbeeld 'o, lieverd') en in de gebiedende wijze (bijvoorbeeld 'koest!'), welke syntactisch en morfologisch, vaak zelfs fonomisch, afwijken van andere nominale en verbale categorieën. Ook equivalente uitdrukkingen als 'moet je horen' of 'kijk' (vergelijk het bijbelse 'en zie'), waardoor men de aandacht van de aangesprokene wil trekken. Spreken in de tweede persoon is duidelijk conatief of directief taalgebruik, en is vaak ook propagandistisch (reclame: 'jij ook?'), want door conatief taalgebruik poogt men mensen te beïnvloeden. Conatief taalgebruik kan dus ook manipulatief taalgebruik worden.

Imperatiefzinnen verschillen in dit opzicht wezenlijk van declaratieve zinnen. Deze laatste zijn toegankelijk voor een waarheidstest, de eerst niet. Zo kan men de uitdrukking 'drink!' niet uitdagen met de vraag of dit waar is of vals, wat wel kan na de uitspraak: 'Piet heeft gedronken.' In tegenstelling tot imperatiefzinnen zijn declaratieve zinnen omkeerbaar in vraagzinnen: 'Piet dronk' wordt 'heeft Piet gedronken?' Maar anderzijds kunnen imperatiefzinnen linguïstisch verborgen liggen achter grammaticaal-declaratieve zinnen. Bijvoorbeeld: 'de kantoorchef zei: 'het raam staat open'', kennelijk in de zin van 'dat iemand dat raam dicht make' of 'sluit het raam'. De zaak wordt nog gecompliceerder (zie later), wanneer men zegt: 'Piet zit aan de rechterhand van Jan' en 'Jezus zit aan de rechterhand van de vader'.

D. De fatische taalfunctie

Taalcommunicatie die primair gericht staat op 'het kanaal', medium of contact, tussen zender en ontvanger en er dus toe dient contact te leggen, het aan te houden of te intensiveren of zich te vergewissen of er wel contact is, wijzen op de fatische functie van de taal (*phatis* is 'gerucht om aandacht te trekken').¹⁷ Communicatie als vraag of vergewissing of er wel communicatie is. Hier wordt het communicerend contact geenszins door referenties gelegd, maar alleen door de taal: woorden en zinnen. Een saillant (en theologisch verrijkend) voorbeeld hiervan in het Nieuwe Testament vindt men in het verhaal van de verschijning van Jezus aan Maria Magdalena: 'Maria! - Rabbouni!' Jezus zoekt en vindt weer contact met de achtergebleven leerlinge. Zuiver-linguïstisch zeggen deze woorden als zodanig al door hun eigen taalfunctie, dat de verrezen Jezus weer bij de achtergebleven leerlingen is: 'in hun midden'. Het contact is na Jezus' door hersteld (theologisch dus: Hij leeft!). Er zijn dus boodschappen die er alleen toe dienen communicatie te leggen, contact te verlengen of weer aan te scherpen, en meer niet. Bijvoorbeeld aan de telefoon: 'Hallo, ben je er nog?' Of om aandacht of begrip bevestigd te krijgen: 'volg je me nog?' Linguïstisch (dat is dus niet heel 'de waarheid') is dit ook de betekenis van het bijbelse (vooral apocalyptische) 'voorwaar, voorwaar, ik zeg u'. Linguïstisch betekent dit: let nou eens goed op, want ik heb je belangrijke dingen te zeggen. Al deze vormen van *set for contact* kunnen dus aanwezig zijn door rituele formules, maar ook door langere dialogen louter met het oog op het verlengen van communicatie (zie bijvoorbeeld de redvoeringen van Cicero). Bij nader beschouwen blijkt eenderde van het tussendoor praten van de conferenciers als Wim Kan en Toon Hermans niets anders te zijn als *sets for contact* tussen door de grote voltreffers, waar het eigenlijk om gaat. Ook weerpraatjes ('wat een heerlijk weertje') zijn meestal *set for contact*: men wil een gesprek op gang brengen. Dit alles ligt op de lijn van de fatische taalfunctie.

¹⁶ Dit derde aspect van de klassieke triade van Bühler werd door hem *Appell* of *Auflösung* genoemd.

¹⁷ De term is oorspronkelijk van B. Malinowski. In sommige gevallen spreken linguïsten van 'contrastfunctie'.

Deze linguïstische functie kan ook tot beroepsdeformatie aanleiding geven. Bijvoorbeeld predikanten die abusievelijk geneigd zijn op de 'fatische toer te gaan'. Ze 'willen overkomen' en vergeten hierbij vaak hun boodschap. Een ander voorbeeld is de theoloog, die in zijn theologisch spreken alleen oog heeft voor het cognitieve van de geloofstaal, maar die de vorm of ook de expressieve taalfunctie van het spreken in geloofstaal volkomen verwaarloost. De fatische functie te zeer laten prevaleren is vooral het gevaar van ieder die met massamedia te maken heeft. Hij kan zo geobsedeerd worden door de zorg voor contact met de menigte dat 'een hele preek' opgeofferd word aan *sets for contact*. Men loopt dan het gevaar tenslotte niets meer te zeggen: *the medium is the message* (MacLuhan). Het zij echter genoteerd dat toelig op een van de zes taalfuncties in alle gevallen beroepsdeformatie tot gevolg kan hebben.¹⁸

E. De meta-talige taalfunctie

Deze communicatie-via-taal staat gericht op 'de code' van het spreken, dat is de taal zelf. In de moderne logica maakte men reeds het onderscheid tussen 'objectstaal' en 'meta-taal'; dus tussen taal die dingen betreft, en taal die het talige spreken zelf betreft (uitspraken over uitspraken). Linguïstisch (wat niet hetzelfde is als logisch) spreekt men enerzijds van referentiële taalfunctie, anderzijds van de meta-taalfunctie van het spreken. Meta-taal geeft linguïstisch uitleg aan het ook reflexieve karakter van de taal. Hier begint de taal te spreken over taal zelf, dus over het instrument of de code zelf van het spreken.

Men zou de eigen aard van de linguïstische functie van de meta-taal volkomen miskennen, als men de referentiële taalfunctie per se als dominerend in alle gesprekken zou beschouwen.¹⁹ Het toepassingsveld van de meta-taal is uitgestrekter dan men vaak vermoedt. Reeds in de Middeleeuwen was theologie grotendeels *grammatica*.²⁰

De linguïstische metafunctie van de taal beheerst ook het doorvragen van een spreker naar de toehoorder. Bijvoorbeeld: 'ik bedoel...' of: 'wat bedoel je?' Vooral het aanleren van een vreemde taal gebeurt grotendeels meta-talig. Metatalig spreken is, linguïstisch, een toetsen óf en hoe de gemeenschappelijke code functioneert. Dit lijkt een erg abstracte bezigheid, maar zij is schering en inslag in alle alledaagse gesprekken, en vaak onopgemerkt. Een gewoon dagelijks gesprekje als 'zeg, weet je het, Piet is gesjeesd.' - 'Wat bedoel je?' 'Dat ie gezakt is!' - 'Gezakt?' - 'Ja, hij moet zijn tentamen overdoen', is behalve het eerste inleidend referentiële

¹⁸ Het taalgedrag van het fatisch spreken is, volgens experts, typisch voor pratende vogels. Het is de enige taalfunctie die vogels en mensen gemeen hebben. Het is ook de eerste taalfunctie die baby's leren: ze zijn geneigd te communiceren alvorens ze in staat zijn iets te zeggen. Althans naar het oordeel van de volwassenen. Of ze helemaal geen informatie willen geven, is voor mij een vraagteken. Ik heb eens een geanimeerd gesprek gevoerd met een baby die maar amper 'mammie' kon zeggen en voor de rest honderduit brabbelde. Gesticuleerd en met grimassen mijn antwoord onderstrepend, zei ik: "Neen, ik geloof dat je er naast zit." Waarop de baby, ook met stemverheffing, een hele zin brabbelde. Ik zei weer daarop: "Onzin, ik geloof er niets van." Me agressief in de rede vallend kraamde ze er weer allerlei klanken uit. Ik zei: "Meisje, luister nou eens goed." En wat streng liet ik erop volgen: "Je zit er naast!" Ze voelde zich verongelijkt en ik kreeg een heftig verhaal te horen, waar ik erg om moest lachen. Maar dat was al helemaal mis: ze voelde zich niet serieus genomen en begon als een gek tegen me te keer te gaan. Toen liep ze naar haar moeder. Blijkbaar om mij te beschuldigen geen eerlijk gesprek te hebben gevoerd. Is dit van de kant van de baby puur *sets for contact* of inderdaad een 'informatief' gesprek vanuit of binnen een nog volkomen taalcompetentie, m.a.w. zonder gemeenschappelijke code? Ik weet het niet.

¹⁹ Toch is dit niettemin wat theologen vaak onbewust doen. Bijvoorbeeld uitspraken als "dit is geopenbaard" of "dit is een conciliair onfeilbare uitspraak" zijn uitspraken over uitspraken, m.a.w. meta-taal. En meta-taal heeft, logisch, een eigen logica. Dan zegt de theoloog op feilbare (maar wetenschappelijke) wijze dat een uitspraak onfeilbaar is. In de Middeleeuwen waa spreken over 'openbaring' gewoon meta-taal.

²⁰ Zie hiervoor bijvoorbeeld Thomas' Triniteitstractaat, dat voor drierde pure meta-taal is. Dit is een reflectie hoe gelovigen spreken over God, dus een spreken over het spreken over God.

spreken, in zijn geheel pure meta-taal. Het gesprek geeft informatie louter over de lexicale code van het Nederlandse taalgebruik.²¹

Vooraf bij theologisch spraken moeten theologen er bedacht op zijn of zij referentiëel dan wel metatalig spreken. Dit is vooral omdat veel theologiseren metatalig is. Theologische artikelen geven vaak de indruk dat de schrijver referentiëel spreekt, terwijl bij nader toezien duidelijk wordt dat hij meta-taal gebruikt. En blijkbaar heeft hij het zelf niet door. Dit verandert heel de zin van hun spreken!

F. De poëtische taalfunctie

Jakobson schreef zijn artikel over de zes taalfuncties – te begrijpen in het geheel van zijn oeuvre – juist met het oog op deze taalfunctie, die hij algemeen linguïstisch noemt. Hiermee bedoelt hij ook geldend bij proza, en niet alleen tot wat technisch 'poëzie' wordt genoemd. Natuurlijk komt deze taalfunctie *par excellence* tot uiting in de poëtische literatuur.

Aan de taalcommunicatie die primair gericht staat op de 'boodschap' (ook tekst genoemd), het centrum van de klassieke triade, beantwoordt, linguïstisch, de poëtische functie van de taal. Het is de stelling van Jakobson dat, hoewel in de poëzie de poëtische taalfunctie wel niet de enige maar toch de steeds dominante functie is, deze functie in alle andere taalactiviteiten, zij het als subsidiair constitutieve factor, steeds werkzaam is, hoe onbewust ook. De tekst is er 'terwille van zichzelf'.

Vooraf in parabellen prevaleert niet de referentiële maar de poëtische functie.²² Zeer opvallend in het proza van bijvoorbeeld Huub Oosterhuis (o.a. *Voor dag en dauw*) wordt Jakobsons these dat 'de tekst' er is 'terwille van zichzelf'. Kenmerkend voor de poëtische taalfunctie is immers dat de aandacht erbij uitgaat naar 'de wijze van zeggen' zelf: de vorm. De taalkundige tekens trekken primair de aandacht op zichzelf. Natuurlijk, het zijn tekens 'van iets anders', maar toch krijgen die tekens zelf een bijzondere eigen autonomie. Juist omdat de poëtische taalfunctie de tastbaarheid, de gevoeligheid en de materiele kant van de taalkundige tekens in reliëf zet, verdiept ze ook de fundamentele dichotomie of kloof tussen 'tekens' en 'dingen' en geeft ze aan de literaire wereld een zekere eigenstandigheid. Van de andere kant lijkt me, theologisch dan, de grote bijdrage van Jakobson hierin te liggen, dat hij laat zien dat inhoud en vorm samen horen. Met andere woorden dat het tenslotte onmogelijk is een inhoud (bijvoorbeeld van een religieuze boodschap) over te brengen als men daarbij denkt dat 'de vorm' van geen of slechts van minder belang is. Helaas is dit vaak wel de armoede van ons, theologen). Inhoud en vorm (boodschap en poëtische functie) en 'kanaal' en fatische functie vormen dan ook het centrumvierkant in het taaldiagram (zie verder). Het is vaak alleen via de vorm dat men een inzicht krijgt in de inhoud van bepaalde culturen of particuliere cultuurterreinen. Dit is ook een grondthesis van E. Cassirer, die via de vormen culturen op hun inhoud onderzoekt.

Inzicht in de poëtische functie van de taal weerhoudt ons er van referentiële prioriteit toe te kennen aan wat om (vaak onbewust) poëtische redenen voorrang krijgt. Zo heeft men opgemerkt dat in verschillende talen in een sequentie van twee coördinaat-namen men spontaan de kortere naam voor de langere plaatst. Bij een tweeling Jan en Margareta zal men

²¹ Volgens deskundigen is 'afasie' vaak bepaald door een stoornis in het vermogen tot meta-taal. Dit wijst er dan wel op dat het metatalig spreken een grote ruimte en omvang heeft in onze gewone, dagelijkse spreken, en geenszins slechts voor metatalige filosofen.

²² Reden waarom bijvoorbeeld E. Güttgemanns elke vraag naar hun historische 'Sitz im Leben' een miskennis noemt van het literaire genre 'parabel'.

steeds eerst Jan noemen, niet uit *male chauvinism* maar om poëtische redenen. Zo zal men ook Mieke en Christoffel zeggen, evenmin om feministische redenen. In dit verband kan het opzettelijk tegen de poëtische regels ingaan, wijzen op een referentiële functie en dus op een reële prioriteit op een af ander gebied. Ook in reclame en propaganda speelt de poëtische functie een niet onaanzienlijke rol. Bijvoorbeeld: 'Lekker, Lekkerder, Lent' (de drie, niet van een zeker Anglicisme gespeende, overtreffende trappen) of het in de linguïstische literatuur alom geciteerde 'I like Ike'.

De eigenheden van diverse poëtische genres verwijzen naar een uiteenlopend delen van de andere taalfunctie in de dominante poëtische functie. Aldus heeft de epische poëzie haar focus in het gebruik van de derde persoon. Ze heeft daarom een sterke referentiële functie. De lyrische poëzie daarentegen heeft een zwak voor de eerste persoon en is daarom nauw betrokken bij de expressieve of emotieve taalfunctie. Poëzie tenslotte in de tweede persoon leunt sterk aan tegen de conatieve of directieve functie van de taal. Daarom is zij smekend of exhortatief, aanklagend of aanbidde, afhankelijk van het feit hoe de eerste persoon zich voelt in relatie tot de tweede persoon.

Tenslotte zij opgemerkt dat volgens Jakobson 'poëzie' en 'meta-taal' diametraal tegenover elkaar staan. Ik durf dit te betwijfelen. Ik ken poëzie die bij nadere analyse op een geraffineerde wijze meta-taal blijkt te zijn: het ene beeld of de ene zeggng wordt andermaal door een nieuw beeld of een andere zeggng toegelicht.

Conclusie

Dit geheel van zes talige communicatiefactoren en correlatieve taalfuncties kan overzichtelijk worden samengevat in het volgende diagram, waarin inhoud en de vorm, het kanaal en de fatische functie centraal staan. Al mag men, lezend of schrijvend, heel goed voorrang verlenen aan een van de verschillende factoren van taalcommunicatie, men mag hierbij niet vergeten dat de andere taalfactoren en -functies er niet door verdwijnen. De advocaat die geheel in beslag wordt genomen door zijn pogingen de rechter te overtuigen en daartoe van alle 'conatieve' hulpbronnen van de retoriek gebruik maakt, dreigt voortduren zijn beroepscode te vergeten of de zaak die hij verdedigt in gevaar te brengen door in te gaan tegen de wetten die ervoor zorgen dat zijn referentiekader – datgene waarover hij praat – een objectieve samenhang blijft houden; aldus een voorbeeld gegeven door B. Quelquejeu.²³ Elk beroep, ook het theologisch spreken, kent zijn eigen misgroei en zelfs pathologie.

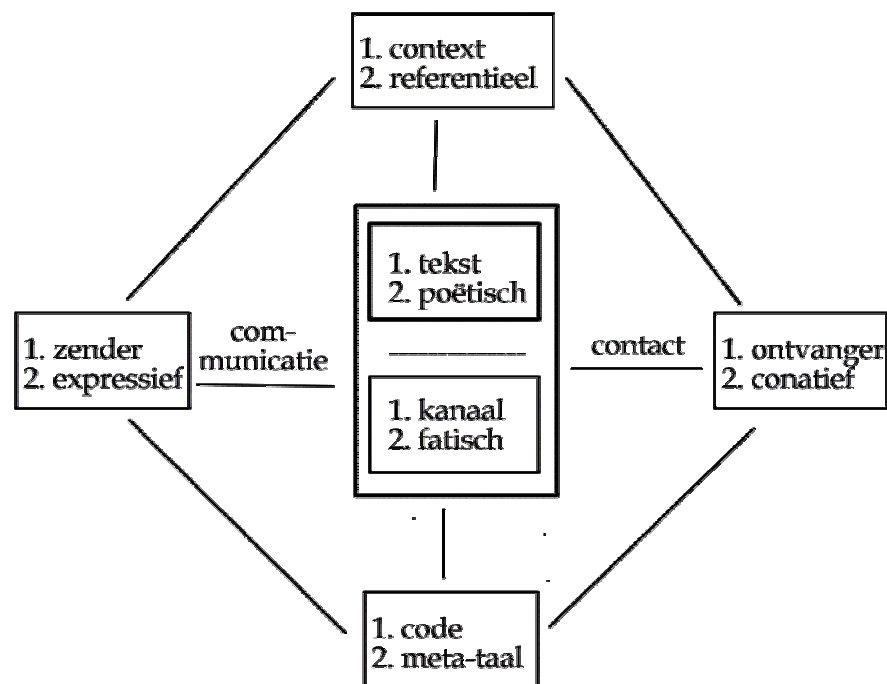
Ook theologie wordt bedreven via taalcommunicatie. Gebrek aan aandacht voor die zes taalfuncties en voor de wetten van de taalcommunicatie kan de theoloog funest parten spelen, juist omdat theologie *logoi tou theou* is, 'spreken over God', en hierbij bovendien (gezien de theologische referentie naar schrift en traditie) vaak metatalig spreekt. Eigenlijk zouden theologen tegelijkertijd literatoren of zelfs dichters moeten zijn. In elk geval dient het theologiseren ook bereflecteerd te worden in het licht van de taalwetenschappen.

Het is ons hierbij niet te doen om al de implicaties van dit diagram voor de exegetische interpretatie van teksten. In de eerste plaats werd de analyse van Jakobson hier opgevoerd om de volledige omvang van de omslag in het communicatieproces van 'spreken' naar 'schrijven' of naar een tekst, in de letterlijke zin van het wordt, te beschouwen. Met dit vervreemdingsproces houdt Jakobson zich niet bezig. De vraag voor ons is nu: hoe ziet het ontvreemdings- en distantiëringsproces eruit, voltrokken door de omslag van *parole parlante*

²³ B. Quelquejeu, "Wanneer het schrijven niet meer vanzelf spreekt" in *Concilium* 12 (1976), pag. 59-60.

naar een
we niet alleen
klassieke,
factoren
houden, maar
zes factoren

‘tekst’ als
met de
triadische
rekening
ook met de
van

1. staat voor de talige communicatiefactoren
2. staat voor de zes taalfuncties

taalcommunicatie?

Eerst echter moeten de semantische, fenomenologische en zelf ontologische implicaties van de hele spraaksituatie ontleed worden. Dit ook en misschien vooral omdat Jakobson zelf zich op een zuiver linguïstisch-wetenschappelijk standpunt stelt binnen het grotere geheel van de Semiotiek: “La sémiotique étudie la communication des messages quels qu’ils soient, alors que la linguistique se limite à la communication des messages verbaux.”²⁴

²⁴ R. Jakobson, *Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines*, part I: Sciences sociales, Parijs (1970), pag. 511.

§ 2. Prioriteit van Semantiek (Hermeneutiek) op Semiotiek (structurele analyse)

Het grote voordeel van de voorstelling van R. Jakobson ligt hierin dat hij de codefunctie ondergeschikt maakt aan het communicatiegebeuren. Maar dit linguïstisch schema eist een filosofische en fenomenologische bezinning. In deze paragraaf willen we – voorlopig Kantiaans uitgedrukt – de mogelijkhedenvoorwaarden van de talige communicatie nauwkeuriger analyseren. Deze voorwaarden worden ons in feite geleverd door de dialectiek of polariteit tussen de komende en de gaande *speech-act* (spreken als daad of gebeuren) en de blijvende zin (betekenis of *meaning*) ervan. Communicatie-in-taal is immers een feit: mensen spreken tot elkaar en bedoelen iets te zeggen. Medemenselijkheid, is een wezenlijke voorwaarde van de mogelijkheid voor de dialogale structuur van *le discours* (zin vol spreken als tegengesteld aan het taalsysteem of de taal als code). Dat wat een persoon ervaart, kan als deze particuliere, eigen ervaring niet worden overgedragen. Mijn ervaring wordt nooit jouw ervaring. En toch gaat er in het spreken iets van mij naar jou over. Niet de ervaring, die onmededeelbaar is en privé blijft, maar wel haar zin of betekenis (*menaing*), die publiek wordt en ‘be-klijfd’ in wat ik zeg. Communicatie, ook communicatie-in-taal, is aldus een zekere overwinning op de niet-mededeelbaarheid van beleefde ervaring. Spreken is zincommunicatie.

Taal heeft dus een tweedimensionale betekenis, want zie steunt op twee, tot elkaar onherleidbare grootheden: 1) de taaltekens (voorwerp van wetenschappelijke studie van tekens, de semiologie); en 2) de sententies of proposities (voorwerp van de ‘wetenschap van de sententie’, de Semantiek). Niet alleen het taalsysteem heeft een structuur²⁵, maar ook de propositie heeft een structuur, die echter van een hele andere aard is dan de semiotisch-analytische structuur van het taalsysteem. De structuur van de sententie is immer synthetisch, en hierin onderscheidend van de analytische combinatie van afzonderlijke taaltekens. De propositie levert ons een specifieke nieuwe eenheid, die constitutief is voor de *speech-act* of de *parole parlante*, het actuele spraakgebeuren. Semiotiek en Semantiek beantwoorden aan twee onherleidbare *units*: enerzijds aan taal als systeem, anderzijds aan taal als actueel zinvol spreken (al gebeurt dit laatste door gebruikmaking van dat eerste taalsysteem).

Het is echter een feit dat het gegeven taalsysteem (*la langue*, als staande tegenover *la parole*) als zodanig slechts een virtueel, zelfs potentieel bestaan heeft. Het wordt immers pas geactualiseerd (en als taalsysteem nadien bestudeerbaar) in het metterdaad spreken en schrijven. We kunnen daarom niet met een en dezelfde methodologie van de ene eenheid (synchrone taaltekens binnen een gesloten systeem) overgaan naar de andere eenheid, de propositie. Deze laatste bestaat weliswaar uit taaltekens, maar ze is als zondanig geen teken. De propositie is niet te herleiden tot de som van haar delen. Sententie of propositie²⁶ ligt op een ander specifiek eigen niveau. Ze is met haar eigen betekenis of ‘boodschap’ niet te vatten door een louter semiotisch-structurele, analytische benadering (die wel vooraf moet gaan, omdat de propositie werkt met taaltekens).

²⁵ Zie verder in sectie IV.

²⁶ Zie in verder in deze paragraaf bij II.B.a.: locutie, illocutie, perlocutie.

I. Dialectische polariteit tussen spreekact en zijn betekenis (propositionele inhoud)

A. De spreekact als woordgebeuren

John Searle formuleert het taalgebeuren aldus: "Speaking a language is performing speech acts, acts such as making statements, giving commands, asking questions, making promises, and so on; and more abstractly, acts such as referring and predicating; and secondly, (...) these acts are in general made possible by and are performed in accordance with certain rules for the use of linguistic elements."²⁷ Een adequate taalstudie vraagt dus een studie van de taal als *langue* en als *parole*. In Sectie I hebben we het in eerste instantie over de taal als *parole*, *speech act* of woordgebeuren, al gaat dit niet zonder mede rekening te houden met het 'taalsysteem'.

Spreeken is een daad, een gebeuren: het gebeuren van de taal. Dit spreken sluit dus uiteraard gebruik van een taalsysteem in. Hierbij valt onmiddellijk op dat het gebruikte taalsysteem enerzijds 'blijvend' is (ondanks haast niet op te merken 'veranderingen' door de eeuwen heen), terwijl anderzijds het actuele spreekgebeuren gaat en komt, dat wil zeggen midden in de tijd staat en dus tijdelijk, contingent of wisselvallig is. Toch heeft het gebeuren van taal (talige communicatie) een zekere prioriteit op het taalsysteem, dat als zodanig wel stabiel is, maar 'slapend': het bestaat slechts als iemand metterdaad spreekt of schrijft.²⁸ Het synchronisch, stabiel taalsysteem staat als het ware buiten de tijd. Maar juist dit verschil getuigt voor de actualiteit van het woordgebeuren. Alleen het zinvolle, boodschap brengende spreken (de *speech act*) geeft actualiteit ook aan het taalsysteem, dat immers niet in Lexica of woordenboeken is te vinden, maar in mondelinge of geschreven overleveringen.

Dit metterdaad spreken en schrijven, de *speech act*, fundeert eigenlijk het bestaan van het taalsysteem en heeft dus prioriteit. De spreekact actualiseert de code en niet de code dicteert de spreekact. Alsof een linguïstisch voorgeprogrammeerde computer me zou kunnen vertellen wat ik te zeggen heb. Het spraakgebeuren is wel gebonden aan talige coderegels, welke een computer mij wel zou kunnen dicteren. Intussen zijn het metterdaad-sprekende en literatuur lezende mensen, die de computer hebben geprogrammeerd.

Indien echter het onderscheid tussen Semiotiek en Semantiek alleen zou bestaan tussen de gaande en komende 'actualiteit' van zinvol spreken en de 'potentialiteit' of 'virtualiteit' van het stabiele taalsysteem, zou dit onderscheid voor de wetenschap (in dit geval taalstudie) nauwelijks relevant zijn en zelfs uitvallen ten voordelen van de pure studie van het taalsysteem. De toevallige combinaties van linguïstische elementen in het komend en gaand, wisselvallig spreken zouden dan taal- of literatuurwetenschappelijk amper belangrijk zijn. Uit de bus komt dan toch telkens hetzelfde taalsysteem. Voor wie enkel en alleen het taalsysteem bestudeert (de Semiotiek) zijn de vele wisselvalligheden van de feitelijke 'spreekakten' inderdaad irrelevant. Men vindt in al die wisselvallige akten wel degelijk hetzelfde 'synchrone taalsysteem'. Het is echter een feit, dat spreekakten nog wat anders zijn dan een komend en gaand gebruik van een synchroon en stabiel taalsysteem. De feitelijke spreekact heeft immers ook een 'propositionele inhoud', welke de drager is van (de) zin. Deze zin blijft, kan herhaald worden, steeds weer geïdentificeerd worden, en zelfs in een

²⁷ John Searle, *Speech Acts: an Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge (1969), pag. 16.

²⁸ In § 2 maken we nog geen onderscheid in specifieke verschillen tussen spreken en schrijven. Deze verschillen worden in § 3 onderzocht.

andere taal vertaald worden. In en bij al die 'transformaties' behoudt de propositionele inhoud (*le dit* en *the said as such*) een en dezelfde betekenis.

Dus het criterium op grond waarvan in eerste instantie, Semiotiek onderscheiden kan worden van Semantiek, ligt in de eigen dialectisch-polaire eenheid tussen taal-als-gebeuren {spreekakt} en zijn zin. De *speech act* heeft namelijk een objectieve en subjectieve kant.

B. De spreekakt als synthese van identificatie en predicatie

In een sententie of propositie is er een fundamentele polariteit tussen een 'singuliere identificatie' en een 'universele predicatie'. Deze synthese van identificatie en predicatie (een predicaat toekennen aan een logisch subject) geeft een eigen specifieke inhoud aan het begrip 'propositie' (sententie), opgevat als de objectieve zijde van de spreekakt of het actuele woordgebeuren. De spreekakt heeft dus behalve een semiotische of analytische, ook een semantische, synthetische structuur. Met name is dit het geval in het samenspel van twee functies: die van identificatie en predicatie binnen een en dezelfde propositie. Naar zijn objectieve kant bekeken, heeft de spreekakt een 'propositionele inhoud', dat is zin of betekenis (*meaning*). Op het niveau van de predicaties is er maar één soort linguïstische uitspraak: de propositie, die niet geïntegreerd kan worden in een hogere 'genus'.

In een propositie of sententie worden de functies van het predicaat verbonden met, of tegengesteld aan de functie van het logisch subject. Deze antithese tussen subject en predicaat openbaart ons iets belangrijks. Het logisch subject is drager van een singuliere identificatie: Peter, Amsterdam, deze stoel, de val van de Belgische regering Tindemans, enz. Dit singuliere wordt door middel van allerlei grammaticale instrumenten aangeduid en geïdentificeerd. Die grammaticalia staan in dienst van de logische functie van het singuliere subject: bv. eigennamen, voornaamwoorden, demonstratieven. Alle willen ze krachtens grammaticale instrumentatie een en hetzelfde, concrete 'subject' identificeren. Het predicaat daarentegen zegt over het subject steeds een 'universele trek': een kwaliteit, een klasse van dingen of een type van relaties, of van acties of 'passies' (*pati*). Subject en predicaat hebben dus niet dezelfde functie in de propositie.

Derhalve heeft de *speech act* een eigen structuur, maar niet in structuralistische zin, maar een structuur van synthese van twee functies: identificatie en predicatie.

C. Dialectische eenheid van 'spreekgebeuren' en zijn 'betekenis'

Zolang de dialectische eenheid van die twee elementen niet gezien wordt, blijft echter zowel het woordgebeuren als de propositie (propositionele inhoud) een abstractie. Het gaat niet slechts om de polariteit van die twee elementen, maar om hun dialectische eenheid. Namelijk als taal geactualiseerd wordt in een woordgebeuren, wordt ze verstaan als 'betekenis' of zincommunicatie (*meaning*), welke later te differentiëren is in *Sinn* en *Bedeutung* of referentie. 'Zin' is de 'propositionele inhoud' als synthese van twee verschillende identificerende en predicerende functies. Tenslotte willen we niet het 'voorbijgaande taalgebeuren' (*speech act*), maar wel zijn betekenis of zin verstaan. Gebeuren-van-taal en zincommunicatie zijn dialectisch één. Met andere woorden het taalgebeuren (dat komt en gaat) overleeft zichzelf in de zincommunicatie (*meaning*). Dit is namelijk juist het 'wezen' van een *speech act* of actuele zincommunicatie-via-taal.

Dit wijst op de intentionaliteit van de taal. Hierop doelt Husserl (echter zonder zijn reducties hierbij te accepteren) als hij spreekt over de relatie (in het taalgebeuren) van *noësis* en *noëma*. Hierbij is het *noëma* het correlaat van de noëtische activiteit. Voor Husserl's fenomenologie is

dit *noëma* niets anders als 'correlaat van *noësis*' (het *cogito* mét zijn *cogitatum*). Later zal Husserl in zijn 'transcendentiaal idealisme' zelfs zeggen: het *cogito* constitueert het *cogitatum*. Aan deze reducties gaan we voorbij: het gebeuren gaat voorbij, dezelfde *meaning* blijft. Met andere woorden (en dit zal dadelijk nog duidelijker blijken): het psychologische wordt omgezet in het 'noëtische', waardoor het mogelijk wordt een niet-psychologische, semantische definitie van de *mens auctoris* (spreker of schrijver) te geven. We hoeven geenszins een 'psychische' of 'mentale' grootheid te verzelfstandigen, die we zouden moeten trachten te begrijpen door een of andere Romantische *Einfühlung* (in moderne literatuur vaak uitgedrukt door: 'kruipen in de huid van de ervarende ander'). Het *meinen* van spreker of auteur ligt objectief in de *meaning* van de propositionele inhoud.²⁹

Spreeken is dus zin mededelen. En wát bedoelt iemand te zeggen, tenzij dat wat hij zegt? Het Romantische (ook Bultmanniaanse) hermeneutische onderscheid tussen *das Gesagte* en *das Gemeinte* (afgezien van geveinsd spreken) is semantisch niet meer te verantwoorden. Dit moet nader worden onderzocht.

II. De meaning van de spreker of schrijver en die van de uitspraak

Het begrip *meaning* (zin of betekenis) heeft verschillende betekenissen.³⁰ Robert Schreier³¹, herleidt al de betekenissen tot vier types: a) de referentiële theorie; b) de *ideational theory* (de 'intentionele theorie'): zin ligt in de ideeën van de spreker die woorden met werkelijkheid verbindt; c) de *stimulus-respons*-theorie verbindt de referentiële theorie met de *ideational theory*: de spreker lokt ideeën uit bij de hoorder. Het gaat om de openbare externalisering van de ideeën waar de spreker het over heeft; en d) de operationele theorie (*meaning is 'in use'*). Schreier zelf voegt er zijn 'coherentie'-theorie aan toe.

W. Pannenberg onderscheidt drie types: *meaning* in referentiële, intentionele en contextuele zin of *context of meaning*. Dit laatste zin is binnen wat Wittgenstein noemt een bepaald taalspel, of zin als samenhang van deel en geheel (Schleiermacher en Dilthey).³²

A. Wat de spreker bedoelt en de zin van wat hij zegt

Zin als 'propositionele inhoud'³³ heeft twee dimensies, waarin de dialectische eenheid van de *speech act* en 'zin' weerspiegeld wordt. *To mean, meinen*, 'bedoelen' (in de betekenis van zin-bedoelen) kan betekenen:

- a) Wat de spreker of schrijver 'bedoelt' te zeggen (*what he means, intentio* of *mens auctoris*).
- b) Wat zijn propositie bedoelt te zeggen (*what the proposition means*). Dit is wat de synthese van identificatie en predicatie laat gelden: de zin ligt dus niet in woorden maar in proposities. *Meaning* (zin of betekenis) is zowel 'noëtisch' als 'noëmatisch'.

In § 2 werd de kant van het 'spreekgebeuren' (*speech act*) bekeken vanuit de dialectische eenheid van het actuele taalgebeuren en zijn semantische objectieve inhoud. Nu kunnen we in die dialectische eenheid de aandacht richten op de subjectieve zijde (zij het steeds mét zijn propositionele inhoud). Heel het actuele spreken wordt immers gedragen door het sprekend

²⁹ Zie o.a. H.P. Grice, "Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning" in: *Philosophical Review* 66 (1957), pag. 377-388; en idem, "Utterer's Meaning and Intentions" in: idem 78 (1969), 147-177.

³⁰ Zie W. Alston, *Philosophy of language*, Englewood Cliffs New York (1964), pag. 10-11.

Oyden en Richards komen zelfs tot zestien uiteenlopende betekenissen: C.K. Ogden & I. Richards, *The Meaning of Meaning*, Londen (1945).

³¹ R. Schreier, *Eschatology as a Grammar of Transformation*, Oxford 1974, pag. 94-112.

³² P. Pannenberg, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, Frankfurt (1973), pag 206-224.

³³ Zie verder § 3. Van *Viva Vox* naar *Littera*.

subject. 'Talen' spreken niet, wel mensen. Het taalsysteem zelf is anoniem. Maar sprekende mensen bedoelen iets te zeggen en zeggen iets. Veinzen daar gelaten zeggen ze precies wat ze bedoelen, en bedoelen wat ze zeggen. Dit ondanks alle vervreemding in en door die talige veruitwendiging. Hieruit volgt dat de intentie van spreker of schrijver voor toehoorder of lezer nergens anders te vinden is dan in wat hij zegt of schrijft. Met andere woorden: de *meaning* van spreker/schrijver kan men niet herleiden worden tot een puur psychologische of mentale intentie. Z'n 'mentale bedoeling' is, voor toehoorder of lezer, nergens anders te vinden dan in z'n zinvol spreken, de *speech act* met zijn propositionele inhoud.

De structuur, eigen aan de propositie (synthese van een identificerende en predicerende functie), impliceert een referentie naar het (sprekend of) schrijvend subject, en dan met name via allerlei grammaticale signalen, *shifters* genoemd.³⁴ *Shifters* zijn grammaticale dragers, die de spreekakt-met-zijn-inhoud doen refereren aan het sprekend subject. Bijvoorbeeld persoonlijke voornaamwoorden, die geen 'objectieve betekenis' hebben. 'Ik' is geen concept, aangezien het onmogelijk is het door iets universeels te vervangen, bijvoorbeeld door 'degene die nu spreekt'. Zijn enige functie is de hele propositie te koppelen aan het subject van de *speech act*. Het woord 'ik' heeft bij elk actueel taalgebeuren een nieuwe zin, het singuliere, concrete, sprekende subject. 'Ik' is degene die sprekend het woord 'ik' (dat in de propositie als logisch subject verschijnt) op zichzelf toepast. Grammaticale *shifters* in dit verband zijn ook de tijdsvormen van de werkwoorden (het heden van het spreken), de bijwoordelijke tijds- en plaatsbepalingen, allerlei demonstratieven, enz.³⁵ Wie aandacht schenkt aan deze grammaticale signalen of indicatoren vindt daarin een tweede, complementair criterium voor het onderscheid tussen spreken als taalgebeuren (zincommunicatie, Semantiek) en linguïstische codes of taalsysteem (te benaderen door semiotische methodes).

B. Zincommunicatie als interlocutie

Zincommunicatie is wezenlijk een 'interlocutie' (of 'allocutie'): dialoog, intersubjectiviteit. Bij een gesprek is er altijd een tweede subject, de aangesprokene. De spreekakt als actueel woordgebeuren verbindt derhalve twee gebeurtenissen: die van het spreken en die van het toehoren.

Hierbij rijst dan de vraag, die boven reeds gedeeltelijk maar algemeen (nog zonder differentiatie tussen locutie, illocutie en perlocutie werd beantwoord. Met name bleef open de vraag naar wát in de spreekakt-met-z'n-inhoud in feite aan de luisteraar zinvol wordt meegedeeld? Het algemene antwoord luidde: de propositionele inhoud of 'zin' als objectivering van de *intentio loquentis aut auctoris*. Dit is inderdaad ons criterium, namelijk de dialectische eenheid van spreekakt en z'n betekenisinhoud. De spreekakt 'overstijgt zichzelf' in de propositionele inhoud of 'zincommunicatie'. Juist deze objectivering opent het taalgebeuren, het maakt 't voor anderen toegankelijk of verstaanbaar. De synthese van de identificatiefunctie met die van de predicatie wordt 'publiek': toegankelijk voor allen die willen en taalcompetent zijn. Hierin is *communicatio* mogelijk. Via het publiek-grammaticale instrumentarium van heel het actuele woordgebeuren verwijst de spreker (schrijver) naar datgene wat hij 'bedoelt' (*what he means*). Zo helpt hij door allerlei linguïstische signalen de

³⁴ Zie: Roman Jakobson, Shifters, "Verbal Categories, and the Russian Verb" in: *Selected Writings*, deel 4, Den Haag (1962, 1971 en 1966), deel 2, pag. 130-147; E. Benveniste, *Problemes de linguistique générale*, pag. 225-266,

³⁵ Zie ook, echter zonder voldoende inzicht in het niveau verschil tussen (syntactische, lexicologische e.a.) 'taaltekens' en de 'eigenheid' van een propositie, vooral uit de zogenaamde *Erlanger Schule*: K. Lorenz, *Elemente der Sprachkritik. Eine Alternative zum Dogmatismus und Skeptizismus in der Analytischen Philosophie*, Frankfurt (1970).

aangesprokene dezelfde door hem besproken 'zaak' te identificeren, terwijl hij als spreker niettemin een alleen door hemzelf beleefde ervaring ter sprake brengt. Echter hij doet dit met een voor gewilligen toegankelijke 'publieke dimensie', namelijk de communiceerbare, in een zinvolle propositie uitgedrukte 'zin' van zijn ervaring. Wat grammaticaal geldt voor de communicatieve identificatie van 'het subject', geldt via allerlei lexicale en grammaticale dimensies eveneens voor de universele dimensie van het mededeelbare predikaat.

Ondanks de interlocutieve structuur van het spreken kunnen er allerlei semantische communicatiestoornissen optreden. Propositionen gebruiken woorden en die worden in 'contexten' uitgesproken. Als zodanig zijn woorden polysemisch. Dat wil zeggen dat ze in propositionen in verschillende betekenissen gebruikt kunnen worden. Zinvol spreken eist (bewust of onbewust) een beheersing van de taalcode en een gevoeligheid voor de context waarin men spreekt. De context immers (zie Jakobson) moet gemeenschappelijk zijn aan spreker en toehoorder, anders is zincommunicatie onmogelijk. Vooral de context beslist mede over de bedoelde betekenis van de in de propositie gebruikte woorden. De functie van de context dient ertoe de door de spreker bedoelde betekenis van het gebruikte (op zichzelf polysemische) predikaat en ook de specifieke context waarin de feitelijke predicatie gebeurt, als zodanig door de toehoorder te laten beluisteren. Zo wordt door het spreken, door de spreekakt zelf, de polysemie der woorden en de veelheid van contextuele functies (referenties), en daarmee de poly-interpretabiliteit of veelheid van mogelijke interpretatie en dus de ambiguïteit van het gesprek als interlocutie drastisch gereduceerd. Niettemin blijft desondanks semantisch misverstaan mogelijk. Bijvoorbeeld het feit van uiteenlopende interpretaties van veel bijbelteksten. Communicatie-via-taal blijft risico's dragen, te wijten zowel aan de spreker of schrijver als anderzijds aan de toehoorder of lezer-hermeneut. Hierbij gaan we nog voorbij aan bewust of onbewust, soms moedwillig, ook wel 'pathologisch' (bijvoorbeeld vanuit een verkrampde orthodoxie) misverstaan, waarbij bewust of onbewust meestal 'context-vervalsing' plaatsvindt.

Zo kan men in verband met spreken als interlocutie en met betrekking tot het taaldiagram van Jakobson enigermate stellen: 'het contextuele is het dialogale' of het interlocutieve. Want zonder gemeenschappelijke context is de *meaning* van de propositionele inhoud al volkomen vervalst en is er feitelijk, interlocutief, *non-meaning*. Er is geen overkomst van een en dezelfde semantische inhoud. Aan een, enigszins (zij het schematisch) uitgewerkt voorbeeld wil ik dit illustreren. Voorbeeld is de geloofspropositie *Credo in unum Deum* als propositie of als het geheel van proposities, bedoeld in het christelijk geloofssymbool. Deze geloofspropositie(s) kan in vele contexten gebruikt worden, waardoor de 'zin' van de propositie grotelijks van betekenis verandert. Slechts enkele contextuele mogelijkheden worden hierbij opgesomd.

(1) Credo als bericht. Als ik op een enquêteformulier invul 'ik geloof in God', dan is de waarheidsvraag of God werkelijk bestaat, hierbij volkomen irrelevant. (2) Als bewering. Men sluit zich dan aan bij de opinie, die zegt dat er een God bestaat. (3) Als verklaring. In bepaalde omstandigheden wordt van de kandidaat (bijvoorbeeld een godsdienstleraar) een verklaring geëist of hij in God gelooft. Wat geëist wordt is die verklaring en het consequente gedrag hiervan. Wat de kandidaat eigenlijk gelooft, is zijn persoonlijke gewetenskwestie.

(4) Als (geloofs)belijdenis. Hier is het credo een performatieve akt. In het uitspreken van die propositie belijdt ik mijn geloof in God. Maar dit kan zelf weer in verschillende contexten gebruikt worden. Bijvoorbeeld in de liturgie: het credo in de Eucharistie, bij de doop of bij een priesterwijding. De belijdenis als zodanig is 'waar noch vals'. Dat wil zeggen dat zich hier geen waarheidsvraag stelt. Als ik belijdt in God te geloven, kan ik niet vragen: 'is dat

waar of vals?' Het gaat om het feit 'dat ik dit belijd'. Een andere vraag is, of die belijdenis me tot iets verplicht en dus werkzaam kan zijn indien bepaalde beweringen niet waar zijn. Ik belijd bijvoorbeeld dat Hij geleden heeft en gestorven is onder Pontius Pilatus. Dan onderstelt de belijdenis beweringen die waar of vals kunnen zijn en dus wel de waarheidsvraag oproepen. In elk geval is het belijdend spreken als zodanig onafhankelijk van de waarheidsvraag. Belijdend spreken als vertrouwensverklaring wordt echter onwerkzaam als het bestaan van Hem, tot wie men zich bekent, niet gegeven is. Maar voor de vertrouwensverklaring zelf is de waarheidsvraag irrelevant.

(5) Credo als een soort geven van een wachtwoord. *Propositias*, vooral als ze geijkt zijn (bijvoorbeeld geloofsformules), kennen ook 'degeneratie'-processen. Dit wil zeggen dat ze worden gebruikt in contexten, waarvoor ze oorspronkelijk niet werden bedoeld. Bijvoorbeeld *Gruss Gott, Adieu* of (vroeger in het kloostergebruik) als een confrater bij de syndicus iets ophaalde (zoals schrijfpapier) 'benedictus Deus', waarop de syndicus antwoordde: 'in donis suis'. Of bij de wekgroet 'benedicamus Domino' antwoordt men dan 'Deo gratias'. Het scherpste voorbeeld: 'in Gods naam', dat nu haast een scheldwoord is geworden. Zo wordt (werd) het Credo van hen verlangd, die aangesteld werden als docent in de theologie. Dit alles zijn grensgevallen, waarbij 'de waarheidsvraag' als zodanig buiten beschouwing blijft. Als de slaper 'deo gratias' heeft geroepen, weet de wekker dat hij wakker is. Al heeft dit wekkersysteem natuurlijk ook de bedoeling de slaper zijn dag' religieus' te laten aanvangen. Dan heeft het gebruik van dit systeem van wekken tegelijk een religieus-pedagogische functie. Dit is alweer een andere context. Maar primair gaat het om wakker maken. Desnoods zou een apparaat 's ochtends kunnen roepen: 'benedicamus Domino'. Als het wachtwoord correct is uitgesproken, is de verlangde bekrachtiging gegeven. Juist omdat dit in bepaalde contexten een misbruik van de diepste belijdende betekenis van het Credo kan worden, raakte praktisch gezien in onbruik

(6) Credo gebruikt als belofte. Bijvoorbeeld in liturgieën, waarin het Credo als doop- of vormselbeloften is bedoeld. Dan fungeert het Credo als een belofte van trouw. Zelfs in deze context van uitspraken is de directe waarheidsvraag niet irrelevant. Eigenlijk wordt trouw aan de kerk gevraagd, en die wordt uitgesproken. Dat dit religieus geen waarde heeft, tenzij de belofte ook een belijdende intentie insluit, is vanzelfsprekend. Louter contextueel echter valt dit buiten de Semantiek van dit propositionele spreken.

Zo zijn er nog wel andere contexten te bedenken bij het uitspreken van het Credo. Te noemen zijn bijvoorbeeld de oude exorcismen of het 'magisch' gebruik van proloog uit het Johannesevangelie, maar ook bij tovenarij in de late middeleeuwen. Indien deze contexten bij interpretatie buiten beschouwing worden gelaten, kan er een stoornis in het semantisch verstaan optreden. Noodzakelijk is het derhalve (vooral bij religieuze proposities) de vraag te stellen naar welke functie die propositie heeft in een bepaalde context. 'Ik geloof!' kan als zodanig nooit performatief gebruikt worden (door dat te zéggén dat je gelooft, geloof je nog niet), maar het kan wel met hulp van performatieve woorden verruimd worden tot een verwoording die uitdrukkelijk aangeeft met welk doel het Credo wordt gebruikt. En zo kan het performatief gebruikt worden, zoals in vele van de boven geciteerde Credo-mogelijkheden duidelijk is geworden. Dit in tegenstelling tot 'ik belijd', dat een veruitwendiging van 'ik geloof' insluit en derhalve direct performatief is.

Omdat spreken interlocutie (dialoog) is, eist de zincommunicatie dat de 'context' gemeenschappelijk is aan zender en ontvanger. Die context bepaalt mede de zin van de hier en nu gebruikte 'propositionele inhoud' en tegelijkertijd beperkt hij de polysemie der woorden in een bepaalde, door de spreker bedoelde richting. Niettemin blijft het veld van

semantisch misverstaan ook bij gewone locuties uitgebreid, en wel om de polysemie der woorden én om het uiteenlopend contextueel functioneren van een en dezelfde propositionele inhoud. Maar door *feeling* voor deze polysemie en voor de contextuele bepaling en inperking ervan slaagt de spreker erin de niet-meedeelbaarheid van de persoonlijke ervaring via zijn 'publiceerbare' semantische inhoud metterdaad (zij het niet zonder enig risico) mede te delen. Met dit alles wordt andermaal geconfirmeerd dat zincommunicatie van de spreker en zinverstaan van de toehoorder (of lezer) – met andere woorden interlocutie-, niet inter-psychisch wordt voltrokken door een soort psychisch-magische communicatie tussen twee stromen van bewustzijn (spreker en toehoorder) noch van de kant van de luisteraar of lezer door een soort *Einführung* (Schleiermacher) in het bewustzijn van de spreker of schrijver. De interlocutie gebeurt semantisch: via de zin van de propositionele inhoud, uitgedrukt binnen een bepaalde context en volgens de regels van de taalcode.

Niettemin is er een gradatie in de talige mogelijkheid van zincommunicatie naargelang de propositie locutief, illocutief of perlocutief wordt gebruikt.

a. Locutie – illocutie - perlocutie

De propositionele inhoud als zincommunicatie staat, in eerste instantie, in correlatie met die spreekakt welke 'locutie' wordt genoemd: een assertie, bewering of *statement*. Maar veel spreken van mensen is geenszins louter constaterend en bewarend. Dit lijkt vaak zelfs slechts een inleiding tot een echt gesprek: 'het is mooi weer' of 'het is tien uur'. Zelfs dit laatste kan, behalve een vaststelling, contextueel betekenen: 'dames en heren: we beginnen de vergadering', en is dan geenszins een louter constateren. Sprekend 'constateren' we niet slechts, maar doen we ook allerlei andere dingen: 1) we beloven, we zweren, voorspellen, bedoelen, bedreigen, enz.; en (2) we willen overtuigen, jagen vrees aan, verleiden zelfs, we misleiden, verrassen, enz. Dit alles wordt niettemin, zoals de gewone locuties, eveneens in proposities ter sprake gebracht. Daarom ging men spreken van *constatives* (constaterende, bewerende locuties, proposities of uitspraken) en *performatives* (performatief spreken). Men noemt proposities (in de vorm van beloven, zweren, overtuigen, getuigen, bedreigen e.d.) 'performatieven', omdat het resultaat van de uitspraak *the performing of an action* is.³⁶

Vijf voorbeelden kunnen het performatieve spreken illustreren:

- (1) Ik doop dit schip 'Queen Elisabeth';
- (2) Hierbij verklaar ik de vergadering voor geopend;
- (3) Ik beloof je morgen te komen;
- (4) Ik bied u m'n excuses aan dat ik zo laat ben;
- (5) Ik wed voor een tientje dat het morgen zal regenen.

Bij deze verschillende vormen van performatief spreken valt direct op dat er wel zincommunicatie is, maar dat men hierbij niet direct kan vragen, of de propositie waar of vals is (althans niet direct, want performatieven kunnen onwerkzaam worden, als bepaalde daarin vooronderstelde beweringen niet waar zijn en anders vals). Performatieven kunnen wel mislopen of onwerkzaam zijn, bijvoorbeeld bij het dopen van een schip waarbij de champagnefles onhandig wordt afgeworpen: *the performance has gone wrong*. Of als ik, die geen voorzitter ben, zou zeggen: 'ik verklaar de vergadering voor geopend'. Dan is er inderdaad niets gebeurd. Om deze complicaties moeten we de overgang van deze subparagraaf (zincommunicatie als interlocutie) naar de volgende (gradaties van mededeelbaarheid) even onderbreken door een wat langer discours over locuties, illocuties

³⁶ Austin, *How to do things with words*, Oxford (1962), pag. 6-7.

en perlocuties. Buiten de hermeneutische betekenis van deze *linguistica*, hebben deze ook theologisch-dogmatisch verreikende gevolgen, vooral in verband met religieus spreken. Een reden te meer, om deze enigszins breedvoerig uit te werken.

b. Performatieve werkwoorden

Zonder al teveel waarde te hechten aan de volgende lijst van 'performatieve' werkwoorden zoals Austin dit formuleert³⁷, heeft het wel enig nut hem hier kort samen te vatten, omdat deze taaltechnische woorden te vinden zijn in veel literatuur, die vooral over 'religieus spreken' handelt. Austin spreekt van: (1) *Verdictives*, (2) *Exercitives*, (3) *Commissives*, (4) *Behabitives*, en (5) *Expositives* (steeds erbij denkend *utterances*, uitingen of uitspraken).

(1) Verdictieven zijn werkwoorden als vrijspreken, overtuigen, schatten, karakteriseren, catalogiseren en evalueren. (2) Exercitieven zijn werkwoorden als bevelen, (iemand) benoemen of een aanstelling geven, afspreken, aanbevelen, een vergunning geven, schenken, vermanen of proclameren. (3) Commissieven zijn werkwoorden als beloven, intenderen, bedoelen, een gelofte afleggen, iemand heil toewensen of op iemand een toost uitbrengen, begunstigen, erop staan dat en prijsstellen op. (4) Het linguïstisch Engels neologisme *behabitives* (van *to behave*) wijst op werkwoorden als danken, prijzen, verdoemen, vereren of protesteren. Dit zijn allemaal reacties op een bepaald 'gedrag' van andere personen. (5) Ten slotte zijn er nog expositieven zoals beweren, loochenen, 'stellen' ('ik stel dat ...') of akkoord gaan met. Al met al een wat vage klasse van werkwoorden. Al deze woorden hebben natuurlijk slechts die zin (bijvoorbeeld een exercitieve of commissieve zin) niet als woorden alleen, maar in een propositie, die de drager van *meaning* is. In elk geval geeft deze eerste wat vage classificatie ons een eerste inzicht in de richting van het probleem dat bij zulke vormen van propositioneel spreken gegeven is. Dat dit vooral theologisch belangrijk kan zijn, wordt duidelijk in een werk als dat van Lars Bejerholm en G. Hornig waarin religieuze uitdrukkingen als 'ik doop u ...', 'ik absolveer u ...', 'dit is mijn lichaam ...dit is mijn bloed', 'de kerk is het lichaam van Christus', enz. worden geanalyseerd.³⁸

Het was ook J. Austin die voor het eerst performatieve proposities in twee categorieën liet uiteenvallen in illocuties en in perlocuties (respectievelijk *illocutionary* en *perlocutionary acts*). Al had hij geen moeite om deze van 'locuties' te onderscheiden, hij had het wel moeilijk om perlocuties te onderscheiden van illocuties. Een illocutie (of illocutieve locutie) of illocutieve spreekakt is (in zijn door velen, ook door theologen overgenomen definitie): "the performance of an act in saying something as opposed to performance of an act of saying something."³⁹ Hierbij zet hij de illocutie tegenover een gewone (constaterende) locutie. Een *act in saying something* is een in-locutie (*in saying*, vandaar illocutie). Voorbeeld van een locutie is 'de kat ligt op de mat'. Voorbeeld van een illocutie is 'ik loochenen dat de kat op de mat ligt'. Austin spreekt hierbij ook van 'illocutieve krachten' om de verschillende wijzen van het functioneren van illocuties aan te duiden. Die 'kracht' geeft de richting aan van die performatieve spreekakten. Als Austin er echter toe over gaat perlocuties te bepalen, heeft hij moeite om ze van de illocuties te onderscheiden (en deze onzekerheid blijft heersen in alle latere literatuur tot voor R. Schreier): "Saying something will often or even normally, produce certain consequential effects upon the feelings, thought or action of the audience, or of the speaker or of other persons: and it may be done with the design, intention or purpose

³⁷ Idem, pag. 150-160.

³⁸ Lars Bejerholm & G. Hernig, *Wort und Handlung. Untersuchungen zur analytischen Religionsphilosophie*, Gutersloh (1966).

³⁹ Austin, *How to do things*, pag. 99.

of producing them. (...) We shall call the performance of an act of this kind the performance of a perlocutionary act or perlocution."⁴⁰

Perlocuties hebben dus de bijzondere intentie een reactie bij toehoorders (lezers) op te wekken. Bepaalde effecten worden gerealiseerd 'door (*per*) een spreken'. Vandaar de term 'per' 'locutie'. Door de 'locutie' zelf wordt een effect bewerkt. Bijvoorbeeld door een bepaalde zin uit te spreken heb ik de intentie m'n auditorium aan het lachen te brengen.

Het onderscheid tussen locuties, illocuties en perlocuties ligt dus hierin: een locutie is *an act of saying something*. Daar tegenover staat een illocutie: '*in saying X (propositionele inhoud), I did Y*'; en een perlocutie '*by saying X, I did Y*'. Het laatste onderscheid is nogal subtiel en vaag. Daarom trachtte John Searle een verscherping aan te brengen.⁴¹ Hij geeft het volgende onderscheid:

(1) *Utterance acts*.⁴²

(2) Propositionele akten (constaterende locuties);

(3) Illocutieve akten; en

(4) Perlocutieve akten.

Een propositie is wat beweerd wordt in de akt zelf van het beweren: "de uitdrukking van een propositie is een propositionele akt", maar als een propositie is uitgedrukt, wordt ze altijd uitgedrukt "in the performance of an illocutionary act."⁴³

Searle onderscheidt derhalve tussen de illocutie-akt en de propositionele inhoud van een illocutie. De propositionele inhoud noemt hij terecht de *meaning*. Er zijn allerlei linguïstische signalen die wijzen op de illocutieve kracht van de propositie, onder meer de orde der woorden, nadruk, intonatie, punctuatie, de wijzen van de werkwoorden en de zogenaamde 'performatieve werkwoorden'. Robert Schreier wees Searle op sommige gebreken in diens theorie en kwam (vanuit een lange en scherpe analyse van 'de belofte') tot een mijn inziens bevredigende verklaring van het onderscheid tussen illocuties en perlocuties.⁴⁴

Schreier maakt het onderscheid tussen (1) de strikt performatieve spreekakten (en dat zijn de illocuties); en (2) de perlocuties, die op een illocutieve of performatieve vorm 'parasiteren'. Algemeen gesteld: de intentie om bij de luisteraar een zeker effect te bewerkstelligen (een reactie van zijn kant uit te lokken) is primair perlocutief, terwijl het succes hebben *in doing something in saying something* primair een illocutie is. Als dus de intentie om kennis te produceren succesvol is, dan is de intentie om kennis te produceren een perlocutief effect, en de intentie om kennis te produceren een illocutief effect. Dit willen we nu verduidelijken.

1. Strikte performatieven of illocuties

De structuur van het illocutieve spreken komt het duidelijkst naar voren bij een 'belofte', waarbij men heel de spreesituatie van beloven in rekening moet brengen: de rol van wie

⁴⁰ Idem, pag. 101.

⁴¹ Searle, *Speech Acts*, pag. 24-25.

⁴² In het algemeen betekent dit uitspraken, iets zeggen, maar in de Anglo-Amerikaanse Linguistic Analysis het meest algemene woord voor 'iets zeggen', waarbij men nog niet eens denkt of het om een 'propositie' gaat. Een 'propositie' is dan een *utterance* in propositionele vorm.

⁴³ Searle, idem, pag. 29.

⁴⁴ Robert Schreier, *Eschatology as a Grammar of Transformation*, pag. 48-79. Zie ook kritiek op J. Austin van de door Schreier niet bestudeerde J. Track, *Sprachkritische Untersuchungen zum christlichen Reden von Gott*, Göttingen (1977), pag. 90-93. Ik geef hier alleen (mede met het oog op het latere werk van J. Track) het resultaat van de ontleding van Schreier.

iets belooft, de belofte-inhoud en de persoon aan wie iets wordt beloofd. Ontleed worden alle noodzakelijke en toereikende condities voor het succesvol doen van een illocutieve belofte-akt. Met andere woorden de 'topografie van een belofte' uitgaande van de *Ordinary Language*. Vanuit het voorbeeld van 'beloven' wordt het verschil en de eigenheid van andere performatieven als voorspellen, bedoelen, bedreigen en zweren vanzelf duidelijk. Voorop staat dus een linguïstische karakterisering van de 'belovende' spreekakt, waarbij Schreier voortbouwt op de studie van Searle, die echter te exclusief het subject (S) van de belofte centraal stelt en minder aandacht heeft voor de 'propositionele inhoud' (P), waarin S zegt 'iets te zullen doen' (A), en de bestemming (T oftewel de toehoorder) van de belofte.

(1) De bestemming van de belofte. De toehoorder (T) staat in de beloftesituatie centraal. Hier liggen drie wezenlijke aspecten: de institutie 'belofte' is er ten bate van T. Als T de belofte niet accepteert, wordt het illocutief effect van de belofte niet bereikt. T zelf gebruikt sancties tegen het breken van de belofte door S. De kracht van de institutie (of conventie), die we 'belofte' noemen, ligt hierin dat T volledig kan steunen op het woord van S. Zonder dat conventioneel instituut zou er in dit geval geen zincommunicatie zijn. Als P een uitspraak is over een toekomstige daad (of stand van zaken) die S zal stellen, dan moet T in staat zijn volledig te kunnen steunen op de intentie van S metterdaad A te voltrekken. Want ook T moet, in die omstandigheden, eigen plannen kunnen regelen. Dit hangt mede af van het belang van A voor T. Als T de belofte afwijst, is er geen belofte. S staat niet langer onder de verplichting A te moeten voltrekken. Wat betekent dit voor de belovende uitspraak? Dan wordt de illocutieve belofte ofwel louter een intentie, ofwel een bedreiging ('als je dit nog eens doet, belooft ik je een ferm pak slaag'). Eigenlijk is dit geen echte belofte: ze wordt door T nooit zo beschouwd, wel als een dreigen. De belofte-conventie wordt beschermd door strenge sancties tegen S als hij zijn belofte breekt. Dit wordt geëist ten bate van leefbare communicatie in de samenleving. Daarom is T constitutief voor heel het beloftegebeuren: het instituut neemt hem in bescherming. Belofte ligt dus ingebed in de maatschappelijke structuur van de communicatie (belofte is een zak van sociale conventie, waarbinnen 'zincommunicatie' plaatsvindt).

(2) Het subject van de belofte. De belofte sluit in dat S, die belooft A te zullen doen, werkelijk in staat is A te doen. Bovendien moet A van dien aard zijn, dat S er verantwoordelijk voor gesteld kan worden. Niemand kan zinvol zeggen: 'ik belooft je dat het morgen zal regenen'. Vergelijk de bekende *salesman's promise*: bij aankoop van een wasmachine zegt de verkoper: 'ik belooft u dat u wel tien jaar van deze machine goed gebruik zult maken.' Maar als de machine het na zeven jaar begeeft, kan men moeilijk tegen de dealer zeggen dat hij 'een belofte' heeft verbroken. Onder de vorm van een belofte werd iets heel anders gezegd en bedoeld, en dit was voor de koper linguïstisch herkenbaar. Dit wijst er wel op, dat uiteenlopende illocutieve akten zich achter een 'belofte'-vorm kunnen verbergen. Hier gaat het om een illocutieve akt van redelijke 'voorspelling'.

Voorts kan S niet beloven wat hoe dan ook toch al zal gebeuren ('ik belooft je dat morgen de zon opgaat!'). Ingewikkelder: een gelukkig getrouwde man 'belooft' zijn vrouw haar de volgende week zeker niet te zullen verlaten! Het moet bij de intentie van S behoren niet alleen A te zeggen, maar ook A te doen. En dat T hem ook zo verstaat anders is er later nooit zekerheid of S zijn belofte al dan niet heeft gehouden. T moet dus precies weten wat S belooft of heel het instituut wordt precair. Vooral als een belofte geen illocutie maar een perlocutie is (zie verderop) wordt de spreek situatie volkomen anders! Wil beloven een effect produceren (waardoor het perlocutief wordt)? Kan iemand beloven een effect te zullen voltrekken? Denken we hier aan 'beloften' bij een doodsbed en aan electorale beloften. De bedoeling van deze laatste beloften is stemmen te winnen. Over het algemeen wordt weinig

waarde aan zulke beloften gehecht. Het zijn geen (illocutieve en dus reële) beloften. De sanctietest is hier niet toepasselijk (tenzij in zeer oneigenlijke zin: ik stem niet meer op die man of vrouw, maar intussen blijft hij of zij de gemandateerde). Bovendien is daarbij P meestal te vaag en algemeen om een echte illocutie te kunnen zijn. Het zijn dus perlocuties in de vorm van (defectieve) illocuties. Zo kan iemand ook zichzelf nooit echt iets in illocutieve zin beloven (jezelf bijvoorbeeld beloven nooit meer te zullen roken). Belofte heeft een sociale structuur en kan nooit privé zijn.

De belofte-inhoud (P en A). Uit de belofte-spreeksituatie volgt: P moet 'toekomstig' zijn, moet uitvoerbaar zijn en moet inhoudelijk duidelijk zijn voor S én T. Wat kan en wat kan niet beloofd worden? Buiten de drie opgegeven condities is er weinig meer over te zeggen. Drie soluties doen zich voor. (a) De Scandinavische linguïsten zien in P een *statement* of soms een beschrijving van een stand van zaken. Hierbij houden ze echter te weinig rekening met het institutioneel-maatschappelijke karakter van de belofte. (b) Searle analyseert de 'propositionele inhoud' van de belofte. Dit is echter niet zo makkelijk, vooral als we de inhoud zonder z'n vorm ontleiden. Ik geloof dat hierin Schreier het fout heeft. (c) Schreier stelt de vraag of P louter brute feiten dan wel institutionele feiten bevat. Brute feiten zijn in de trant van 'ik beloof tien gulden te verliezen', terwijl institutionele feiten meer liggen in de trant van 'ik beloof te zullen spelen volgens de regels van het Nederlands Voetbalverbond'. Brute feiten beloven grenst aan 'voorspellen' (een andere illocutieve spreekakt), terwijl een beloofd 'institutioneel P' er toe neigt louter een ceremoniële eed-akt te worden. Tenslotte hebben veel vage beloften ('okay! Ik beloof het') de bedoeling van een perlocutief effect (het zijn geen illocuties en hebben ook geen illocutief effect). Ze duiden wel op een bijzonder engagement van wie zo spreekt.

Andere vormen van illocuties, buiten beloven, zijn: voorspellen, intenderen, bedreigen en zweren. Ze hebben gemeenschappelijke trekken met de belofte en eigen, van beloven onderscheiden, kenmerken. Bij vergelijking met de condities van de beloftesituatie zijn hun eigen kenmerken gemakkelijk te achterhalen. Bij 'voorspellen' is S niet aansprakelijk voor het al of niet gebeuren van de aangeduide toekomst. Bij 'intenderen' is er geen T tenzij de S zelf. Bij 'bedreigen' aanvaardt T de P niet. 'Zweren' heeft een nog sterker institutioneel en ceremonieel karakter dan beloven. Hierbij is T minder duidelijk gedefinieerd en is P in de meeste gevallen een institutioneel feit.

2. Perlocuties of perlocatieve spreekakten

Deze spelen een hoofdrol vooral in de christelijke Eschatologie. Perlocuties zijn parasieten van illocutieve akten op basis namelijk van de illocutie-conventies. Anders gezegd: defectieve illocutie-akten gaan schuil achter perlocutieve akten. Enkele regels om perlocuties te identificeren. (a) Perlocuties kunnen locutief of niet-locutief zijn. Dit betekent dat zij al dan niet in een woordelijke propositie worden uitgedrukt. Voorbeeld van een niet-locutieve perlocutie is met je arm naar een vriend aan de overkant zwaaien om hem te beletten op dit gevaarlijke ogenblik de straat over te steken. (b) De structuur van de perlocuties parasiteert op de structuur van de illocuties, hoewel ze in de perlocutieve vorm steeds defectief zijn wat betreft hun 'waarheid' en concrete situatie. (c) Locutieve perlocuties (dus in waarden uitgedrukt) zijn parasieten van locutieve illocuties, terwijl niet-locutieve perlocuties parasieten zijn van niet-locutieve illocuties. Een voorbeeld van een niet-locutieve illocutie is een priesterwijding door handoplegging in alle stilte, zonder dat hierbij iets gezegd wordt. Vele illocuties kunnen echter niet 'geperformeerd' worden zonder begeleidende woorden die ook bijvoorbeeld in een priesterwijding, zij het niet op het tijdstip van de stille handoplegging, maar in het nabije gebed (epiclese) aanwezig zijn). (d) De voorspelbaarheid

van het perlocutieve effect benadert dat van het illocutief conventioneel effect, in zoverre de perlocutie de niet-defectieve vorm van de illocutie benadert.⁴⁵

Wet betekent hier 'parasiteren op'? Dit is een antwoord op de vraag of perlocuties die geperformeerd worden zonder bijdrage van een locutie-akt, (niet-locutieve perlocuties) toch conventies aanwenden om hetzelfde effect te bereiken. Noemde Austin perlocuties wezenlijk niet-conventioneel, dan ziet Schreiter de voltrekking van perlocuties onmogelijk zonder zekere conventies. Anders zou de spreker geen grond hebben om te verwachten dat zijn perlocutieve akt effect zal sorteren. Ongetwijfeld, volledig zeker van het effect (van perlocuties) zijn we nooit (een bepaalde volzin uitspreken in de verwachting (en dus om) de zaal aan het lachen te brengen, kan wel eens mislopen), maar een zekere gegronde verwachting moet er wel zijn, anders zou de spreker niet zeggen wat hij in feite zegt. Met andere woorden perlocuties gebruiken op een parasitaire wijze illocutie-conventies. Die conventies zijn wezenlijk illocutief (en bij illocuties sorteren ze altijd effect, want er is een sanctiemogelijkheid als ik mijn belofte niet houd), maar nu worden deze illocutieconventies gebruikt in een perlocutieve spreesituatie. De spreker doet dit om een soortgelijk effect te bereiken als bij illocutieve spreesituaties. Maar er zijn verschillen. Bij perlocuties is een deel van de noodzakelijke condities voor een succesvolle illocutie niet aanwezig (bijvoorbeeld geen sanctie), en voor een ander deel is ook de intentie van het perlocutieve spreken enigszins verschillend van de illocutieve intentie. De spreker wenst (bij een perlocutie) een effect te realiseren bij de toehoorder(s) ongeveer zoals het effect van een illocutie. Maar aangezien een illocutie in zo'n spreesituatie alleen defectief kan zijn, probeert hij dit effect te realiseren zonder illocutie. Dit is precies de perlocutie die Schreiter aanduidt.⁴⁶ Bij een doodsbdbelofte bijvoorbeeld wenst het subject een bepaald effect in de toehoorder te sorteren, namelijk dat deze een belofte doet. Maar het subject kan dit in deze situatie niet doen op een illocutieve wijze. De stervende zal doodgaan en kan dus het effect niet toetsen, noch door sanctie later afdwingen. Met andere woorden: de belofte van een jongen aan zijn stervende moeder: 'ik zal mijn studies afmaken' is niet illocutief, maar perlocutief. Tenslotte heeft hij de intentie zijn moeder niet meer verontrusten.

De perlocutie is dus het aanwenden van een defectief gebruik van een illocutie-akt, om een eigen, perlocutief effect te sorteren. Bij perlocutief spreken gebruikt de spreker een illocutieve akt (die defectief is) en waarvan dus ook het effect defectief zal zijn. De spreker bedoelt (intentie) dan eigenlijk ook niet een illocutie uit te spreken.⁴⁷ Perlocuties zijn dus een taalbewust gebruik van een defectieve illocutie. En juist daarom zijn perlocuties in haar effect onvoorspelbaar en niet manipuleerbaar. Anders gezegd parasiteren perlocuties parasiteren op de conventies en condities van illocutieve akten zonder illocuties te zijn. En dit betekent tegelijkertijd dat defectieve illocuties schuil gaan achter perlocutieve spreekakten.

c. Gradaties van mededeelbaarheid

Verlaten we nu onze drie auteurs J. Austin, J. Searle en R. Schreiter, die allen de onderscheiding aanbrachten tussen locutie, illocutie en perlocutie, om wederom de uiteenzetting van twee subparagrafen aan te grijpen: het probleem dat de *intentio* of *mens auctoris* (tenzij bij veinzen) geobjectiveerd ligt in de *meaning* van de propositionele inhoud. Geldt dit ook voor illocutieve en perlocutieve proposities? Wanneer we nu deze

⁴⁵ R. Schreiter, pag. 79.

⁴⁶ Idem, pag. 77.

⁴⁷ Daarmee is hij niet per se een veinzer, want de defectieve illocutie is door de ander als zodanig (h)erkenbaar vanuit vooral de 'context' van de spreek(situatie).

differentiaties van de propositionele spreekakt in verband brengen met wat boven is gezegd over de dialectische eenheid van spreekakt en zinvolle propositionele inhoud, blijkt het volgende. Het 'doen' van de illocutie heeft een nauw verband met het gebeurtenis-karakter van de spreek-akt, juist in zijn dialectische eenheid met 'wat wordt gezegd' (P), de propositionele inhoud of zincommunicatie. Maar het 'doen' van het illocutieve spreken volgt semantische regels, welke blijken uit de linguïstische signalen van die (illocutieve) propositie. Specifiek grammaticale signalen ondersteunen en signaleren ons de eigen performatieve kracht en betekenis van dit soort spreekakten. Performatieve proposities zijn dus slechts particuliere gevallen van de algemene functie van proposities als inhoud van elke spreekakt. Het blijven dus asserties, proposities of sententies. Alle proposities zeggen iets, meer sommige doen iets in het zeggen (illocuties), terwijl andere bij de hoorder door de spreekakt een bepaald effect willen sorteren (perlocuties als bijvoorbeeld een bevel geven).

In al deze gevallen (locutie, illocutie en perlocutie) is er wel een eigensoortige maar zelfde dialectische eenheid tussen 'actueel taalgebeuren' (*parole, speech act*) en 'zincommunicatie', terwijl telkens eigen grammaticale signalen er zorg voor dragen dat de toehoorder de eigenlijke intentie van de spreker kan onderscheiden. Dankzij deze correlatie tussen de eigen 'grammaticale indicatoren' en de concrete 'propositie' (locutie, illocutie en perlocutie) is hetgeen psychologisch (mentaal-intentioneel) wordt uitgedrukt in het spreken of schrijven bekleed met een linguïstisch-semantische kracht of linguïstisch bestaan, waardoor (zonder verpsychologisering) zincommunicatie en dus zinverstaan (hermeneuse) mogelijk wordt. Al deze akten zijn immers tevens interlocuties. Op een of andere manier lopen er twee gebeurtenissen in samen: dat van spreken en dat van luisteren. Toch ligt er een gradatieverschil in de mogelijkheid van communicatie, en wel in neerdalende lijn: van locuties over illocuties naar perlocuties. Dat wil zeggen dat de kans misverstaan te worden, telkens groter wordt. Dit moet nu tenslotte ontleed worden al is dit zijdelings reeds grotendeels duidelijk geworden uit de analyse van wat illocuties en perlocuties zijn.

Het criterium van de interlocutieve communicatie blijft ook van kracht bij illocuties en perlocuties: de dialectische eenheid van spreekakt en zin, als mogelijkheidsvoorwaarde van zincommunicatie. Wat de illocuties betreft moet worden toegegeven dat deze makkelijker dan de assertorische locuties verkeerd begrepen kunnen worden. Haar interlocutieve kracht wordt zwaarder op de proef gesteld. Want vooral bij mondeling illocutief spreken spelen ook veel niet-linguïstische factoren een niet onaanzienlijke rol. Fysionomie, gebaren, stemintonaties e.d. (dus niet-linguïstische tekens, die de semiologie bestudeert) zijn vlugger vatbaar voor verkeerde interpretatie. Deze codes hebben grotendeels een persoonlijker karakter. Zo zijn ze niet algemeen-stabiël, zodat ze het bedoelde kunnen 'verhullen'. Anderzijds worden ook de illocuties begeleid door 'linguïstische signalen'. Ze kennen eigen 'grammaticale wijzen', zoals bijvoorbeeld de indicatief ('ik beloof'), de subjonctief, de imperatief (bij een bevel), de optatief (bij een wens), maar ook specifieke tijdsvormen en eigen adverbiale aanduidingen e.d. We mogen zelfs zeggen dat bij 'schriftelijke overleveringen' (*l'écriture*) deze grammaticale specificaties niet alleen niet verloren gaan, maar dat inscriptie nieuwe onderscheiden telkens kent: dubbele uitroepetekens, citaathaakjes, vraagtekens, een uitroepteken met een vraagteken (?!), enz. Signalen derhalve die op een of andere wijze het verdwijnen (bij het schrijven) van gestes en fysionomie en stemintonatie, enz. vervangen. Al zijn 'illocuties' derhalve meer vatbaar voor misverstaan, allerlei linguïstische signalen helpen de lezer in de goede richting.

Met 'perlocuties' is het juiste verstaan moeilijker nog. Perlocuties zijn inderdaad moeilijk communiceerbaar, enerzijds omdat ze parasiteren op illocutievormen, anderzijds (mede als gevolg hiervan) omdat niet-linguïstische en vooral situationele factoren hierbij een hoofdrol

spelen, terwijl de linguïstische factoren veeleer op de achtergrond raken. Dit heeft vooral te maken met het feit dat perlocuties in hun intentie gevoeliger liggen. Ze zijn niet minder maar juist uiterst genuanceerd intentioneel. Zonder per se 'veinzend' te zijn staat de intentie van wie perlocutief spreekt al in een ambivalente situatie, waarbinnen men dan spreekt in een vorm die eigenlijk slechts geldt in andere situaties. Dit zijn perlocuties die parasiteren op illocutieconventies. De ambivalentie van de situatie, die een 'voorzichtig' antwoord eist (om niemand te kwetsen of onnodig te ontgoochelen), wordt linguïstisch 'geobjectiveerd' in het perlocutieve spreken. Dit in de vorm van deficiënte illocuties. Perlocuties zijn dus veeleer spreekakten die stimuleren (bijvoorbeeld een zaal aan het lachen te brengen, met heel het hachelijke en onberekenbare van deze onderneming), om de aangesprokene tot een bepaald gedrag (bijvoorbeeld van lachen of niet-verontrusting) te brengen. Over de ethische implicaties van dit alles wordt hier niet ingegaan, maar elk ethisch oordeel zal met deze bepaalde 'spreeksituatie' rekening moeten houden.

De interlocutieve communicatie ligt dus wel degelijk moeilijker bij perlocuties (wat het feitelijk niet-lachen van een gehoor soms pijnlijk bewijst), maar als zincommunicatie, bekleed met linguïstische signalen (gezien vooral de 'context'), blijft ook hier zincommunicatie mogelijk (bijvoorbeeld het lacheffect volgt ook in vele gevallen), zij het binnen grotere kansen van misverstaan. Dit is het 'niet overkomen' van wat men eigenlijk bedoelt. Dit kan bovendien ook inhouden, dat 'de boodschap' maar al te goed is overgekomen, maar massaal wordt afgewezen. Dit openbaart zich dan ook 'communicatief' in de gespannen, zelfs agressieve houding van het gehoor.

Spreeken, of het nu locutie, illocutie of perlocutie is, heeft derhalve dit gemeen dat het alle spreekakten zijn die deze eigenschap vertonen dat ze semantisch-inhoudelijk, in zichzelf, de intentie dragen om als zodanig erkend te worden. Dit voor een synthese van singuliere identificatie en universele predicatie ofwel voor een bevel, voor een wens, voor een belofte, bedreiging, enz. Onbewust wellicht, maar in elk geval taalcompetent, maakt de spreker in zijn gekwalificeerde propositie (die de 'context' mede verrekent) bekend aan de toehoorder, dat zijn spreken locutieve dan wel illocutieve of perlocutieve intenties bezit. Linguïstisch-semantisch is deze intentie - met kleine of grotere moeilijkheden - inderdaad (h)erkenbaar in de 'propositionele inhoud' zelf. Het opmerkelijke hierbij is dat de mentale of psychische intentie van de spreker (auteur) in al deze gevallen interlocutief, communiceerbaar is, zij het in verschillende, aflopende mate, met name in en door de (locutief, illocutief of perlocutief) propositionele inhoud zelf. Natuurlijk heeft de intentie van de spreker ook een psychische, mentale dimensie, maar deze wordt alleen door hem ervaren en is als zodanig onmededeelbaar. Haar de intentie om 'in het gesprokene' (propositionele inhoud) als zodanig door anderen ook erkend te worden (tenzij bij liegen en veinzen) ligt geobjectiveerd in het gesprokene zelf, dus in de linguïstisch-semantische inhoud van wat wordt gezegd. Juist de wil van de spreker om in zijn intentie door anderen erkend te worden maakt deel uit zowel van de *mens auctoris* als van de 'objectieve tekst', zoals hij er ligt. De (interlocutieve) wederkerigheid van de door de spreker te kennen gegeven en door de luisteraars erkenbare intentie (zij het in verschillende gradaties van mededeelbaarheid en consequent beluisteren) constitueert het gesprek als dialoog. Van Romantisch verpsychologiserende verstaansmogelijkheden is geen sprake. De Semantiek van wat wordt gezegd (binnen de zes talige communicatiefactoren) garandeert voldoende (ondanks mogelijkheid tot misverstaan) de reële, interlocutieve zincommunicatie.

Besluit

Het taalgebeuren (of de *speech act*) is het proces waardoor een als zodanig onmededeelbare, persoonlijke ervaring in deze wereld via objectiverende taalveruitwendiging openbaar en

dus mededeelbaar wordt. Het taalsysteem bezit in zichzelf het nodige vermogen om (zij het niet zonder complicaties) de bedoelde *intentio* van de spreker 'te vehiculeren' (kanaal en code te zijn van die intentie). De mentale, psychische verwachting en *intentio* van de spreker wordt in linguïstisch tekens en proposities bij actueel taalgebruik geobjectiveerd en juist dankzij deze objectivering daarin (en niet erbuiten) voor anderen toegankelijk. Dit actueel taalgebruik is het zogenaamde 'woordgebeuren', al is het in feite een 'propositiegebeuren, aangezien woorden op zichzelf niets 'zeggen'.

De ziel van elk gesprek (ook van een tekst) is aldus de objectieve 'zincommunicatie'. Drager van heel dit talige communicatiegebeuren zijn de grammaticale signalen, die de *intentio auctoris* in de gesproken of geschreven taal openbaar objectiveren. Spreken is derhalve een 'talig' veruitwendigingsproces, waardoor de persoonlijke impressie van een ervaring wordt overstegen in een publieke expressie voor anderen. Met andere woorden is spreken de 'transformatie' van het psychische of mentale in de voor allen (die willen en taalcompetent zijn) toegankelijke objectieve zincommunicatie. Mededeelbaarheid en objectieve (talige) veruiterlijking gaan hand in hand: het ene is het andere. Dit maakt verstaanbaarheid en verstaan (hermeneuse) mogelijk, zonder een Romantische verpsychologiserend beroep op enige intersubjectieve *Einfühlung*, het zogenaamde 'kruipen in de huid van een ander.

Toch bleef bij al het voorgaande nog een dimensie onbesproken. Hier moeten we het nu over hebben.

III. Dialectische polariteit binnen de 'zin-communicatie' tussen Sinn en Bedeutung

Gottlob Frege maakt het onderscheid tussen *Sinn* en *Bedeutung*.⁴⁸ Deze terminologie wordt in het Duitse taalgebied veelal, zij het niet altijd, consequent aangehouden. Voorzichtigheid is dus geboden bij lezing van termen als *Sinn* en *Bedeutung*. Het Nederlands is minder gevoelig voor een onderscheid bijvoorbeeld tussen 'zin' en 'betekenis'. Dit is de reden waarom we spreken van *meaning* (propositionele inhoud) met zijn tweevoudige betekenis, namelijk *sense* en *reference*.

Gezegd werd dat *to mean* (*meinen*, 'bedoelen', de intentie van de spreker of schrijver) hetgeen is de spreker of schrijver in feite doet (wat hij bedoelt), maar het is tegelijkertijd datgene wat ook de tekst of het gesprokene doet. In Anglo-Amerikaanse linguïstische termen: *what the said means*; of in het Frans: *ce que le dit signifia*. De propositionele inhoud (*meaning*) is de objectieve zijde van de spreekakt en tevens de *meaning* van wat de spreker bedoelt. De 'bedoeling' (*meaning*) van de spreker of schrijver (*intentio auctoris*) is de 'bedoeling' van wat hij zegt (z'n uitspraak of de tekst) en tevens zijn persoonlijke, eveneens in het gesprokene (of de tekst) geobjectiveerde intentie om als zodanig erkend te worden ('subjectieve zijde' van de *speech act*). Evenwel deze dialectiek-in-polariteit tussen de objectieve en de subjectieve dimensie van de spreekakt of het propositionele gebeuren verklaart nog geenszins ten volle de mogelijkhedenvoorwaarden van het spreken als actueel gebeuren. De 'objectieve zijde' van een gesprek behoeft dus een nadere ontleding (en die zijde correspondeert alweer met een bijzonder aspect van de *intentio auctoris*).

Sprekend (of schrijvend) bedoelt de auteur iets: 'het wat' van zijn spreken, maar hij zegt iets 'over iets'. Linguïstisch wordt 'het wat' de *sense* genoemd (*Sinn*, 'zin' of 'betekenis') en 'het

⁴⁸ Gottlob Frege, "Über Sinn und Bedeutung", in: idem, *Funktion, Begriff, Bedeutung* (1962), pag. 38-63. In het Engels vertaald als "On Sense and Reference", in: *Translations from the Philosophical Writings of G. Frege*, P. Geach and M. Black, Oxford (1970), pag. 56-78.

waarover' de *reference* (*Bedeutung* of 'referentie'). De Semiotiek die alleen 'literatuur' kent (dat betekent geen 'extra-linguïstische' referenties), kent eigenlijk dit onderscheid niet of, bij werkelijk gebruik zoals bijvoorbeeld door R. Jakobson, wordt het in elk geval louter binnen-textueel verstaan). Alleen echter de theorie van de propositie (terrein van de Semantiek, niet van de Semiotiek) laat het onderscheid toe in 'wat wordt gezegd' en 'waarover iets gezegd wordt' in meer dan een louter semiotische zin. In twee etappes kan dit ontleed worden

In taalsystemen (bijvoorbeeld lexica of woordenboeken) is er geen referentieprobleem. Taalteken verwijzen binnen het taalsysteem alleen naar andere taaltekens. Maar de propositie, gecomponeerd weliswaar uit taaltekens, is echter zelf geen taalteken. Dat wil zeggen dat de zin (*sense*) van een propositie is taal-immanent. Die zin is 'objectief' in de betekenis van noëtisch-ideeel en voor allen toegankelijk. Dat wil zeggen geobjectiveerd in wat er wordt gezegd en de linguïstische vorm waarin het is gezegd). Maar juist deze taal-immanente (of tekst-immanente) zin drukt in de propositie ook een taal-overstijgende referentie uit. De 'zin' (*sense*) van een propositie maakt de correlatie tussen de identificatiefunctie en de predicatie binnen het ene propositionele gebeuren. De 'referentie' daarentegen brengt de taal in correlatie met ervaringen-in-en-met-de-wereld. Door de referentie-functie van het propositionele spreken maakt ons spreken aanspraak op de pretentie 'wáár' (een met de werkelijkheid kloppende 'referentie') te zijn, en niet alleen 'zinvol' (*sense*) te zijn.

Opvallend en beslissend hierbij is dat taal slechts dan een referentiefunctie heeft als ze in een *speech act* wordt gebruikt.⁴⁹ Uit de 'context'⁵⁰ moet blijken of al dan niet zinvol 'spreken' (een propositie met haar *sense* of zin) ook een referentie heeft. Onafhankelijk van het contextueel taalgebruik kan geen enkel linguïstisch signaal een betrouwbare bron zijn van referentieel, cognitief of denotatief taalgebruik. Dit wil zeggen dat de tweede dialectische eenheid die werd ontdekt, met name tussen *sense* en *reference*, in directe relatie staat met de eerste dialectiek, met name die tussen spreken (gesprek) als taalgebeuren (woordgebeuren, *speech act* of actueel taalgebruik) en z'n *meaning* of betekenis (zie boven). Refereren doet een bepaalde propositie in een bepaalde spreek situatie of context, maar dit doet eveneens de 'spreker' zelf, als hij propositioneel sprekend duidelijk naar werkelijkheid (een werkelijkheids-ervaring) verwijst. Dit refereren behoort bij de *speech act*, bij het sprekende gebeuren zelf. Opmerkelijk is hierbij wel dat dit refereren z'n eigen structuur krijgt vanuit de *sense* of de 'propositionele inhoud' zelf (niet van elders). Ook de referentie wordt semantisch (niet psychologisch) 'bemiddeld'. Het is de *sense* of zin van de concrete propositie, die de 'referentie' omvat en aangeeft. In de *sense*, de zin of de inhoud van de propositie ligt (zo die er is) ook de referentie naar de ervaringswerkelijkheid. Anders gezegd als er 'referentieel spreken' is, is de referentie een onderdeel van de *sense* of de zin van de propositie-inhoud. Linguïstisch zou de referentiële functie anders nooit te achterhalen zijn. Deze tweede dialectiek of dialectische eenheid (van 'zin' en 'referentie') preciseert en expliciteert dus slechts de oorspronkelijke volle dialectiek van het actuele gesprek en zijn betekenis of zincommunicatie.

Dit tweede aspect van de dialectiek van zinvol spreken krijgt echter een eigen, bijzondere specificiteit. Deze tweede dialectiek, zij alléén, zegt ons iets over de relatie tussen taal en ons bewust-in-de-wereld-vertoeven.⁵¹ Semiotici en structuralisten beweren wel dat taal een wereld-op-zichzelf is: de wereld-van-de-literatuur. Dit is waar tot op een zeer betrekkelijke

⁴⁹ Zie hiervoor P.F. Strawson, "On Referring" in: *Mind* 59 (1950), pag. 320-344.

⁵⁰ Zie R. Jakobson uit de eerste paragraaf van deze sectie.

⁵¹ Zie diagram bij de Conclusie van paragraaf 2.

als het ware 'voorlopige' hoogte: het is een visie-van-de-eerste-aanblik. Bij nader toezien blijkt die literaire wereld, al thans als 'gesloten wereld', geenszins te bestaan. Linguïstische signalen, tekens dus die eigen zijn aan die taalwereld, verbieden ons die taalwereld als gesloten te zien, dankzij immanent linguïstisch-referentiële functies. Hierdoor worden we gewezen op het gegeven dat we iets te zeggen hebben (spreken) juist omdat we gezamenlijk in een wereld leven en hierdoor maatschappelijk-economisch, persoonlijk, existentiële enz. metterdaad worden 'beroerd'. En dat we daardoor 'beroerd', 'aangesproken' en 'uitgedaagd' ons als mensen zinvol kritisch-protesterend of ons erin integrerend in die wereld pogen te oriënteren en als mensen te gedragen. Met medemensen levend in zo'n wereld hebben we, als taalcompetente mensen, voldoende redenen om 'onze wereldervaringen' onder elkaar 'ter sprake te brengen'. Dit alles sluit in: de voorwaarden-van-mogelijkheid (Germanistisch-Kantiaans: 'de mogelijkheden-voorwaarden') van ons referentieel spreken ligt in onze ontologische conditie als mensen-in-de-wereld-met-mede-mensen. Deze situatie is door Plato, Aristoteles, de middeleeuwse en ook Romantische en heel de negentiende-eeuwse Hermeneutiek scherp onderkend, maar wordt door de hedendaagse strict-structuralistische Semiotiek met hoog *dédain* afgewezen.⁵² Alle hebben ze vroeger de 'ontologische conditie' van het menselijk gesprek verdisconteerd. Met andere woorden postuleert (voorlopig alleen zuiver linguïstische gezien) een linguïstische analyse van het concrete taalgebruik de ontologische of antropologische positie van 'mensen vertoevend in een gezamenlijke, aan allen gemeenschappelijke wereld'. Dit is een weliswaar (bij filosofische reflectie) taalimmanent postulaat, dat echter geen taal-immanente legitimatie heeft (hierin hebben de filosofische semiotici gelijk). Het wordt bij filosofisch-semiotische bezinning er alleen door gepostuleerd (als men zich dus filosofisch bezint op eigen Semiotiek). De noodzakelijkheid van dit postuleren wordt ingegeven door het feit dat anders de referentiële taalfunctie volkomen 'in de lucht hangt'. Dit alles betekent eigenlijk, dat we, sprekend, er spontaan van uitgaan (dus spontaan veronderstellen), dat 'de dingen' waarover we spreken en die we linguïstisch ook weten te identificeren, als bestaand beschouwen.⁵³ Zonder het werkelijk bestaan van die dingen, die we oordelend semantisch identificeren in een propositie, wordt alle propositioneel spreken 'zinloos'. De 'zin' van dit propositioneel spreken eist een 'referentie'. Dit postulaat wordt linguïstisch nog geconfirmeerd door het feit dat we ons, sprekend bedienen van allerlei linguïstische signalen, die moeten duidelijk maken of we referentieel dan wel fictief spreken. Vergelijk bijvoorbeeld fictieve referenties in een roman of in *science fiction*, enz. De identificatiefunctie bij het predicatief spreken roept de vraag op naar het bestaan van de dingen waarover we spreken.

Er is nog meer aan de hand met de referentiefunctie. Er zijn ook in de tekst medegegeven referenties, bijvoorbeeld en vooral de sociaal-economische, politieke context, waarin de spreker of schrijver staat. Dit stelt de vraag: in hoeverre is wát de spreker zegt mede bepaald door maatschappelijk-politieke economische situaties, die immers bij de 'context' van het spreken hoort en als context 'de tekst' (of propositionele inhoud) mede bepaalt? Hier pas, en hier alleen kan een onderscheid optreden tussen *das Gesagte* en *das Gemeinte*, maar dan niet in psychologische zin. In en door de weerspiegeling van maatschappelijk-economische structuren in de semantische propositionele inhoud kan de *mens auctoris* (*das Gesagte* is *das Gemeinte*) toch een 'verkeerd begrepen bewustzijn' (*conscience fausse*) insluiten. Hij kan bijvoorbeeld menen (bedoelen) precies de christelijke boodschap van bijvoorbeeld de liturgie te omschrijven, terwijl hij dit in feite doet binnen in de context van een bepaald maatschappelijk-economisch bestel, dat zijn innerlijke contradicties laat 'opvangen' door de

⁵² Zie ook H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen (1965)²: "Sprache und Welterfahrung", pag. 415-432.

⁵³ Zie Frege, "Über Sinn und Bedeutung", pag. 56-77.

godsdienst door middel van ritualisering van de vrije tijd die door het productieproces zelf geëist wordt. Zo wordt de godsdienst een functie van het maatschappelijk bestel. Het taalvermogen van de mens is niet alleen een vermogen om zin ter sprake te brengen, maar tegelijkertijd ook een vermogen om vanuit onbewuste verlangens iets ter sprake te brengen wat, als het ter sprake is gebracht, juist 'verdoezelt' wat eigenlijk ter sprake had moeten komen. Psychisch of maatschappelijk wordt wat ter sprake had moeten komen, in feite 'verdrongen'. Taalcompetentie, als mogelijkheid van semantische zincommunicatie, zal dus ook op deze (psychische en maatschappelijke) 'vervreemdingsprocessen' kritisch en rationeel onderzocht moeten worden. Bovendien is deze ideologiekritiek een eigen hermeneutische opdracht, omdat en in zoverre de sociaal-economische 'context' van spreker of schrijver weerspiegeld wordt in wát hij zegt en dus een (wellicht onbewuste) 'context' van zijn spreken is. Zo hebben de exegeten reeds gezocht naar de *Sitz im Leben* of de context van de tekst. Maar zij hebben meestal die context beperkt tot een *Sitz im Leben* van de kerk of van Jezus. Slechts weinigen hebben gedacht aan de *Sitz im Leben* in het sociaal-economische bereik. Hermeneutisch is dit dus geen nieuwe opdracht van buiten de exegese (zoals de materialistische exegese het soms voorstelt). Zij houdt innerlijk verband met het hermeneutisch zoeken naar zin, die immers mede wordt bepaald door alle referenties, ook die naar het sociaal-economische. Bovendien is dit inzicht een confirmatie van de hermeneutische stelling (tegenover het puur Structuralisme) dat taal- of tekst-immanente elementen metterdaad verwijzen naar 'taal-transcendente' (in dit geval maatschappelijk-economische) werkelijkheid.

Het gaat om het achterhalen van de totale (dus ook sociaal-politieke) 'context' (in de zin van Jakobson) en dus om álle referentiële taalfuncties van een tekst. In het taaldiagram van de zes communicatiefactoren en zes taalfuncties (zie pag. 13) werd het immers duidelijk dat de ontvanger slechts datgene 'als tekst' kan ontvangen wat beantwoordt aan 'de context' (en de code) van de tekst. De sociaal-economische context bepaalt, bewust of onbewust, mede de semantische zincommunicatie, en om deze eigenlijke zin is het de Hermeneutiek te doen. Maatschappelijke ideologiekritiek is aldus één aspect van de hermeneutische opdracht en zij kan dan ook nooit de Hermeneutiek vervangen of overbodig maken. Het over het hoofd zien van de sociale en politieke bemiddeling van het talig spreken wordt door Adorno vooral aan Heidegger verweten.⁵⁴

Dat het spreken ingebed ligt in onze ervaringen met de wereld in de samenleving van medemensen, brengt ons tot een volgende 'mogelijkheidsvoorwaarde' van de *speech act*.

IV. Ontologische dimensie van talige communicatie

In de vorige paragraaf was er inderdaad in enige Kantiaanse zin sprake van het postulaat of de mogelijkheidsvoorwaarde van het menselijke gesprek dat uit eindelijk het bestaan der dingen waarover we spreken (vanuit 'zinvol' (*meaning*) spreken) postuleert. Afgezien nog van het feit (of juist: mede verrekenend) dat mensen er 'interesse' bij hebben, dat dit bestaan niet slechts een postulaat, maar gegarandeerde werkelijkheid is.⁵⁵ Zou reeds linguïstisch dit postulaat (als het louter een postulaat zou zijn) een blinde sprong buiten de taal betekenen, als niet dit feitelijk bestaan der 'dingen' waarover we spreken, zich niet in ons taal-immanente spreken zou weerspiegelen? Al doen het velen, kunnen we toch moeilijk aar het feit voorbijgaan, dat we allereerst iets te zeggen hebben en daarom in feite spreken (afgezien van alle pathologie, die trouwens ook in het spreken haar linguïstische sporen

⁵⁴ Th. W. Adorno, *Negative Kritik*, Frankfurt (1966), pag. 68 en verder.

⁵⁵ Zie voor dit geval M. Gatzemeier, *Theologie als Wissenschaft?*, Stuttgart-Bad Cannstatt (1974), deel 1, pag. 55.

nalaat). Omdat ze een ervaring hebben, die ze ter sprake willen brengen, spreken mensen in feite. Juist hierom is 'spreken' geenszins alleen gericht op het mededelen van een 'ideële zin' (een *noëma*), maar refereert het spreken wezenlijk naar wat is of (vooral in het metaforisch, en dus vooral religieus spraken) naar wat zou moeten zijn.⁵⁶ Denk dan bijvoorbeeld aan de grote metafoor 'het rijk Gods'.

Deze dialectische eenheid van 'zin' en 'referentie' is zo constitutief dat ze heel het spreken juist als *speech act* of *parole parlante* volkomen beheerst. Als taal in haar fundamentele intentie niet referentieel is (dat is wereldervaringen ter sprake wil brengen), hoe zou ze tenslotte 'zinvol' en niet 'nonsensical' zijn? We kunnen hier niet de relatie tussen 'zinvol' en 'waar' ontleden⁵⁷, maar wel stelt zich hier de vraag hoe het talige 'zin'-systeem verbonden is met 'de wereld'. Hoe kan men mogelijkheden die worden voortgebracht door de structuur van constitutieve regels onderscheiden van de mogelijkheden, die er in de wereld als realiteit zijn gegeven? Hier kunnen we slechts antwoorden met een tegenvraag: hoe zouden we weten dat taaltekens 'voor iets staan', als ze niet van buiten de taal hun verwijzing zouden krijgen? Dit wijst er op, dat 'spreken' (*speech act*) geen residu van het taalsysteem is (zoals structurele semiotici vaak beweren), maar andersom dat de Semiotiek een abstract residu van de Semantiek is. Dit is van de theorie dat de *sense* of zin van het taalimmanente gebeuren, dat 'propositie' heet, innerlijk naar een taaltranscendent gebeuren verwijst uit kracht namelijk van de referentiële taalfunctie die de zin zelf van de talig-propositionele inhoud mede bepaalt.

Toch ligt dit alles gecompliceerder als nu werd voorgesteld. Ook taalanalyse wordt tenslotte weer met behulp van tál uitgevoerd, met hetzelfde systeem dus van betekenisdragende tekens, dát we precies onderzoeken.⁵⁸ Taal zelf blijkt een transcendentale betekenis te hebben. Is het onmogelijk achter de taal terug te gaan op wat men dan de werkelijkheid achter de taal noemt? Kunnen we (vooral de religieuze) referentiële taal legitimeren met een beroep op de werkelijkheid? Vooral H.G. Gadamer heeft er op gewezen dat 'talig spreken' binnen een cirkel vertoeft: we kunnen niet achter de taal kijken.⁵⁹ Achter het feitelijk woordgebruik heen kijken noemt Gadamer een illusie. Toch heeft de *Erlanger Schule* deze visie nogal scherp uitgedaagd. Ze geeft toe dat het taalvermogen metterdaad *unhintergebar* is. Dit feit hebben we te accepteren, zonder het te kunnen funderen. Maar hiermee, zegt deze school, is de kous niet af.⁶⁰ Al kunnen we niet achter de taal kijken omdat we hiertoe weer 'taal' moeten gebruiken mét behulp juist van ons taalcompetente vermogen, zijn we wel in staat om een telkens bepaald taalgebruik 'in te halen'. Dit wil zeggen dat we het gebruik van bepaalde woorden wel kunnen corrigeren en bijvoorbeeld tot nu toe gebruikte 'predatoren' door andere vervangen. Met bepaalde woorden kunnen we een talig-nieuwe aanvang' beginnen. Het enig middel om elk 'dogmatisme' te vermijden, (waarin volgens deze school zelfs het 'kritisch rationalisme' van K. Popper gevangen blijft) wordt door de 'constructivistische wetenschapstheorie' genoemd: de (intersubjectief geldende) verantwoording van het introduceren van een bepaald woord; bijvoorbeeld en vooral 'God' in het interlocutieve talige gesprek. Onder mensen die geenszins dezelfde taal hoeven te spreken, moet *Verständigung* mogelijk zijn over een bepaald en dus gemeenschappelijk

⁵⁶ Zie Ricoeur, *La métaphore vivante*, Parijs (1975).

⁵⁷ Zie dit onderdeel in het college Dogmatiek, 1978-1979.

⁵⁸ Zie voor een goede samenvatting van deze problematiek: J. Track, *Sprachkritische Untersuchungen zum christlichen Reden von Gott*, Gottingen (1977), vooral vanaf pag. 126.

⁵⁹ H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, pag. 250-290.

⁶⁰ Zie vooral K. Larenzen und J. Mittelstrass, "Die Hintergebarkeit der Sprache" in: *Kant-Studien* 58 (1967), pag. 187-208.

verstaanbaar taalgebruik.⁶¹ In bepaalde ervaringssituaties laten sommige mensen het woord 'God' vallen. Over de introductie van dit woord moet dan onder elkaar *Verständigung* bestaan, wil niet de ene gesprekspartner 'dogmatisch' heel het gesprek beheersen zonder enige inspraakmogelijkheid van de 'niet-gelovige' gesprekpartners.

Voor velen lijkt echter het invoeren van het woord 'God' voor niet-gelovigen (mensen die niet het religieuze taalspel spelen) onmogelijk en onverantwoord, omdat 'God' (volgens de 'taalspel'-theorie van de latere L. Wittgenstein) alleen zin heeft binnen een religieus taalspel.⁶² Je kunt bijvoorbeeld vanuit een ander, niet-religieus, taalspel nooit aantonen of er fouten in het religieuze taalspel worden gemaakt; evenmin als je vanuit de regels van een kaartspel dammers of schakers op 'taalfouten' kunt betrappen, of het schaak- en damspel kunt 'verantwoorden'. Met betrekking tot ons probleem zou dit willen zeggen, dat je, buiten het linguïstisch taalspel om, de referentiële taalfunctie nooit kritisch kunt verantwoorden. Dan blijft ook het referentiële spreken een puur taal-immanente kwestie. Wie dit zo stelt, moet dan wel de consequenties accepteren, namelijk dat hij dan eigenlijk ook het feitelijk referentiekarakter naar 'buitentalige of taal-transcendente werkelijkheid loochent (aldus A. Keightly).⁶³ De zogenaamde referentiële functie is dan een vermomming van expressieve proposities, waarbij iemand uitdrukking geeft aan eigen innerlijke attitudes en hierbij geenszins iets bedoelt te zeggen over buitentalige werkelijkheid, al geeft hij linguïstisch de schijn dit te doen.

Maar een niet te omzeilen zware tegenvraag aan deze positie is: op grond waarvan laten vele mensen, ook godsdienstige mensen, dan hun grondovertuigingen en attitudes soms varen of wijzigen zij die? Op een of andere manier moeten deze overtuigingen en attitudes dan toch wel samenhangen met ervaringen-in-de-wereld, die wisselvallig zijn en poly-interpretabel. De taalimmanentie verwijst met andere woorden zelf naar taal-transcendentie, die wederom slechts 'in taal' kan worden uitgedrukt. Op grond van ervaringen-in-de-wereld kunnen we goede gronden aangeven om bijvoorbeeld het woord 'God' zinvol te introduceren, zo dat alle gesprekpartners, ook de niet-gelovige, minstens zinvol kunnen verstaan wat gelovigen met hun referentie naar God precies bedoelen.

Hiermee is echter wel de *sense*, maar nog niet de reële *reference* van de *meaning* duidelijk gemaakt. Of preciezer: hiermee is wel de 'zin' van wat we met een reële referentie bedoelen, duidelijk, maar er is geen antwoord gegeven op de vraag, of er in de werkelijkheid iets beantwoordt aan de betekenis van onze linguïstische referenties. Duidelijk is dan, voor gelovigen en niet-gelovigen, wat gelovigen ermee bedoelen. We hebben dan alleen duidelijk gemaakt dat wanneer gelovigen die taal-referentie gebruiken, zij hiermee geenszins slechts innerlijke zielstoestanden, attitudes en *commitments* bedoelen, maar inderdaad cognitief werkelijkheid viseren, terwijl dit tegelijkertijd de objectieve 'zin' van de (geloofs)propositie zelf is. Juist deze referentie roept de emotionele zielstoestanden, attitudes en *commitments* op. Geloofsproposities zijn als zodanig onmiddellijke expressies van gelovige, vrome ervaring. Dit is de reden waarom sommigen de geloofsuitspraken puur informatieve proposities noemen. Dan betekent bijvoorbeeld de geloofspropositie: 'ik geloof in God de almachtige Vader' alleen een *commitment*, overgave en toewijding van de gelovige (een uitdrukking dus van zijn gemoedstoestand). Maar dit is in elk geval niet de enige intentie van wie als gelovige die uitspraak doet en het is evenmin de enige intentie van de gelovige propositie als zodanig. De gelovige bedoelt wel degelijk ook denotatief te spreken. De theologische reflectie is

⁶¹ W. Kamlah en P. Lorenzen, *Logische Propädeutik*, Mannheim (1967).

⁶² L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford (1968).

⁶³ A. Keightly, *Wittgenstein: Grammar and God*, Londen (1976), pag. 122 vv. en pag. 154 vv.

daarom op die geloofsuitspraken betrokken om er de cognitieve intentie van te expliciteren. Dit constitueert juist de eigenheid van de theologie tegenover de geloofsakt. Hierom heeft theologie met de waarheidsvraag te maken. Dat er in de geloofspraak een referentiële bedoeling aanwezig is, betekent echter niet *ipso facto* dat er aan die geloofsreferentie in werkelijkheid wel degelijk iets beantwoordt. Een cognitieve propositie is zinvol, maar juist en alleen zinvolle proposities kunnen waar of vals zijn en behoeven dus toetsing. Zolang deze toetsing niet is gebeurd, blijft wetenschappelijk gesproken de geloofspraak intersubjectief. Dit is in het gesprek van gelovigen met niet-gelovigen een 'hypothese', want een mogelijke en noodzakelijke 'toetsing' behoort tot het wezen van elke cognitieve uitspraak, van welke aard die toets dan ook moge wezen. Zij zal echter nergens anders gezocht kunnen worden dan in onze menselijke ervaringen met medemensen in deze wereld, die ook de grond blijken te zijn waarom mensen levensovertuigingen kunnen wijzigen.

De voorgaande, inleidende overwegingen gaan evenwel nog voorbij aan twee aspecten van het gestelde probleem: (1) aan een wezenlijke, meta-talige dimensie van de talige zinnelijke communicatie; en (2) ze zijn verstrikt in een neo-positivistisch vooroordeel dat een scherp onderscheid maakt tussen 'denotatie', die terecht cognitief en referentieel wordt genoemd, en 'connotatie' (het expressieve en emotionele), die dan geen cognitieve of referentiële waarde zou hebben.

Ik meen dat beide misverstanden (neo-)positivistische achtergronden hebben. Daarom moeten eerst deze twee aspecten worden ontleed.

De referentiefunctie. Dit is de semantische verhouding van de taal tot 'het andere van de taal', de werkelijkheid, betreft de betekenis van de taal als geheel. De semantie kan slechts wijzen op die verhouding, ze kan die niet denken. De ontologische uitleg van het taalpostulaat (namelijk van de referentie) is zelf dus geen taak meer van de linguïstische Semantiek, maar wel van de Hermeneutiek en de filosofie. Wel kunnen we over die relatie slechts in taal spreken. Dit theoretisch spreken is mogelijk, omdat de taal een reflectievermogen bezit: zij kan zichzelf beschouwen als geheel en ten aanzien van het bestaande.⁶⁴ Deze taalreflectie ligt in het verlengde van het meta-talige vermogen van de taal en articuleert dit in een eigensoortig meta-talig spreken, namelijk in dat van het theoretische (filosofische) spreken. Dit is niet meer een taalfunctie naast de andere, een functie die we tegenover de andere, bijvoorbeeld de referentiële taalfunctie kunnen stellen. Het theoretisch meta-talige is een weten dat de referentiefunctie begeleidt: "le savoir de son être-rapporté à l'être."⁶⁵ Als ik spreek, weet ik dat iets ter sprake wordt gebracht. Door dit begeleidend bewustzijn weet de taal zich in het zijn (werkelijkheid): "il renverse son rapport à son référent de façon telle qu'il s'aperçoit lui-même comme venu au discours de l'être sur lequel le porte."⁶⁶ Dit reflexieve, meta-talige bewustzijn plooit de taal niet op zichzelf terug. Integendeel, het is het bewustzijn van de 'openheid' van de taal (naar de ervaringswerkelijkheid toe). Het is dus een weten dat niet in een semiotisch spreken, maar evenmin in de *discours* van de Semantiek, het referentiepostulaat formuleert of articuleert. Dit weten hebben is niet meer intra-, maar extra-linguïstisch: "il va de l'être 'la l'être dit, dans le temps même que le langage lui-même va du sens à la référence (...). Il faut que quelque chose soit, pour que quelque chose soit dit."⁶⁷

⁶⁴ "Le langage se désigne lui-même et son autre", P. Ricoeur, *La métaphore vive*, pag. 385.

⁶⁵ Idem, pag. 385.

⁶⁶ Idem.

⁶⁷ Idem, pag. 386.

Het tweede neo-positivistisch misverstand ligt in de gelijkschakeling van het onderscheid tussen 'denotatie' en 'connotatie' met het cognitieve tegenover het niet-cognitieve. Dat emoties 'op een cognitieve wijze' functioneren, heeft onze moderne tijd inderdaad verleerd. Ze zijn niet meer een vorm van bewust in de wereld staan, maar dichtgeklapte gemoedstoestanden zonder relatie tot de omringende wereld. Door de verwetenschappelijking en dus formalisering en 'neutralisering' van de wereld is er een breuk ontstaan tussen de menselijke innerlijkheid en de (door de wetenschappen geobjectiveerde) buitenwereld. De moderne innerlijkheid van de mens is een gesloten innerlijkheid geworden (met alle verdringen van dien). Menselijke gevoelens worden dan innerlijke toestanden in het gemoed genoemd en houden op vormen van communicatie met de wereld te zijn. Ze worden dan ook irrelevant. De mens verloor aldus het contact met de wereld en denatureert tegelijkertijd zijn eigen gevoelsleven.⁶⁸ Het dichtgeklapte gemoedsleven verloor aldus ook zijn cognitieve, referentiële dimensie. De enige zinervaring wordt dan die van de 'nuttigheid', terwijl alle andere gevoelens verwezen worden naar de irrelevante innerlijkheid van de mens.

Hiertegen is reeds met de fenomenologie (Heideggers *Beinglichkeit*) een reactie gekomen⁶⁹. Men kreeg meer oog voor het verstrikt-zijn van de menselijke innerlijkheid met de wereld. Gevoelens zijn geen louter innerlijke toestanden, maar wijzen van zich tot de wereld verhouden. Dit onderstelt tegelijkertijd dat men de wereld niet alleen beziet onder de invalshoek van maakbaarheid, nuttigheid, manipuleerbaarheid en 'burgerlijkheid'. Het gemoed is niet minder 'ontologisch' dan 'begrijpelijke voorstellingen'. De feiten loochenen het logisch positivisme dat beweert dat elke taal die niet beschrijvend is (informatie over feiten geeft), emotioneel en niet-cognitief moet zijn, pure innerlijke toestanden weergeeft zonder referentie naar de buitenwereld. Hoe zou ik, zelf geenszins triestig zijnde, van een schilderij anders kunnen zeggen 'een triest schilderij'. Het gevolg van dit positivisme is dat van elk metaforisch (en dus religieus) spreken a priori elke referentiële waarde wordt ontkend.

Met de analytische filosofie moet men terecht zeggen, dat alleen een zinvolle uitspraak kandidaat is voor waarheid of onwaarheid. Zin en waarheid zijn dus onderscheiden. *Meaning* is een noodzakelijke maar ontoereikende voorwaarde voor waarheid en referentie. Toch behoeft deze visie een zekere correctie. Van zijn kant beaamt W. Pannenberg het (nu algemeen aanvaard) onderscheid tussen zin en waarheid, maar hij voegt er terecht aan toe dat de vraag naar waarheid uiteindelijk zich niet uiterlijk additief verhoudt tot de vraag naar *Sinn und Bedeutung* (zin en referentie).⁷⁰ Een alle ervaring omvattende zintotaliteit valt wel degelijk samen met waarheidsopenbaring. Ze laat immers geen ervaring buiten zich die de waarheid van die ervaren zin problematisch zou kunnen maken.⁷¹ Dus in de alomvattende zintotaliteit vallen zinervaring en waarheidservaring volkomen samen. Geïnspireerd op Kants transcendentale, 'regulatieve' en dus inhoudsloze, noodzakelijk te denken 'idee', zonder welke alle zinvolle spreken in de lucht zou hangen, wordt (hetzij formeel-regulatief, hetzij inhoudelijk bedoeld) wordt Pannenberg's gedachte door velen geaccepteerd. Vroeger zei reeds W.M. Urban: "the totality of intelligible discourse is the truth."⁷² Hetzelfde blijkt ook

⁶⁸ Zie ook H. Fortmann, *Wat is er met de mens gebeurd?*, Bilthoven (1970)², pag. 32.

⁶⁹ M. Heidegger, *Sein und Zeit*, § 29. Zie vooral Nelson Goodman, *Language of Arts: An approach to a theory of symbols*, Indianapolis (1968); P. Ricoeur, *La métaphore vive*, pag. 288-324; en H. Fortmann, *Als ziende de Onzienlijke*, Utrecht-Antwerpen (1964-1968).

⁷⁰ W. Pannenberg, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, Frankfurt (1973), pag. 219.

⁷¹ Idem, pag. 219-220.

⁷² W.M. Urban, *Language and Reality*, Londen (1939), pag. 729.

N. Rescher te suggereren als hij een samenhang ziet (echter geen equivalentie) tussen *meaning* opgevat als coherentie, en waarheid eveneens als coherentie opgevat.⁷³

Van zijn kant heeft Ricoeur enige twijfels omtrent de al thans vanzelfsprekend veronderstelde 'zintotaliteit' (welk probleem hij niettemin reëel en noodzakelijk acht).⁷⁴ Bij de interpreterende ontcijfering van de werkelijkheid zien we twee fundamentele interpretatiemogelijkheden: enerzijds de richting van de *recollection du sens* (de hermeneutische poging om zin en volheid te zoeken) en anderzijds de interpretatie *comme exercice du soupçon* (de ontmaskerende Hermeneutiek die de illusie blootlegt als de projectie van de zinzoekende mens).⁷⁵ Wat de eerste interpretatie als 'zin' beschouwt, noemt de tweede interpretatie een 'misverstaan' of een 'verkeerd begrepen bewustzijn', een bewustzijn in een gebroken verhouding tot de realiteit (*conscience fausse*). Marx, Nietzsche en Freud hebben in al hun uiteenlopende interpretaties met elkaar gemeenschappelijk dat ze het primaat van het object verwerpen, dat tenslotte teruggaat op de Cartesiaanse scheiding tussen subject en object. De ontmaskerende interpretatie trekt echter wel de Cartesiaanse twijfel door, zodat óók het bewustzijn zelf en derhalve alles wat dit bewustzijn meent te kunnen ontmoeten onder de kritiek van de 'achterdochtige Hermeneutiek' komt te staan.⁷⁶ De oplossing van het hermeneutisch probleem kan echter niet gelegen zijn in een keuze voor een der conflicterende Hermeneutieken. Zelf zoekt Ricoeur naar "une grande philosophie du langage, qui rendrait compte des multiples fonctions du signifier humain et de leurs relations mutuelles."⁷⁷ Ricoeur zoekt daarom naar een 'epistemologie van de interpretatie' en hij verwerpt daarom 'de korte weg' van M. Heidegger, die begint bij een *Analytik des Daseins*, en geeft de voorkeur aan 'de langere weg', omdat ook de bestaansanalyse moet van de taal uitgaan om daarin aanwijzingen te vinden voor het bepalen van 'verstaan' als uiteindelijk (niet slechts een wijze van zien maar) een wijze-van-zijn.⁷⁸ De ontologische fundering van de Hermeneutiek (welke Ricoeur samen met Heidegger zoekt) geschiedt juist op het niveau van de semantische analyse: "une ontologie séparée est hors de notre portée; c'est seulement dans le mouvement de l'interprétation que nous apercevons l'être interprété."⁷⁹

Van zijn kant vindt L. Gilkey de concentratie van Ricoeur op de symbolen onvoldoende.⁸⁰ Hij wil de 'voor-reflexieve' en zelfs 'voor-interpretatieve' ervaring, die aan de grondslag van die symbolen ligt onderzoeken, ofschoon die ervaring slechts via de symbolische interpretatie ervan te bereiken valt. Al vormen ervaring en interpretatie twee onafscheidelijke aspecten, het blijven twee onderscheidbare aspecten. En daarom kan men via de interpretatie tot de ervaring komen. En dan zien we dat in de aldus ontlede ervaring momenten liggen die om symbolische, religieuze taal vragen. Gilkey vindt in de meest geseclariseerde, moderne ervaringen een dimensie van uiteindelijkheid. Dit spreekt alle seculariteit tegen. Het is dus een niet-seculair moment, dat alleen in metaforische en symbolische taal ter sprake kan komen en ook moet komen, willen we een authentieke ervaring niet laten verarmen. Dit niet-seculaire moment noemt hij de 'religieuze dimensie' van onze ervaringen. Dit is als naamgeving terecht, al zegt dit nog niet direct of zo'n uiteindelijkheid-dimensie 'godsdienstig' is, dat wil zeggen het bestaan van God impliceert als

⁷³ N. Rescher, *The coherence theory of truth*, Oxford (1973).

⁷⁴ P. Ricoeur, *De l'Interprétation*, en vooral zijn beroemde artikel *Existence et Herméneutique*, nu opgenomen in *Le Conflit des Interprétations*, pag. 7-28.

⁷⁵ Idem, *De l'Interprétations*, pag. 36-38.

⁷⁶ Idem, pag. 41-42.

⁷⁷ Idem, pag. 13.

⁷⁸ Idem, *Le conflit des interprétations*, pag. 10-15.

⁷⁹ Idem, pag. 23.

⁸⁰ L. Gilkey, *Naming the Whirlwind. The Renewal of God -Language*, Indianapolis/New York (1969).

grond van de zintotaliteit. Gilkey zoekt trouwens niet naar een waarheidscriterium, maar naar een zincriterium. Dit is het feitelijk spreken van bijvoorbeeld christenen over God en heeft voor onze reflectie zijn zinvolle plaats in de context van uiteindelijkheid- en totaliteitservaringen (meer niet).

In elk geval impliciet of expliciet ligt in al die pogingen de opvatting van het uiteindelijk samenvallen van zin en waarheid. Zonder deze visie te willen tegenspreken, wil ik hieraan een mijn inziens gevoelige nuance aanbrengen (geïnspireerd niet door de 'rechts-Hegelianen', maar door het 'links-Hegelianisme'). Als zintotaliteit samenvalt met waarheid, impliceert dit dat in particuliere zinervaringen 'waarheid-in-wording' is te vinden. Men kan stellen dat particuliere zinervaringen logisch de vraag naar totale of universele zin oproept. Maar hiermee zijn we nog geen stap verder, zoals het conflict tussen 'zinzoekende' en 'zinontmaskerende' Hermeneutiek laat zien. De feitelijke geschiedenis waarin ons spreken plaatsvindt, staat geenszins onder een idealistische of materialistische, logische totaliteitsdwang. De reële geschiedenis is een mengsel van zin en onzin, zodat zintotaliteit nooit zuiver theoretisch-hermeneutisch gerationaliseerd kan worden. Dit betekent dat het logisch noodzakelijke totaliteitsbegrip (zintotaliteit als uiteindelijk samenvallend met waarheid) onder het primaat van de praxis staat, die zin wil realiseren. Waarheid als staande binnen de horizon van totale zin, staat onder het primaat van de praxis. Zin moet om tot zintotaliteit en dus tot waarheid te komen, gerealiseerd worden in onze geschiedenis. Door de praxis van zin, als héél-making, wordt geleidelijk zintotaliteit en dus waarheid gerealiseerd. Praktische (ook maatschappelijk-economische, politieke) realisering van zin is derhalve de historische bemiddeling van de (geleidelijke) manifestatie van waarheid juist als universele, voor alle mensen geldende waarheid. Indien waarheid als ervaring van zintotaliteit dus slechts 'proleptisch' of in anticipaties mogelijk is, dan volgt uit het voorgaande dat reële waarheidsaffirmatie (in de gestalte van prolepse) geen zuiver theoretische, maar een praktische anticipatie (in die zin: orthopraxis) van waarheid is door de historische praxis van zinrealisering. Het waarheidsprobleem is een dialectiek van theorie en praxis.

Met deze praktische wending van het waarheidsbegrip wordt de Hermeneutiek derhalve geenszins ontdaan van haar universaliteit en evenmin onderworpen aan een theorie van het sociale handelen wat bijvoorbeeld wel de stelling is van J. Habermas.⁸¹ Het gaat immers om de praktische betekenis van de 'universele zin'. Het gaat dus ook om de zinstructuur van het handelen zelf. De waarheid onder de eis van de praxis brengen is geenszins het zinprobleem als deelprobleem onderwerpen aan de sociaal-historische werkelijkheid. Want de persoonlijke en maatschappelijke levenspraxis is slechts mogelijk in het medium van het zinprobleem.

Als zintotaliteit en waarheid tenslotte samenvallen, en we leven in een gebroken geschiedenis van zin en onzin, dan staat tussen 'zintotaliteit' en 'waarheid' onze historische ervaring van zinrealiserende praxis. Zintotaliteit is met andere woorden geen object van theoretische contemplatie maar van een praxis als anticipatie op totale zin. Bovendien sluit waarheid ook een intersubjectief geldende relatie in, dat wil zeggen een relatie tot universele consensus.⁸² Dit betekent dan echter wel dat algemene consensus geen kwestie kan zijn van "een gemeenschap van deskundigen" (zoals Kamlah en Lorenzen stellen), maar wel van een

⁸¹ J. Habermas, "Die Universalitätsanspruch der Hermeneutik" in: *Hermeneutik und Dialektik*, Tübingen (1970), deel 1, pag. 73-103; en idem, *Theorie und Praxis*, Frankfurt (1971).

⁸² Zie voor het aspect van de waarheid als 'consensus': W. Kamlah und P. Lorenzen, *Logische Propädeutik*, Mannheim (1967).

'ideale gemeenschap', die gerealiseerd is als zintotaliteit en waarheid feitelijk samenvallen. Christelijk gezien is dit de eschatologische gemeenschap der heiligen. In empirische gemeenschappen kan 'consensus' daarom nooit het laatste criterium zijn.⁸³ In dialoog zijn is wel direct op consensus gericht, maar indirect op waarheid. Waarheid echter wordt niet door dialoog of theorie gerealiseerd, maar wel door realisering van zin, die niet enkele bevoorrechten maar allen en een ieder op weg helpt naar zintotaliteit en dus naar heel-zijn en waarheid. De referentiële functie van het spreken (als onderdeel van de 'zin' van propositionele inhoud) verwijst dus naar onze historische ervaring en wordt mede getoetst aan de feitelijke zinrealisering in deze geschiedenis. Taalimmanent wordt verwezen naar taaltranscendentie: onze ervaringen en praxis in de wereld.

Besluit

Het 'wonder' van het taalgebeuren of de *speech act* verwijst niet alleen naar het sprekend subject, maar ook naar de wereld van onze dagelijkse ervaringen, een wereld waarin spreker en toehoorder leven. Het oude, wellicht nog voor-kritische triadediagrammet zijn toen nog vanzelfsprekende verwijzing naar een buitenlinguïstische werkelijkheid, kan men, ondanks de schijn van 'achterblijvend traditionalisme', juist op kritische gronden niet zomaar 'opgeven'. Ook hier kan men spreken van 'gevaarlijke en kritische herinneringen' vanuit het linguïstische verleden, ondanks en gedeeltelijk zelfs mede dankzij de bijdragen van de moderne Semiotiek. Actueel spreken (spreken *in actu exercito*, om het eens scholastisch uit te drukken), levend taalgebruik, verwijst naar de *intentio auctoris (loquentis)* en juist hierom 'naar de wereld' (waar ook niet-bewust geïntendeerde zin te vinden is). Hiermee is de laatste mogelijksvoorwaarde van alle spreken en dus de hele spraaksituatie blootgelegd, zoals ook blijkt uit het onderscheid dat men linguïstisch kan maken tussen verlichtsels en ficties én waarlijk referentieel spreken. In directe of afgeleide (en soms fictieve) zin is spreken steeds en onvermijdelijk een ter sprake brengen van menselijke ervaringen in en met een reële wereld. Er is meer in het spel dan een louter taalgebeuren. We zijn als mensen geen gevangen van de taal). Taal is een menselijk cultuurprodukt en daarom vanuit de algemene *condition humaine*, vanuit het mens-zijn-in-de-wereld, te begrijpen.

Algemeen Besluit

Met de ontleding is reeds een eerste, psychologiserende trek weggehaald uit de Hermeneutiek of 'de linguïstiek van de boodschap'. We hoeven niet buiten of achter 'het gesprokene' (of de tekst) te zoeken naar de mentale of psychische *mens auctoris (intentio loquentis)*. Deze ligt immers semantisch geobjectiveerd in de noëtische dimensie van wat hij zegt: de 'propositionele inhoud' (in locutieve, illocutieve of perlocutieve richting). Dat wil zeggen dat in de *meaning (Sinn en Bedeutung, sense en reference)* van het gesprokene (of de tekst). Er is een objectieve, blijvende zijde in het komen en gaan van het actuele taalgebeuren. Afgezien van veinzen heeft het onderscheid tussen *das Gesagte* en *das Gemeinte* hermeneutisch geen enkele betekenis.⁸⁴ Alsof de mens iets anders bedoelt dan wat hij zegt, en iets anders zegt dan wat hij bedoelt). Als psychische werkelijkheid is die bedoeling onmededeelbaar privé-bezit, een private ervaring. De Hermeneutiek heeft met die psychische of mentale werkelijkheid niets te maken. Dankzij de erkenning van de dialectische eenheid van *speech act* (taalgebeuren) en z'n zin (in de zin van *sense en reference*), wordt de psychologiserende trek van de zogenaamde 'nieuwe Hermeneutiek' met haar soms

⁸³ Zie de kritiek van S. Strasser op de consensustheorie van J. Habermas in *Tijdschrift voor Philosophie* (1972), pag. 323-347; en idem, *The Idea of dialogal Phenomenology*, Pittsburg (1969).

⁸⁴ Dit is niet alleen bij veinzen het geval, maar ook het zogenaamd spreken met een restrictio mentalis volgens de zogenaamde 'jezuïtische moraal': wat zich vanuit de context van dit spreken ook linguïstisch verraadt en moet verraden, wil het volgens die moraal ethisch verantwoord zijn.

uitdrukkelijke ijdele pretentie van 'de auteur beter te begrijpen dan hij zichzelf verstond' radicaal overwonnen. Hiermee is een eerste, beduidende stap gezet.

Deze is echter nog niet voldoende, althans als het om tekstexegese en -hermeneuse gaat. De geesteswetenschappelijke Hermeneutiek geboren en getogen buiten de context van de hedendaagse literatuurwetenschappen als onderdeel van een structureel georiënteerde, algemene semiologie, houdt evenmin voldoende rekening met de nogal wezenlijke omslag die plaatsvindt als niet het 'levende woord' (onder presentie van eigen 'spreekende lichamelijke' te samen met toehoorders in een onmiddellijk zelfde *Umwelt*) kanaal of voertuig van zincommunicatie wordt, maar wel een uit deze lichamelijke en haar *Umwelt* losgekomen en 'vermaterialiseerd' kanaal: de *littera* (inscripties, perkament, boeken, microfilms, braille, enz.). Hierdoor wordt de tekst in eerste instantie buiten de interlocutieve of dialogale situatie getrokken met alle gevolgen van dien (zie ook § 3). Maar ondanks deze breuk met al haar consequenties voor de zes taalfactoren van communicatie, blijft hierdoor de semantische zincommunicatie onverlet. Hermeneutiek zal uiteindelijk dit gegeven (semantische zincommunicatie) nooit kunnen loslaten. Ondanks alle objectivering en vervreemding die er bij 'teksten' (tegenover het gesproken woord) intreedt, zal het hermeneutische proces nooit de dialoog (die tenslotte heel de menselijke geschiedenis is) kunnen weren. Na eigen uitzuivering door eerst een structureel-semiotische uitleg van een tekst, zal de Hermeneutiek (als studie van de Semantiek, en niet slechts van Semiotiek) zich verzetten tegen een puur-semiotische tekstuitleg als zijnde het laatste woord over die tekst. Dit zou anders een tekstuitleg worden waarbij het zincommunicerend subject verdwenen is of zelfs zou moeten verdwijnen, om in de geschiedenis nog alleen structuren aan het woord te laten.

We zullen na eerst de omslag van gesproken woord naar geschrift te hebben ontleed (zie de volgende paragraaf) derhalve moeten aantonen dat, ondanks deze omslag, ook de geschreven tekst een gestalte van *speech act* is, zij het onder de condities van een heel nieuw 'kanaal'. Als dit het geval blijkt te zijn en de tekst, zoals het spreken geen 'ding' is, maar een cultuurprodukt van mensen, dan zullen de mogelijkhedenvoorwaarden van elk woordgebeuren met semantische zincommunicatie tenslotte ook gelden voor een tekst. En dit impliceert dat de Hermeneutiek pas kan beginnen na de structureel-semiotische analyse van een tekst, maar dan ook verder moet gaan dan de structurele analyse.

Tenslotte, op basis van de uiteenzetting over de relatie tussen 'zin' en 'waarheid', waarbij bleek dat de waarheid binnen de horizon van totale zin onder het primaat van de praxis staat, volgt dat Hermeneutiek eigenlijk een praktisch-kritische en niet louter-theoretische Hermeneutiek kan zijn.

Met dit alles is (vanuit sectie I, § 2) de verdere structuur van dit basiscollege verantwoord.⁸⁵

Sectie II toont aan hoe de 'geesteswetenschappelijke Hermeneutiek' in feite werkzaam is; en wat daarvan de tekorten zijn.

Sectie III tracht een gestalte van deze tekorten te verhelpen door de bijdrage van de structurele en analytisch-semiotische methode van tekstverklaring als noodzakelijke voorfase van elke hermeneuse.

⁸⁵ **Noot van de redacteur.** Dit college is (ook) voor Schillebeeckx zelf altijd een 'werk in uitvoering' gebleven. Schillebeeckx verwijst in zijn dictaat naar paragrafen en secties die nooit op schrift zijn gesteld. Zo verwijst hij naar de secties III en V, die nooit zijn uitgeschreven.

Sectie IV tracht de andere tekorten van de feitelijke geesteswetenschappelijke Hermeneutiek te verhelpen door erop te wijzen dat ook de impliciete sociaal-economische referenties van een tekst onderzocht moeten worden, omdat deze de 'semantische propositionele inhoud' medebepalen, hetzij tot 'verheldering' van deze inhoud, hetzij tot 'verduistering' van hun ware inhoud.

Sectie V zet dan de hermeneutische grondbeginselen uiteen van een praktisch-kritische Hermeneutiek die analytiek en Semiotiek (als gevolg van sectie I, paragraaf 3) en de concrete uitwerking hiervan in sectie III) en ideologiekritiek (als gevolg van de grondbeginselen van sectie I, paragrafen 1 en 2; en van sectie IV in zijn geheel) in haar dienst neemt.

Uit het geheel blijkt dus de vruchtbaarheid voor de Hermeneutiek van het artikel van R. Jakobson over de zes taalfactoren en zes taalfuncties, die daarom vooraf in het Ter Inleiding werden behandeld. Eerst dienen nog de gevolgen van de omslag van 'spreken' naar 'geschrift' op die zes talige communicatie-factoren te worden belicht.

§ 3. Omslag van *viva vox* naar de *littera*

Korte inhoud van deze paragraaf. De omslag bewerkt in de talige communicatie van zin ('de boodschap') een vrij fundamentele wijziging met betrekking tot de vijf overige communicatiefactoren en dus taalfuncties (volgens het taaldiagram van R. Jakobson). De talige zincommunicatie gebruikt dan niet meer 'het kanaal' van het levend woord, gedragen door de wederkerig-presente lichamelijke van spreker en hoorder(s), maar het volkomen 'gematerialiseerd' materiaal van levenloze dingen, de *littera* (inscripties in steen, hiërogliefen, pictogrammen, ideogrammen, fonetisch alfabet, prints, braille, microfilms enz.). Deze door schrift geradicaliseerde situatie van 'intentionele veruitwendiging' heeft aanzienlijke consequenties voor het talige gebeuren van zincommunicatie. De objectivering in de bemiddeling van zincommunicatie, reeds aanwezig in het spreken, wordt manifest in het schrift.⁸⁶

In de inleiding werd reeds summier gewezen op de fundamentele omslag van 'gesproken woord' naar 'schrift' met betrekking tot het klassieke taaldiagram. De analyse van de zesvoudige communicatiefactoren en taalfuncties (R. Jakobson) maken deze omslag echter radicaler dan eerst was voorzien. Ook P. Ricoeur heeft intussen deze complicatie ingezien. In *La métaphore vive* brengt hij ook vanuit Jakobson reeds allerlei nieuwe nuances aan op wat hij vroeger had gezegd. We moeten de consequenties van die culturele omslag van 'mondelinge' naar 'schriftelijke overlevering' derhalve in het licht van Jakobson's zesvoudig taaldiagram nauwkeuriger ontleden. Hieruit zal het niet te ontlopen hermeneutische probleem duidelijk worden.

I. Omslag in de vijf communicatiefactoren van de zincommunicatie

A. Radicale objectivering ('materialisatie') van 'het kanaal'

In de omslag van gesproken woord naar schrift is de radicale wijziging van 'het kanaal' eerst en het meest opvallend. In de plaats van een levend spreker in aanwezigheid van een reagerend gehoor (het levend woord, expressief gedragen door heel de presente lichamelijke van de spreker in adem, fysionomie, mimiek, pose, gestes, stemtimbre, gesticulaties en wat dies meer zij) komt bij schrift een volkomen 'vermaterialiseerde' *littera* (tekens in steen, inkttekens, hiërogliefen, pictogrammen, een alfabet, drukletters, braille, microfilms, enz.).

Dit lijkt, op zichzelf, een vrij neutrale overgang van een zinvol en 'sprekend' kanaal naar een eveneens zinvol maar wat 'doods' kanaal. Zowel het ene als het andere is waar: die overgang doet veel verliezen, maar, paradoxalerwijs, lijkt het gewin uiteindelijk groter. Historisch is 'schrift' ook de aanvang geweest van een heel nieuwe cultuurfase in de geschiedenis van mensen. Met andere woorden kan de overgang van 'mondelinge' naar 'schriftuurlijke' overleveringen van mensheidstradities geenszins louter negatief worden beoordeeld, ondanks Rousseaus satires op de 'schriftelijke cultuur'. Maar dit alles kan pas blijken na de volgende analyse.

Boven is gezegd, dat er in de spreesituatie een dialectische spanningseenheid bestaat tussen het actuele spreekgebeuren en de 'propositionele zinsinhoud'. Hierbij is het gebeuren

⁸⁶ Nota betreffende de gebruikte terminologie. 'Schrift' (*l'écriture* of *writing*) is 'het schrijven of het gebruik van op of in iets aangebrachte tekens om taal over te brengen' (Van Dale). 'Geschrift' is datgene wat geschreven is'. In die zin worden die twee woorden in de volgende uiteenzetting gebruikt. Met 'tekst' versta ik zowel het schrift als het geschrift (met volgens de context het accent op een der beide).

voorbijgaand, terwijl de 'zincommunicatie' geobjectiveerde in de propositie (locutie, illocutie en perlocutie) beklijft. Wat als het ware aanvangerderwijs in het gesproken woord reeds te zien is, krijgt zijn complete voltooiing in het schrift. De tekst, die wij voor ogen krijgen, staat volledig los van het actuele gebeuren van de auteursactiviteit. Meer dan in het spreken maakt de externalisering van de *mens auctoris* schrift juist mogelijk. Zo gezien is er geen eigen probleem bij het te schrift stellen, omdat het ook in het spreekgebeuren tenslotte om de intentionele veruiterlijking gaat: de *mens loquentis* ligt in wát hij zegt.

Toch is schrift niet slechts een neutrale verandering door het gebruik van een slechts ander kanaal, vooral dán niet als het schrijven niet louter de fixatie is van een gesproken denken en spreken (bijvoorbeeld een conferentie), maar als het denken en voelen direct op schrift wordt gesteld. Dan komt het schrift letterlijk in de plaats van het mondelinge spreken. Dan ontstaat er een zekere kortsluiting tussen de zinhoud en het nieuwe gebruikte medium. We krijgen dan met literatuur te maken, eigenlijk met een heel nieuwe wereld. Deze omslag in het gebruik van het nieuwe kanaal resoneert over heel de breedte van de door Jakobson ontlede communicatiefactoren en taalfuncties.

B. Omslag in de verhouding van 'boodschap' (nu tekst) tot 'spreker' (nu auteur)

De interpersoonlijke, *face-to-face*-relatie tussen spreker en hoorders is radicaal gewijzigd in de verhouding van tekst of schrift tot de lezers. De dialogale of interlocutieve situatie wordt doorbroken. In de relatie 'lezing en tekst' is niet meer een particulier geval van de interlocutieve relatie tussen spreker en luisteraar.

We zagen dat er in het gesprokene zelf (de enuntiatie) een verwijzing (linguïstische sporen van) ligt naar de spreker en naar een ervaren werkelijkheid.⁸⁷ Deze referentiële terugkoppeling naar de spreker wordt in het schrift fundamenteel (hoewel niet 'volkomen') 'aangetast'. De schrijver is niet bij z'n tekst, zoals de spreker bij het gesprokene. In een geschreven *discourse* houdt het samenvallen van de *mens auctoris* met de *meaning* van de tekst op, omdat de auteur ons komt te ontvallen. Er is alleen nog de *meaning* van de tekst zelf. Dit verandert aanzienlijk de communicatiesituatie, meer nog dan bij het spreken, waarin een vragen aan de spreker mogelijk is, juist in een tekst compleet wordt. De auteur 'is niet meer', wat eigenlijk pas na zijn dood waar is. Een levend auteur kan nog geïnterpelleerd worden over wat hij precies bedoelde. Daarom zei J. Derrida "tout texte est un testament."⁸⁸ Elke tekst is aldus een soort 'contract' en wordt gelezen *corpore absente*. De materialiteit van de tekst is nu het *corpus* van de tekst. Het levenslot van een tekst komt vrij uit de begrensde levenshorizon en particuliere situatie van de auteur. Dit betekent niet dat de *mens auctoris* heel zijn betekenis verliest. Twee extremen moeten hier vermeden worden. Enerzijds een ideologie van een 'absolute tekst', als zou de tekst geen menselijk produkt zijn. Tenslotte is een tekst zonder auteur een soort natuurprodukt. De tekst blijft immers een *discourse*, verteld door iemand en over iets. Anderzijds is de *intentio auctoris* het criterium voor elke geldige tekstinterpretatie. Deze opvatting gaat voorbij aan de semantische autonomie vooral van de tekst van een overleden auteur.

De semantische autonomie vernietigt immers niet de dialectische eenheid van het gebeuren (als akt van de auteur) en de *meaning* van de tekst. Die relatie wordt bij schrift alleen complexer. De *mens auctoris* wordt er in strikte zin een eigen dimensie van de tekst zelf, want de auteur is zelf niet meer toegankelijk voor interlocutie. De producent van een literair werk

⁸⁷ E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, pag. 227-295.

⁸⁸ J. Derrida, *De la Grammatologie*, Parijs 1967, pag. 100.

is dan geen 'spreker' maar een 'auteur'. De *mens auctoris* is nog alleen grijpbaar in termen van de *meaning* van de tekst zelf.

C. Relatie van de tekst (boodschap) tot de 'lezer'

In de interlocutie van het mondelinge spreken gaat het om een dialoog tussen spreker en luisteraar. De spreker richt zich tot een bepaald iemand of tot een te bezien gehoor, dat interlocutief reageren kan. Schrift echter richt zich tot onbekende lezers, zelfs potentieel tot allen die kunnen lezen. Met andere woorden is het lezerspubliek principieel universeel, en wel over tijd en ruimte heen. Opvallend is hier dat de 'vervreemding' die plaatsvindt door de *littera* (een volkomen materieel medium, los van heel de beweeglijk-sprekende lichamelijke van een spreker) en dus door een zekere 'vermaterialisering' juist de mogelijkheid opent voor universaliteit. Een 'verarming', te wijten aan het vervangen van het gesproken woord door schrift, blijkt tegelijkertijd een potentiële verrijking en verruiming te zijn. Het *discours* wordt bevrijd uit de precies gesitueerde engte van een hier en nu gelocaliseerde, interpersoonlijke relatie. Hierbij moet man wel bedenken dat deze potentiële universaliteit concreet een 'abstractie' is. Lezen is een sociaal verschijnsel dat gehoorzaamt aan sociologische wetten en concreet in feite bepaalde mensen uitsluit. Er bestaan trouwens reeds al dan niet maatschappijkritische sociologieën over 'boeken lezen'. Anderzijds schept het boek ook zijn eigen lezerspubliek. Schrift verruimt aldus mogelijke communicatie (met betrekking tot het gesproken woord), dankzij een zekere breuk met de begrensde communicatiesituatie van 'spreker-luisteraar'. Hier en nu ben ik, lezer van dit boek, de 'ontvanger' of bestemming van dit boek. Ik ben de uitvoerder van zijn testament: in de strijd met de tekst, de woorden, de materiele sporen van zijn denken en willen. Het is tevens *La plaisir du texte*.⁸⁹ Schrift opent nieuwe wijzen van communicatie. Enerzijds is het de semantische autonomie van de tekst die de potentiële universaliteit van de bestemmingen ('de ontvanger' in Jakobson's taaldiagram) opent en eigen lezerspubliek schept. Anderzijds is het de 'receptie' door een lezerspubliek die een tekst erkenning, dus relevantie en zelfs gezag verleent.

Dit is een belangrijk gegeven voor het theologisch verstaan van de bijbel als *textus receptus* of 'canon'.⁹⁰ Geen tekst heeft ooit gezag louter op grond van wat er fatisch als tekst 'te zijn'. Theologisch impliceert de affirmatie dat een tekst 'geïnspireerd' is, de *receptio textus* door een religieuze gemeenschap. De 'inspiratie' is oorspronkelijk nooit de grondslag van de *receptio*.

Uit dit alles volgt dat het een innerlijk bestanddeel van de eigen *meaning* van de tekst is, dus open te staan voor een onbepaald aantal lezers. En voor uiteenlopende interpretaties, zelfs in het onbepaalde. De poly-interpretabiliteit van teksten heeft dus te maken met de semantische autonomie van de tekst, waardoor de 'benauwenis' van een eventueel oorspronkelijk beperkt publiek wordt overstegen door de potentialiteit van een onbeperkt aantal lezers en dus interpreters met eigen levenshorizonten.

Wordt dus door schrift het 'auteursprobleem' problematisch (de auteur is de tekst zoals hij er ligt), door het feit zelf wordt ook het 'interpretatieprobleem' (de lezing) problematisch. Hermeneutiek lijkt dus pas daar te beginnen waar de dialoog ophoudt. Juist deze situatie is kenmerkend voor het schrift in tegenstelling tot het gesproken woord.

⁸⁹ Titel van een boek van R. Barthes, Parijs (1973).

⁹⁰ Zie: Schillebeeckx, *Gerechtigheid en Liefde*, Bloemendaal (1977), pag. 56-62.

D. Verwikkelingen rond de referentiële relatie

Gezegd werd dat er naast de dialectische eenheid tussen gebeuren (van spreker of auteur) en *meaning* van het gezegde of geschrevene, er ook een dialectische eenheid in de *meaning* is tussen *sense* en *reference* (§ 2). Welnu, door schrift wordt de dialectische spanning tussen 'zin' en 'referentie' nog sterker aangetrokken. Deze laatste dialectiek steunt immers op de eerste dialectiek (die van woordgebeuren en *meaning*). Via de taalimmanente *sense* (propositionele zin-inhoud) richt immers het denken (in spreken en schrijven) zich op taaltranscendente referenten (zie wederom § 2). De omslag in de referentiefunctie bij schrift is dus afhankelijk van de omslag die de *sense* van de tekst treft. Dit betekent dat de referentiefunctie wordt door schrift slechts indirect 'gewijzigd' via de taalimmanente zin.

Door schrift wordt de referentiefunctie fundamenteel 'aangetast' door de afwezigheid van een gemeenschappelijke context tussen auteur en lezer. In het gesproken woord kan de interlocutie hier en nu de referent als het ware aanwijzen (desnoods met je vinger). In het gesproken woord zijn de referenties duidelijk concreet-situationeel ingebed. In schrift daarentegen wordt de hier-en-nu-situatie verbroken; de referentiele identificatie kent geen situationele 'aanwijzing' meer. Er is tussen tekst en lezer geen gemakkelijk aanwijsbare, gemeenschappelijk situatie, gezien de tijdelijke en ruimtelijke afstand tussen auteur en lezer. Bovendien is er de semantische autonomie, die de tekst losmaakt van zijn auteur en de breuk tussen het heden van de auteur en het heden van de lezer bezegelt.

Dit alles kan niet zonder negatieve én positieve gevolgen blijven voor de referentiële taalfunctie. De referentie wordt door schrift vrijgemaakt van haar begrenzende situatie in een mondelinge dialoog. De referentie wordt echter niet vernietigd, alleen in eerste instantie 'gesuspenderd' in haar hier-en-nu- situationele context. De concrete *Umwelt* van de auteur wordt een bestanddeel van de *Welt* van de lezer. Zo spreken we nu van 'de Griekse', 'de Romeinse' en de 'Byzantijnse wereld', wat niet hetzelfde is als de *Umwelt* waarin mensen destijds leefden. *Umwelt* (situatie) is een beperkter leefhorizon dan *Welt* of 'de wereld', waarin wij nu vanuit een breed verleden nu leven, zij het binnen onze eigen *Umwelt*. Toch kan geen lezer vergeten dat de tekst over iets spreekt. De referentiefunctie is niet vernietigd, ze wordt wel 'gespleten'. Ze wordt als het ware meer-dimensionaal: de hier-en-nu situationele referenties verbleken en maken hierdoor diepere referenties vrij. Er wordt door teksten voor ons een wereld geopend die onze bestaanshorizon verruimt. Anders gezegd: dankzij schrift vestaan we in de discours of zincommunicatie van een tekst primair niet 'de andere persoon' (de auteur), maar het perspectief van een nieuwe wijze van in de wereld zijn, een alternatieve levensmogelijkheid. Dit alles dankzij semantische autonomie van de tekst, zijn de auteur en zijn loskomen uit zijn eventueel oorspronkelijk gehoor (eigentijdse lezers), alsook dankzij het vrijkomen van de tekst uit de inperkende, concreet-gesitueerde dialogale context ten aanzien van het gesproken woord. Aldus kunnen binnen deze context Heidegger, Bultmann, Ricoeur, Gadamer enz. gehonoreerd worden.

E. De taalcode in schrift

Zonder gemeenschappelijke code geen boodschap of talige communicatie, zo werd boven gezegd. Literaire genres staan als zodanig weliswaar onverschillig tegenover mondeling of schriftelijk gebruik. De terugslag van de wijziging in kanaal laat zich hier slechts indirect gelden. Wel is schrijven een eigen vaardigheid, zelfs een 'ambacht': we spreken dan ook over een literaire tekst als over een 'werk' een product, een 'oeuvre' of *opus*. Vooral de zogenaamde literaire genres zijn de regels van dit product. Een auteur is niet een schrijvende spreker, hij is maker van een oeuvre. Schrijven is ook een vorm van praxis en techniek, al kan *suo modo* hetzelfde van een goed spreker worden gezegd. *Discours* of talige zincommunicatie

wordt bij het schrift een te kneden materiaal, waaraan de schrijver vorm wil geven. De vorm kan zin een essay, gedicht, verhaal, verhandeling, enz. Een literair werk staat er, ongeveer als een beeldhouwwerk (men spreekt ook van een doorwrocht oeuvre). Al is dit opus gemaakt volgens algemene en specifieke de literaire genres coderegels, vertoont het toch een eigen stijl. Poëzie in de ruime zin van Jakobson is de tekst als medium van communicatie bestuderen, schrift als aanbod van dit medium. De aanvaarding van deze 'gave' is het lezen. Lezen is schrijven volgens de tekst. Een tekst is een complex geheel van *discours* en dit is niet de som van de afzonderlijke proposities. Het opus is een totaliteit die niet te herleiden is tot een propositie. De compositie van een tekst gehoorzaamt aan regels niet van de *langue*, maar van het *discours*. De hele structuur van een oeuvre is zijn 'zin': de wereld van het oeuvre is zijn referentie. "Interpréter une oeuvre, c'est déployer le monde auquel elle se réfère en vertu de sa 'disposition' (compositie) de son 'genre' et de 'son style'".⁹¹

Terwille van de code en de betekenisstructuur van een tekst, moet een structurele Semantiek (semiotische analyse) voorafgaan aan elke hermeneutische theologie. De structurele Semantiek levert de radius van semantische en cognitieve mogelijkheden die voorhanden zijn voor een antwoord of reactie op een situatie. Maar alleen in conjunctie met historische condities worden sommige (en geen andere) mogelijkheden geactualiseerd. Zo kan de semiotische Semantiek een studie noemen van de mogelijkhedenvoorwaarden van een antwoord op een situatie. Zij is nog geen theologische interpretatie maar levert het netwerk waarin geldige theologie zich zal ontwikkelen, wil ze de traditie van antwoorden die door de nieuwtestamentische tekst in het leven zijn geroepen, respecteren. Ook de vraag naar zin en waarheid moet in de theologie (in zoverre ze ook met teksten werkt) principieel beantwoord worden van binnen de structureel-semantische analyse. Dit is een belangrijk alternatief voor het hermeneutisch model van de 'kern' van het geloof en zijn 'historische inkleding'. Men kan de boodschap van een tekst niet identificeren met zo'n 'kern'. *Le signifié* of de boodschap van een tekst, zijn *meaning* en inhoud is alleen te begrijpen door de veelheid en relaties van de *signifiers* (*les signifiants*).⁹²

II. Schrift als grond van het hermeneutisch probleem

A. Het proces van vervreemding door schrift

Al ligt er in het dialogale gesproken woord, als eigen vorm van menselijke zincommunicatie, eveneens een bestaansprobleem met het verschijnen van het schrift echter ontstaat het verstaansprobleem in de vorm van hermeneutisch verstaan. Ook bij het gesproken woord zijn 'communicatiestoornissen' mogelijk in groeiende mate naar gelang het om locuties, illocuties of perlocuties gaat. Want reëel, hoewel slechts beginnenderwijs reeds aanwezig, is in de 'mondelinge overlevering' met name de dialectiek tussen woordgebeuren en geobjectiveerde of veruiterlijkte *meaning* (zin en referentie). Dus komt de *mens auctoris* en de immanente zin van het gesprokene (*Aussage*) in het schrift en het geschrift tot radicale voltooiing. Radicaler nog dan spreken is schrift en geschrift in wezen een proces van vervreemding (exteriorisering). Hermeneutisch verstaan zal juist deze distantie en vervreemding productief dienen te maken. De zogenaamde vervreemding in schrift leent zich daartoe innerlijk: ondanks allerlei aspecten van verarming en hinder, brengt de intentionele exteriorisering van de *mens auctoris* in een van de auteur losgekomen tekst (schrift en geschrift) paradoxalerwijs meer heil dan onheil. De mens mag al dromen van 'absolute kennis', docht dit is een irreële droom gezien zijn *condition humaine*. Dit dromen houdt wel binnen alle historisch perspectivisme waarin hij staat, zijn verlangen naar

⁹¹ P. Ricoeur, *La métaphore vive*, pag. 278.

⁹² **Noot van de redacteur.** Schillebeeckx verwijst hier naar de niet bestaande sectie III. Zie ook voetnoot 85.

waarheid wakker. Maar dan wel waarheid binnen de mogelijkheden van de beperkte, eindige *condition humaine*.

De verhoopte 'objectiviteit' zal in elk geval met deze menselijke historiciteit rekening dienen te houden; rekening houden met 'onuitgegeven' toekomstmogelijkheden, het reeds nieuwe 'heden' en met creatieve herinneringen aan 'reeds van ouds' beschreven levensmogelijkheden. Zonder heden en toekomst onder te waarderen, vraagt de *condition humaine* ook ernstig rekening te houden met 'het oude' van het verleden. Een van deze drie menselijke dimensies uitschakelen komt neer op een halvering van ons menszijn. Lezing van teksten uit het verleden (creatieve en kritische herinneringen aan 'voorbij' zincommunicaties) is een wezenlijke dimensie van ware menselijkheid op zoek naar rijkere menselijkheid.⁹³

In dit realistisch perspectief is de gesignaleerde vervreemding (waarvan teksten getuigen zijn) geen toevallig cultureel accident van ons menselijk denken, voelen en waarderen, maar veeleer een noodzakelijke (niet te ontwijken) voorwaarde voor elk menselijk zin- en waarheidsverstaan. De vervreemding blijkt, ten laatste, geen hinder, al maakt ze het ons wel gecompliceerd, maar de concrete onvermijdelijke oorwaarde om als historische mens niet-eigenzinnig, dogmatisch noch sceptisch zicht op de waarheid te krijgen.

B. Schrift als opening van alternatieve levensmogelijkheden

Het zou namelijk een grondig misverstand insluiten, als men het schrift, om zijn vervreemding, een soort schaduwwerkelijk bestaan van het levende gesproken woord zou noemen. Vele verdedigers van *la parole* zijn hiertoe geneigd, filosofisch en ook theologisch. Toegegeven, ook daarin zit een kern van waarheid. Vele 'groten' die de geschiedenis fundamenteel hebben beïnvloed (Socrates, Jezus en bijvoorbeeld Sint Dominicus) hebben geen geschriften nagelaten. De herinnering aan hun levend woord (zij het via teksten van hun enthousiastelingen) maakte geschiedenis. Ondanks de 'tekstuele bemiddeling' (zonder welke ook dat levend woord was 'vergaan') is de levende praxis van een daarvan levende gemeenschap een onherleidbare bemiddeling, zonder welke ook de loutere *scripture* geen werkzame *Wirkungsgeschichte* zou hebben gehad. Het *sola scriptura*-beginsel is daarom cultureel-antropologisch al niet te verantwoorden. Maar anderzijds moet ook een pleidooi worden gehouden voor het *scriptura*-beginsel.

Het voorgaande kan verduidelijkt worden door wat in de recente linguïstische literatuur 'iconiciteit' (van *eikoon* of 'icoon') is genoemd.⁹⁴ Toen vooral het schilderen met behulp van was uitgevonden, waardoor schilders een grotere greep kregen op het materiaal waarmee ze werkten, ging ('vermaterialisering') blijken dat schilderen geen reproductie van de werkelijkheid hoeft te zijn. Schilderen werd ook een 'metamorfose' van: het openen van een nieuwe, mogelijke werkelijkheid. Een schilderij werd een 'iconische verruiming' van de werkelijkheid. Met het *eikoon* wordt dan geen 'schaduwbeeld' van de werkelijkheid bedoeld, maar 'een netwerk van verkorte tekens'; in dit geval een 'optisch alfabet', waarin de werkelijkheid op een nieuwe wijze wordt vertolkt. Bij een schilderij ziet men de werkelijkheid anders dan bij het gewone alledaagse zien. Het schilderij opent een nieuwe wereld. Een groter meesterschap over de gebruikte materie opent dus de mogelijkheid voor

⁹³ Wellicht ook communicatie van 'onzin'; daarom kritische lezing.

⁹⁴ Zie: Fr. Degonet, *Écriture et iconographie*, Parijs (1973); W.K. Wimsatt en M. Beardsley, *The verbal Icon*, University of Kentucky (1954); P. Ricoeur, *La métaphore vive*, pag. 262-272; A.J. van Zoest, "De bruikbaarheid van Peirce's begrip 'icon' bij het benoemen van bepaalde verschijnselen in (bijvoorbeeld) Franse poëzie" in: *Handelingen van het 32e Nederlandse Filologencongres* (5 tot 7 april 1972), Amsterdam (1974), pag. 187-193. Zie ook *Dictionnaire de Linguistique* (Larousse), Parijs (1973) bij de ingangen *icône*, *symbole* en *indice*.

het zien van een andere, nieuwe wereld. We hebben dan niet met een reproductie te maken, maar met een 'oeuvre'. Iconiciteit als objectivering van een visie in manipuleerbaar materiaal brengt geen schaduwwerkelijkheid voort, maar een andere, nieuwe werkelijkheid.

Welnu schrift een tekst is een bijzonder geval van iconiciteit. Mede dankzij de techniek van een fonetisch alfabet of (in andere culturen) van pictogrammen en ideogrammen is 'een tekst' geen verdubbeling van de wereld, maar een herschrijven van de werkelijkheid, een metamorfose ervan. Een schriftuurlijke cultuur is van een andere aard dan een cultuur van 'mondelinge overleveringen'. Zij gebruikt ook 'iconische tekens', dat wil zeggen ze informeert en argumenteert niet alleen, maar door bepaalde tekens 'sleept zij ons mee' naar een andere wereld. Men spreekt wel eens van de 'verleidingskracht' van de iconische teksttekens. Ook in reclameteksten speelt de iconiciteit een grote rol. De iconiciteit vervangt grotelijks wat er in het geschreven woord van het levend gesproken woord uitvalt: blikken, stembuigingen, houdingen, gelaatsuitdrukkingen, enz. Linguïstisch is een icoon een teken: "Les icônes sont ceux des signes qui sont un rapport de ressemblance avec la réalité extérieure, qui présentent la même propriété que l'objet dénoté (une tache de sang pour la couleur rouge)." ⁹⁵

Aart van Zoest definieert de iconiciteit van teksten als volgt: "het is een teken waarvan een kenmerk - veelal een structuurkenmerk - overeenkomt met het kenmerk van het *denotatum* waarnaar het teken verwijst." ⁹⁶ Een beroemd voorbeeld is *veni, vidi, vici*. De gelijkenis op het formele vlak (dat van het teken) suggereert dat er op het vlak van het gedenoteerde ook sprake is van gelijkenis: komen, zien en overwinnen.

De omslag van 'horen' naar 'lezen' is wezenlijk verbonden met een omslag van tijdelijke eigenschappen van de *vox viva* naar ruimtelijke eigenschappen van de *littera* (de zinsvolgorde is een iconisch teken). De cultuur wordt 'iconografisch' op het ogenblik dat de macht van de levende stem, in de context van een dialoog in wederkerige presentie, ontkracht wordt. En dit gebeurde vooral vanaf het ontstaan van 'schrift' en in het bijzonder van de boekdrukkunst. Hiermee is het hermeneutisch probleem gegeven.

De relatie tussen de tekst en de lezer is een hermeneutische relatie. Hier ontstaat een nieuwe dialectiek, door Ricoeur reeds vanaf zijn eerste hermeneutische publicaties het probleem van 'distantie en toe-eigening' genoemd. De semantische autonomie, waardoor de tekst loskomt van de auteur, roept het zich toe-eigenen op van wat vreemd is. De distantie is immers niet een bloot feit de feitelijke, tijdelijke en ruimtelijke afstand tussen ons en het verschijnen van een literair werk, maar een dialectiek tussen anderszijn (culturele vervreemding) en eigen-zijn.

Door die toe-eigening van het vreemde of het andere wordt tekst verstaan een vorm van zelfverstaan. De distantie is als het ware een onderdeel van onze behoefte, interesse en wil om culturele vervreemding te overwinnen. Lezen is iemands gevecht om de zin van de tekst te 'herstellen' uit de vervreemding van de afstand. Lezen sluit een nieuwe vorm van aanwezigheid in, waarin de culturele distantie in haar behoud wordt overwonnen en waarbij de 'anders-heid' eigen-heid wordt. Wat wordt eigenlijk eigen gemaakt? Niet de *intentio auctoris* die als het ware achter de tekst zou liggen; evenmin de historische situatie die gemeenschappelijk is aan de auteur en zijn tijdgenoten (oorspronkelijke lezers); maar wel de *meaning* (*sense* en *reference*) van de tekst zelf. De ontsluiting van een wereld, geopend door de

⁹⁵ *Dictionnaire de Linguistique*, Parijs (1973), ingang *icône*.

⁹⁶ Aart van Zoest, *Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen*, Baarn (1978), pag. 83–90 (85).

referentie van de tekst. De eigen kracht van een tekst ligt in het vermogen om ons een mogelijke wijze van naar de wereld te kijken te ontsluiten. Ontsluiting en toe-eigening is dan het eigenlijke hermeneutisch proces, waarin zowel 'historicisme' als 'romantisme' worden overwonnen. De tekst ontsluit voor ons meer dan hij binnen de beperkte horizon van de concrete situatie van de auteur kan zeggen. De distantiering van de tekst (wat eerst als een hinder wordt beschouwd) wordt in feite een verruiming van de horizon van de tekst zelf. Hier geldt wat Gadamer de *Horizonverschmelzung* noemt: de wereldhorizon van de lezer versmelt met de wereldhorizon van de auteur.⁹⁷ De 'semantisch autonome tekst' is de bindende factor van dit proces van horizonversmelting.

Dit alles heeft te maken met onze historisch gesitueerde 'ontologische situatie'. Sinds het mislukken van de Hegeliaanse poging om alles te 'vatten' in een 'absoluut kennen, zijn wij, als mensen, aangewezen op de onoverbrugbare dialectiek van 'distantie' en 'toe-eigening'. Dit is het hermeneutisch probleem: de dialectiek van de 'overlevering', verstaan als receptie en/of verwerping van traditioneel cultureel erfgoed. Voor wie in een 'primitieve naïviteit' leeft, is de traditie geen probleem: ze wordt 'dogmatistisch' ontvangen. Deze eerste primitiviteit kent de 'moderne mens' niet meer. De toe-eigening van zin uit het verleden verloopt binnen de termen van een eindeloze strijd met de 'distantie'. Verstaan of interpretatie van teksten is een poging om juist de distantie bevrijdend-productief te maken.⁹⁸

De voorafgaande analyse van de eigenheid van schrift tegenover het gesproken woord, heeft de omvang van de 'exteriorisering', die reeds in het gesproken woord aanwezig is, in schift slechts op een voltooide wijze duidelijk gemaakt. Ze heeft ons gewezen op: (a) de spanningen tussen de *mens auctoris* en de 'semantische autonomie' van teksten, (b) de spanning tussen 'oorspronkelijke bestemmingen' en een 'potentieel-universeel gehoor' (lezerspubliek), (c) de spanning tussen een 'singuliere boodschap' en generieke en specifieke 'literaire codes', en (d) de spanning tussen de 'immanente structuur' van de teksten en de door de teksten geopende 'ruimere wereld', enz.

Hiermee is het brede veld van de Hermeneutiek en al haar implicaties geopend. Schrift bevestigt en versterkt aldus het perspectief dat boven werd gegeven voor een systematische uiteenzetting van de zogenaamde 'Hermeneutiek'. Wat betekent het, de *discours* van een tekst verstaan? Dit probleem onderstelt natuurlijk, dat geen mens 'zin en waarheid' in pacht heeft! Wie immers wel zo denkt, heeft geen behoefte aan mogelijke zincommunicatie van andere, zij het uit het recente of uit het grijze verleden. Wie echter bewust is van de historiciteit en dus ook sociaal-culturele bepaaldheid van eigen denken, zal dankbaar openstaan voor eventuele zincommunicatie van waar dan ook. Deze 'empathie' of welwillendheid a-priori is een constitutieve voorwaarde voor elke tekstlezing, wil deze niet verworden tot een legitimatie achteraf van eigen denken of een a-priori verwerping van alles wat niet past in het eigen reeds dogmatisch vastgelegde perspectief van denken. Lezen is in de eerste plaats ideologiekritiek op eigen denken, en niet een 'staken van het lezen', omdat men ten aanzien van het eigen denken allereerst met 'vreemdheid' en 'andersheid' heeft te maken. Authentieke lezing is zelfkritiek, en juist daarom een mogelijke vorm van zelfverstaan. Zonder zelfdiscipline en 'ascese' wordt 'lezen' louter tijdverdrijf (ook een legitieme vorm van lezing). Maar voor wie leest om 'levenswijzer' te worden, om een spoor te vinden voor het leven als mens, in een menselijk leefbare samenleving, en niet slechts om zich af te zetten tegen alles wat niet strookt met eigen reeds gevestigde ideeën, of om deze a priori te laten

⁹⁷ H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen (1965²), pag. 289-290 en 356-357.

⁹⁸ Zie P. Ricoeur, "The hermeneutical function of distancing" in: *Philosophy Today* 17 (1973), pag. 129-141.

bevestigen, is 'lezing' onmogelijk zonder ascese en zelfkritiek. Een tekst of boek dichtslaan' omdat bijvoorbeeld (als zodanige geïnterpreteerd) dualisme en ideeën die als taboe worden beschouwd vanuit die tekst zo naar boven zwemmen, is de kans lopen de kern van vergeten waarheid, die ons in die tekst (zij het in kritiseerbaar dualistische gestalte) nu nog vermag aan te spreken als heilzame correctie op ons denken, werkeloos te laten, zodat we binnen eigen dogmatisme verstrikt blijven. Voor de creatieve mens is 'lezen van teksten' steeds een ont-sluiting van eigen bekrompenheid en gevestigd denken. Maar dan is het eerste vereiste zich te laten aanzeggen door de tekst wat anderen dachten, voelden, liefhadden en mooi vonden. Pas dan kan onze kritiek op de zogenaamde juiste of valse 'zincommunicatie' van de tekst beginnen. Want ook wij hebben eigen, nieuwe ervaringen en daarin gewortelde inzichten, en moeten, evenzeer als deze teksten, door anderen *au sérieux* worden genomen. Deze historiciteit van teksten als uitdrukkingen en ervaringen van mensen uit het verre of recente verleden, en ook onze hier-en-nu gesitueerde, nieuwe ervaringen maken het hermeneutisch proces tot een fundamentele levensnoodzakelijkheid, voor iedereen die waarlijk als mens door het leven wil gaan.

C. Hernieuwde probleemstelling

De dialectiek van woordgebeuren en *meaning* (en dus van de linguïstische sporen van de 'auteur' in de 'semantische (en semiotische) autonomie' van de tekst), wezenlijk voor de *discours*, roept bij de lezer een corresponderende dialectiek op, namelijk tussen 'verstaan' (*Verstehen*) en 'verklaren' (*Erklärung, explanation*): (1) verstaan-lezing is het *discours*-gebeuren (woordgebeuren), waarbij het *discours* staat voor de propositie (propositionele zinhoud); en (2) verklaring-lezing is de tekstuele autonomie als objectieve zin van *discours*.

Een dialectische structuur van lezing beantwoordt aan de dialectische structuur van de *discours* of de *speech-act*. Interpretatie is verstaan van teksten. Juist vanwege het feit dat de auteur (ook de spreker, maar hier valt dit minder op) eigen ervaringen slechts indirect uitdrukt, namelijk via de semantische autonomie van de tekst, eist het verstaan van teksten een verklarende fase. De breuk tussen het actuele schrijversgebeuren en de autonome tekst is nooit compleet: de dialectiek van woordgebeuren en *meaning* wordt door schrift nooit volkomen vernietigd (zie Sectie II, § II).

Sectie II: De geesteswetenschappelijke Hermeneutiek en haar onkritische vooronderstellingen⁹⁹

Ter inleiding: de bedoeling van deze sectie

Theoretici van deze vormen van Hermeneutiek zijn vooral Fr. Schleiermacher, de (jongere en oudere) Dilthey, M. Heidegger, H.-G. Gadamer, W. Pannenberg en (als fundamentele varianten erin), K.-O. Apel en Jürgen Habermas. De bedoeling is niet stuk voor stuk heel het hermeneutisch concept van al deze theoretici te ontleden. Wel wil ik een gemeenschappelijke as in al die hermeneutieken ontleden, omdat ze alle de Hermeneutiek als 'geesteswetenschap' fundamenteel onderscheiden van de zogenaamde niet hermeneutische, analytische wetenschappen (vooral de natuurwetenschappen) en wel op grond van wat ze alle verdedigen, de zogenaamde 'hermeneutische cirkel', waarvan ál deze hermeneutieken zichzelf als varianten beschouwen. Als varianten van de gepretendeerde 'hermeneutische cirkel' komt de eigenheid van deze verschillende Hermeneutieken aan bod. In § 2 van deze sectie volgt dan een analytische kritiek op deze 'hermeneutische cirkel', die in feite in zijn logische argumentatievorm allesbehalve circulair is, ofschoon hiermee de eigenheid van de Hermeneutiek niet is afgedaan.

§ 1. De hermeneutische cirkel in het zelfverstaan van de eigen theoretici

De theologen hebben achtereenvolgens de varianten in de filosofische Hermeneutiek gevolgd. Daarom worden ze niet rechtstreeks ter sprake gebracht.

Ter inleiding

A. Psychologisch leerproces bij tekstlezing

Laat ik eerst gewoon het 'psychologisch leerproces' beschrijven, wanneer iemand een bepaald object (bijvoorbeeld een tekst) wil onderzoeken. Zonder nu al naar de daarin voorhanden zijnde logische structuur van het onderzoek te zoeken, kan men eerst oppervlakkig beschrijven hoe het proces concreet verloopt.

Vooraf heeft de speurder een vage 'ongeveer-voorstelling' van het te onderzoeken object. Een mening die voortkomt uit heel de *fundus* van het alledaagse ervaringsdenken, dat door opvoeding, scholing en informatiemedia tot nu toe is verworven. Dit is als het ware de eerste fase van een leerproces, dat tot inhoud heeft een omvangrijk geheel van voor-weten. Dit noemen we het voorverstaan. Belast of uitgerust met heel deze voor-wetenschap of achtergrondkennis, gaat de onderzoeker zijn object (de tekst) aftasten: hij probeert, bij eerste lezing, zijn object te ontsleutelen binnen het geheel van eigen voorverstaan of interpretatiekader. Zo verwerft hij soms verrassende, soms ontgoochelende nieuwe inzichten. Dit begeleidend gevoel komt juist voort uit het voorgegeven verwachtingspatroon.

Tweede fase van het onderzoek. Stel, dat na de eerste lezing, de tekst voor de lezer nog niet volkomen doorzichtig is. Er zijn nog raadselachtige plaatsen en deze wekken pas nu zijn volle belangstelling. Alleen of in dialoog met anderen (collega's) denkt hij na over dat raadselachtige aspect. Hij probeert de zinsamenhang van het geheel te ontsluiten:.

⁹⁹ **Noot van de redacteur.** Voor de in deze paragraaf gebruikte bibliografische aantekeningen zie bijlage II van dit collegedictaat.

Derde fase van onderzoek, is die fase waarin het voor-wetenschappelijk bezig-zijn met de tekst overgaat in wetenschappelijke activiteit. Ook deze wetenschappelijke arbeid met de tekst omvat niet slechts de rechtlijnige thematisering van hypothesen en toetsing ervan, doch de gladde deductie van kenmerken uit definities en hun toepassing. Het leerproces is nog geenszins afgesloten; het gaat voort, tot de afsluiting van het onderzoek. Dit wil zeggen dat op de eerste begripsvorming er verdere volgen, dat de werkhypothese verder wordt ontwikkeld of omgewerkt, of zelfs door een andere vervangen. Definities worden opnieuw of scherper ingesteld of geëlimineerd, en nieuwe worden onderworpen of blootgesteld aan allerlei correctiemogelijkheden in en door de tekst. De inventiekracht van de onderzoeker moet dus steeds wakker blijven. Het teruggrijpen op het intuïtieve voorweten of het voorverstaan wordt permanent herhaald. Dit staat dus niet slechts 'aan het begin'. Elke nieuwe vorming van omvangrijke of beperkte hypothesen of definities wordt telkens getoetst aan de tekst en dus eventueel gecorrigeerd. En dit proces gaat voort zolang de onderzoeker nog geen interpretatie heeft gevonden, die naar zijn oordeel tenslotte de hele tekst het meest recht doet.

Dit permanente pendelen in het praktisch verloop van het onderzoek waarin dus de (drie geanalyseerde) processen bij de vorming van hypothesen, begrippen en definities in ononderbroken interrelatie staan, wordt door de theoretici van de Hermeneutiek in feite gezien als een (hermeneutische) cirkel. Hierdoor zou geesteswetenschappelijk onderzoek wezenlijk onderscheiden zijn van bijvoorbeeld natuurwetenschappelijk onderzoek, dat immers geen enkele methodologische cirkel duldt.

Welnu, ik wil aantonen dat dit niet het geval is: de hermeneutische cirkel (spiraal of ellips) bestaat niet! Zij is een perspectief-illusie, gevolg van het feit dat de hermeneutici onvoldoende onderscheid maken tussen de heuristische, de logische en de inductieve wijze van heel de procedure. Zij analyseren die processen niet en laten ze in elkaar overlopen. Dit tekort aan analytiek bij de hermeneutici roept precies de illusie op, dat met de beschrijving van het psychologisch-praktisch verloop van het leerproces alles reeds gezegd is. Het tekort aan analytiek gaf sinds Schleiermacher een psychologiserende trek aan heel de Hermeneutiek. Bovendien kan men de kritische vraag stellen of hier zelfs een cirkel van psychologische aard aanwezig is, want tenslotte maakt in heel dit leerproces de onderzoeker duidelijk vorderingen en draait hij geenszins in een mallemolen. De wetenschappelijke psychologie van leerprocessen moet vanuit gefundeerde theorieën die processen verklaren. Onze vraag is: wat is de logische argumentatiefiguur van de tekstinterpretatie? Sinds Schleiermacher zeggen alle hermeneutici: dat is een figuur van circulariteit.

Na de uiteenzetting van de verschillende varianten van het hermeneutisch project, wil ik uitleggen: (1) dat een werkelijke circulaire argumentatiefiguur geen bewijs is, maar een drogreden die niets bewijst en onwetenschappelijk is; (2) dat, tegen alle oppervlakkige schijn, de hermeneutische (tekst-)interpretatie geen circulariteit kent, maar wel de analytisch-logische methode, zoals we die vinden in alle wetenschappen; en (3) dat ondanks dit inzicht hermeneutisch verstaan toch niet hetzelfde is als wetenschappelijke verklaring.

B. Het geheel en de delen

Vanouds werd het verstaan van de delen vanuit het geheel, en het geheel vanuit de delen een cirkelredenering genoemd. Deze circulariteit zou het specifiek-eigene van de verstaanswetenschappen zijn tegenover de analytische, verklaringswetenschappen. 'Het geheel' is een betekenisgevend geheel, voorwaarde van alle ervaring van de delen. Het verleent betekenis juist doordat het optreedt als 'interpretatiekader'. Naargelang dan wat

men als 'het geheel' of universaliteit beschouwt, van waaruit de delen worden hegrepen, laat de Hermeneutiek verschillende varianten zien.

In de eerste, pre-kritische fase van de Hermeneutiek was het zingevende 'geheel' in feite een dogmatische canon, zoals daar zijn de Heilige Schriften, de klassiek Grieks-Romeinse literatuur, de Romeins-Byzantijnse codex, Aristoteles voor de filosofie, Donatus en Priscillianus voor de grammatici en Hippocrates voor de medici. De officiële *textus receptus* (canon), is het geheel, dat het richtsnoer is van waaruit binnen een bepaald terrein alles wordt beoordeeld. Dit is dus een dogmatische Hermeneutiek, waarin vooraf het criterium en gezag zijn vastgelegd: een canonieke wijze van interpretatie.

De Verlichting bracht deze dogmatische Hermeneutiek (in verband met tekstlezing) aan het wankelen. Vooral het tevoren geldende onderscheid tussen de *Hermeneutica Sacra* (interpretatie van Heilige Schrift) en de *Hermeneutica profana* werd verworpen: heilig of niet, voor de Heilige Schrift moeten dezelfde interpretatiebeginselen gelden als voor elke andere tekst. Men ging dus zoeken naar wat dan het alles zinverlenend 'geheel' is in deze hele situatie.

Voor Fr. Schleiermacher is het zinverlenend geheel de onmiddellijk historisch context van een tekst of tekstgedeelte. Het geheel is dus niet meer een 'overzichtelijk canoniek' voorgegeven, maar moet in heel het interpretatieproces eerst nog worden vrij gelegd. Dilthey, Heidegger, Gadamer, enz. brengen in het interpretatieproces een driehoeksverhouding: behalve de particuliere tekst en zijn historische context is er de allesomvattende context van het heden van het interpreterend subject. Het zinverlenend geheel is dus de telkens nieuwe wereldhorizon van de interpretator (Dilthey). Interpretatie wordt dus perspectivistisch en betrekkelijk. Er is geen 'absoluut verstaan'. Heidegger wil Dilthey's Hermeneutiek ontdoen van de resten van een nog naïef positivistisch historicisme. Hij geeft een ontologische fundering van de historiciteit van het hermeneutisch subject. Wegens zijn ontologische situatie, blijft het verstaan van mensen gevangen binnen 'horizonten': het is een perspectivistisch verstaan.

K.-O. Apel en J. Habermas brengen hierin een variatie. 'Het geheel' is niet een diffuus, ongrijpbaar voorverstaan (zoals bij Dilthey, Heidegger en Gadamer), maar het concrete voorverstaan is (tegen een vager achtergrondsweten) zeer bepaald de omgangstaal: deze is 'belast' met bepaalde, historisch ontstane 'zintradities'. Ze bakent aldus de radius van het voorverstaan precies af. Het vage voorverstaan krijgt een verscherpte focus. Elke taalparticipant deelt al van tevoren in een maatschappelijk en historisch gevormde 'interpretatiegemeenschap' van zijn omgangstaal. Hij interpreteert zichzelf en zijn *Umwelt* steeds onder zinperspectieven die hem in en door zijn omgangstaal zijn voorgegeven. Dit maakt zijn zelf- en wereldverstaan circulair (K.-O. Apel). Habermas zegt iets soortgelijks. Op grond van haar reflexiviteit is de taal (omgangstaal) de enige basis waarop de interpretator kan steunen om zowel de zin van de tekst te ontsleutelen als de daarin verborgen voorbije levenspraxis te construeren.

Uitgaande van het inzicht dat de wisselbetrekking tussen 'delen' en 'geheel' de grondfiguur van het hermeneutisch verstaan vormt, kunnen we het semiotisch Structuralisme een nieuwe variatie van 'hermeneutisch' verstaan noemen. Hier wordt het zinverlenend 'geheel' gezien als een polymorfe code, waarvan de basis universeel is, voor alle menselijke culturen geldend, terwijl de 'delen ervan' (dus de sub-codes) zowel 'variabel' als 'convertibel' zijn. Hier gaat het in wezen om de structuur of het geheel van de taalcode. Iemand verstaat een talige zincommunicatie wanneer hij de code van de betreffende taal (en van de betreffende

tekst) beheerst. Iets wordt verstaan' en dus is *aufgeklärt* als de hem passende plaats in de polyvalente universele code is aangegeven, met andere woorden als vaststaat welk deelsysteem van de universele code hier concreet aanwezig is. Zo zijn alle menselijke verschijnselen, ook emoties en een tekst, principieel toegankelijk voor een rationele verklaring.

Aldus in het kort de varianten van 'het geheel' in verhouding tot zijn delen, de verhouding waarop heel het verstaansprobleem steunt. Behalve de Semiotiek noemen alle andere varianten van het verstaansprobleem die verhouding een 'hermeneutische cirkel'. We zullen zien dat deze zienswijze een onderschatting van de geesteswetenschappen en een overschatting van de natuurwetenschappen impliceert. In detail zullen we dus de verschillende varianten van de zogenaamde 'hermeneutische cirkel' moeten onderzoeken.

I. 'Subjectieve variante' van de 'hermeneutische cirkel' (Schleiermachers Einfühlung)

Zoals gezegd, wordt niet de Hermeneutiek van al deze auteurs ontleed. De aandacht wordt geconcentreerd op hun visie op de interrelatie van 'delen' en 'geheel' als de kern van het hermeneutisch probleem.

Fr. Schleiermacher maakt in de literatuurwetenschappen een onderscheid tussen grammaticaal-historisch en psychologisch onderzoek, en bijgevolg daarin ook een onderscheid telkens in de hermeneutische cirkel, beschreven als wisselrelatie tussen delen en geheel. De objectieve, filologische of literatuurwetenschappelijke cirkel en de subjectieve of psychologische cirkel. Hij ziet dus een 'objectieve' en een 'subjectieve' variante in de hermeneutische cirkel. De objectieve variante is de op de tekst zelf betrokken cirkel van delen en geheel, terwijl de subjectieve variante is betrokken op het zielenleven van de auteur, van waaruit (bij Schleiermacher) de tekst pas ten volle wordt begrepen. 'Delen' zijn hier 'de manifestaties van een creatief ogenblik' van de auteur: een propositie, een geste of zelfs een hele tekst. De 'delen' zijn wat de hoorder, ziener of lezer kan waarnemen 'als uitdrukking'. Elke van die manifestaties van een creatief ogenblik behoort tot 'het geheel' van het zielenleven van de auteur. Het is de totaliteit van het innerlijk leven in zijn ontwikkeling, die men moet trachten te begrijpen vanuit de afzonderlijke creatieve momenten, die dan weer vanuit het geheel worden belicht.

Hieruit blijkt dat volgens Schleiermacher de reconstructie van het zielenleven van een auteur op dezelfde wijze verloopt als de reconstructie van de zinsamenhang van een tekst als 'geheel' uit 'z'n delen' ('in een cirkel', wordt steevast hieraan toegevoegd). Elk verstaan van een creatief moment van het leven van de auteur blijft 'voorlopig', want bij verkenning van andere creatieve momenten verschijnt dit eerste verstaan in een ander licht. Pas bij het einde ontstaat het totale inzicht. In heel dit proces bepaalt 'het geheel' de delen, en 'de delen' het geheel.

De jongere Dilthey zei ongeveer hetzelfde als Schleiermacher (we gaan hier voorbij aan gevoelige nuanceverschillen). De oudere Dilthey heeft de 'subjectieve variante' van de hermeneutische cirkel enigszins radicaal omgeduid, zonder echter Schleiermachers theorie van de psychologische 'transpositie' (overdracht van eigen beleven in een vreemd beleven van een ander) los te laten, want ook voor hem blijft deze fase het hoogtepunt van alle verstaan. In tegenstelling tot Schleiermacher beschrijft Dilthey die psychologische transpositie als een conclusie vanuit het bijzondere, via het algemene, naar het bijzondere. Die interrelatie van het bijzondere en het algemene vertoont volgens Dilthey een circulaire

figuur: het *Erleben* van het algemene veronderstelt het *Erleben* van het bijzondere en, andersom, het *Erleben* van het bijzondere is in grotere volheid slechts mogelijk tegen de achtergrond van het verstaan van het algemene, waarin het bijzondere al ligt ingebed.¹⁰⁰

Het is dus een zeer gecompliceerde besluitvorming die de zogenaamde transpositie in het leven roept. Eigenlijk zijn er twee conclusies in het geding: (a) een vanuit het bijzondere naar het algemene; en (b) een vanuit het algemene naar het bijzondere. Zodoende treedt dan ook de circulaire relatie tussen het bijzondere en het algemene dubbel op alvorens men kan komen tot een *Nacherlebnis*, een geestelijk na-beleven van een vreemd bewustzijn.

II. De 'objectieve variante' of de 'filologische cirkel'

Hier komen we op het eigenlijk terrein van de (niet-psychologiserende) Hermeneutiek. In aanmerking komt het verstaan van uitspraken en de daarbij gebruikte begrippen van een tekst.

A. Uitspraken en haar zogenaamde 'filologische cirkel'

Met filologische cirkel wordt die (circulaire) redenering verstaan die 'door de teksten zelf' tot stand komt. Hier gaat het niet meer om een psychologische maar eigenlijk om een (gepretendeerde) methodologische cirkel. Schleiermacher beschrijft hem in verband met zijn ontleding van het grammaticaal-historisch procédé, als de interrelatie tussen 'het geheel' en de 'delen' van een literair oeuvre. Dilthey sluit hierbij aan, maar ontwikkelt die methodologie universeel voor alle geesteswetenschappen: de 'delen' functioneren als het singuliere en bijzondere, het 'geheel' daarentegen als het universele (van uiteenlopende abstractiegraden). Juist hierom spreken ze allen van 'circulariteit'. Hoewel Gadamer's Hermeneutiek een andere is dan die van Schleiermacher en Dilthey, aanvaardt ook hij deze filologische cirkel in alle tekstverstaan. In aansluiting bij Heidegger beschrijft hij hem als volgt: een lezer of literatuurwetenschapper leest een tekst steeds 'met voorafgaande verwachtingen van een bepaalde zin.' Met andere woorden heeft hij bij de aanvang van een bepaald idee van 'het geheel', waar zonder hij de tekst niet kan verstaan. Hijzelf ontwerpt vooraf een 'totaliteitszin': *Vorverständnis*. Op grond hiervan kan de eigen totaliteitszin van de tekst zich aan hem openbaren. Eigen voorverstaan moet de interpretatie blootstellen aan de tekst zelf. Op deze manier wordt het voor-ontwerp voortdurend onderworpen aan de correctie en revisie 'door de delen' of 'het bijzondere' (het observeerbare in de tekst zelf). 'Het bijzondere' of het in de tekst observeerbare noopt hem voortdurend tot bijsturen van eigen voor-ontwerp. Toch is Gadamer van oordeel dat de tekstlezer eigen voor-ontwerp nooit volkomen dient op te geven. Uiteindelijk blijft het verstaan van de tekst bepaald door het 'proleptisch voorverstaan'. Slotsom van heel het interpretatieproces is dat de interpretator een uit de tekst zelf betrokken bevestiging van z'n voor-ontwerp verwerft. Dit wil zeggen dat in het verstaan van de tekst de circulariteit niet wordt opgeheven, maar integendeel tot voltooiing gebracht. De cirkel wordt perfect gesloten. Dit wordt juist de 'filologische cirkel' genoemd. De betekenis hiervan is afhankelijk van wat men in een tekstinterpretatie 'het geheel' noemt (verschillend bij Schleiermacher, Dilthey en Gadamer). In feite bedoelen die hermeneutici hiermee wat

¹⁰⁰ Dezelfde circulariteit ziet Dilthey als hij de geest van 'historische individuen' (volkeren, perioden, culturen, enz.) bestudeert en door transpositie tracht te verstaan. Hetzelfde hermeneutisch procédé wordt toegepast op het probleem van het verstaan van heel de geschiedenis. De zogenaamde 'nieuwere hermeneutiek', vooral sinds Gadamer, laat deze 'subjectieve variante' in de Hermeneutiek vallen.

Bij de zgn. 'subjectieve varianten' van de hermeneutische cirkel gaat het in feite niet om een psychologie van het verloop van een onderzoek, maar om aanvullende hypothesen over psychische opwellingen en gevoelens van de auteur naast hypothesen over de tekst zelf. Ze vormen (wellicht) een elementaire psychologie, maar als werkhypothesen met psychologische inhoud zijn ze onderworpen aan dezelfde condities als de werkhypothesen met literatuurwetenschappelijke inhoud (met name aan de condities van intersubjectief geldige toetsing).

hedendaagse wetenschapstheoretici 'hypothesen' noemen: hypothetische uitspraken worden door de lezer of de literatuurwetenschapper als 'een net' (K. Popper) over de tekst gelegd.

Wat kan men vanuit de tekst in dit 'net' vangen? Wat kunnen we vanuit dit voorverstaan over de zinsamenhang van de tekst zelf zeggen? Of die hypothesen (voorverstaan) kloppen, wordt aan de concreet observeerbare bijzonderheden van de tekst zelf daadwerkelijk getoetst. In het geding is dus, in werkelijkheid, het procédé van toetsing van hypothesen, zoals dit in alle wetenschappen het geval is. De kritische vraag hierbij is alleen, of die hypothetische uitspraken (Gadamers voorverstaan) al dan niet ongedeerd blijven in haar oorspronkelijke of (tijdens het onderzoeksproces) gewijzigde vorm. Met andere woorden of de figuur van de argumentatie inderdaad circulair is (zie later).

B. De begripsvorming en haar gepretendeerde 'filologische cirkel'

Voorals Dilthey heeft zich bezig gehouden met de analyse van hoe 'begrippen' worden gevormd. Hier gaat het alweer om de interrelatie tussen het universele (het geheel) en het bijzondere (de delen). Het universele is hier 'het begrip', terwijl de 'kenmerken' ervan de delen of het bijzondere zijn. Men wil dus met behulp van 'de delen' (concrete kenmerken, gehaald uit de observatie van een bepaalde 'stand van zaken') het geheel bepalen. Dit is een definitie van een begrip geven. Dit zou insluiten, dat men dit begrip al moet vooronderstellen om juist te kunnen vaststellen welke stand van zaken (in Duits zeggen wetenschapstheoretici: *Sachverhalte*) onder dit begrip valt. Anders gezegd: bij de begripsvorming moet de onderzoeker het begrip zelf al toepassen (dus veronderstellen), omdat anders een definitie ervan onmogelijk blijkt. Deze circulariteit zou specifiek-eigen zijn aan en typisch voor alle geesteswetenschappen. Dit zou vooral duidelijk worden in het inzicht dat alle verstaan historisch is. Dat wil zeggen dat er geen panorama-kennis is, maar een kennis binnen een zeer bepaald historisch standpunt.

III. Historiciteit van alle verstaan en daarom zijn (gepretendeerde) circulariteit

In dit gedeelte wordt 'het geheel' geanalyseerd, niet als beperkt tot teksten in literaire zin (de zogenaamde 'filologische cirkel'), maar verruimd tot de 'levenstekst' waarin elke mens staat. Vooral de Hermeneutiek van Heidegger en Gadamer omvat heel wat meer dan het verstaan van literaire teksten: beiden vragen zij naar het verstrikt-zijn van de 'zinzoekende mens' (interpretator in ruime zin) in eigen historische situatie. Hermeneutiek wordt hier het antwoord op de vraag naar de 'voorwaarden van mogelijkheid' van alle verstaan. Wat zijn de mogelijkhedenvoorwaarden, waaronder het 'voor-ontwerp' tot stand komt? Volledig verstaan is nooit mogelijk wegens de historische conditie van elke verstaander, en anderzijds is die historische situatie juist de conditie van alle verstaan. Datgene wat verstaan mogelijk maakt, maakt het tegelijkertijd perspectivistisch. En dit zou de hermeneutische cirkel constitueren. Laten we dit in meer details ontleden.

A. 'Goede' en 'slechte' cirkels volgens dit hermeneutisch zelfverstaan

H.-G. Gadamer was het vooral, die een onderscheid maakt tussen 'goede' en 'verkeerde' vooroordelen.¹⁰¹ Goede of ware vooroordelen ('voorverstaan') ontstaan niet louter subjectief, maar uit een ervaringstraditie of een intersubjectief historische situatie en krijgen daaruit hun rechtvaardiging. Valse vooroordelen daarentegen zijn subjectief: ze ontspringen aan de begrenzing van de individuele persoon en hebben binnen het kader van de momentele

¹⁰¹ H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, pag. 250-289.

intersubjectieve situatie eigenlijk geen kenwaarde. Zo een vooroordeel leidt dus tot vicieuze cirkel.

Uit dit verschil tussen vruchtbare en vicieuze cirkels ontwikkelt Gadamer zijn theorie van *Wirkungsgeschichtliches Bewußtsein*: de zonder ophouden zich verruimende tijdsafstand maakt wel telkens nieuwe historische verstriktheden zichtbaar (in de zin van een vruchtbare cirkel) en hierdoor wordt een beter zicht op een vroegere periode mogelijk. Zo kunnen vanuit onze moderne tijd een vroegere periode als 'de Middeleeuwen' zo genoemd worden en als zodanig beter begrepen. Deze circulariteit wordt pas vals en dus een logische drogreden, indien de interpretator eigen verstaasshorizon ('ware vooroordelen'), toegedekt houdt, niet reflexief tot bewustzijn laat komen en denkt van vooroordelen vrij te zijn (dan gaan ze juist onbereflecteerd maar even werkzaam meespelen). Nodig is dus bij elke interpretatie van het verleden eigen historische situatie mede te bedenken en te expliciteren; dat wil zeggen bewust te zijn van zijn gevangen-zijn in een *Wirkungsgeschichtliches Bewußtsein* of bewust te blijven van het perspectivisme van ons verstaan. Het bezien van een zaaktoedracht vanuit steeds nieuwe gezichtspunten of aspecten ('ad-specten'), die men wint uit de steeds veranderende, zich verruimende historische horizon. Want vanuit de belichting van telkens andere invalshoeken vertoont ook het bestudeerde 'object' zelf telkens nieuwe 'aspecten'. Dit laatste wordt mogelijk omdat de nieuwe perspectieven van het subject functioneren als een bepaalde belichting die, naargelang van een verschillend ingestelde belichting, de belichte zaak zelf anders laat zien dan men ze onder een vroegere belichting zag. Zo laten de Lutherstudies van de negentiende eeuw een 'andere Luther' zien dan latere studies.

Verstaan als deelnemen aan de *Wirkungsgeschichte* heeft bij Gadamer dus een dubbele functie: (a) retrospectief is verstaan en het begrijpen van een historisch gegeven vanuit zijn huidige positie: een band dus tussen verleden en heden; en (b) prospectief is het verstaan gericht op de wijziging van zijn positie door het opnemen van het verstaane historisch verleden. Op haar beurt ontvouwt deze nieuwwontstane relatie zelf wederom een nieuwe werkzaamheid ('horizon-versmelting'): de vroegere horizon en de mijne verschuiven tot een nieuwe horizon, en de *Wirkungsgeschichte* gaat zo een stap verder in de geschiedenis. Voor Gadamer is vooral de taal de concretisering van het *Wirkungsgeschichtliches Bewußtsein*. Overleveringen en taal zijn niet te scheiden. In de hermeneuse komt men tot een gemeenschappelijke taal tussen 'tekst' en 'interpretator', maar dan ook een nieuwe taal ten aanzien van de taal van de tekst en de taal van de lezer vóór zijn interpretatie. Verstaan is vertalen. Dit is een proces zonder einde. Daarom noemt Gadamer de aanspraak van de Hermeneutiek universeel: de geschiedenis is zelf is een hermeneutisch gesprek. Gadamer loochent daarom de stelling van Schleiermacher en Dilthey dat 'volkomen verstaan' mogelijk zou zijn. Zijn *Wirkungsgeschichte* staat tegenover Diltheys begrip van 'historisch bewustzijn'. Dilthey gelooft het eigen standpunt te kunnen verlaten en op het standpunt van het te onderzoeken historisch gegeven te kunnen gaan staan. Een soort natuurwetenschappelijke houding in de geschiedkunde).

B. Verstaan is tevens zelfverstaan

Gadamer (met Heidegger en ook Ricoeur) noemt die circulariteit de hermeneutische cirkel van het zelfverstaan. Als namelijk de interpretator bij het einde van zijn onderzoek juist datgene 'aan verstaan van het object' bezit wat hij er bij het begin intuïtief in had gelegd vanuit zijn voorverstaan (dus als aangespoord door de eigen perspectieven van zijn historisch *Umwelt*), komt hij tenslotte op een zelfde punt van de cirkel terug. Hij verstaat steeds beter slechts zichzelf in zijn eigen *Umwelt*. Interpretatie is altijd een andere vorm van zelfverstaan vanuit de getuigenissen van vroegere perioden: de cirkel van het voorverstaan

sluit echt of 'volkomen' verstaan van de vroegere perioden hermetisch af. Deze zijn niet kenbaar 'in en op zichzelf', zoals het 'absolute weten' droomt, want alles wat ervan bereikbaar is, blijkt louter verdieping en betere bewustwording van het aanvankelijk (intuïtief) zelfverstaan te zijn. Dit dankzij het betrekken van getuigenissen uit vroegere tijden op 'het zelf' van de interpretator. Ook Ricoeur legt er steeds de nadruk op, dat je jezelf niet kunt kennen tenzij via de omweg van de sporen van menselijke exteriorisering in de loop der tijden.¹⁰² De cirkel van het zelfverstaan verschuift slechts (horizonverruiming), maar wordt nooit opgeheven. Het eigene van het hermeneutisch verstaan ligt hierin dat het onderzoekend subject dus bij het 'onderzochte object' hoort als gevolg van de historiciteit van het bestaan en dus van alle verstaan. Geschiedenis verstaan is een soort autobiografie van het mensdom bemiddeld door de geschiedeniservaring. En toch is het telkens slechts de eigen situatie die men vanuit de geschiedenis beter verstaat. Historische kennis is zelfkennis (circulariteit); een soort sociaal-historisch zelfverstaan.¹⁰³ Gadamer vergeet dat men echter moeilijk 'de mensheid' als een zelf-interpretator kan zien: 'de mensheid' is een abstractie. Er bestaan alleen cultureel en sociaal uiteenlopende groepen, die echter met elkaar in gesprek kunnen komen. Universele geschiedenisinterpretaties hebben tot subject individuele mensen of groepen van mensen. Maar in hoeverre kan men die voor alle mensen 'bindend' achten? K.O. Apel en Jürgen Habermas brengen hier nieuwe nuances aan.

C. Circulariteit op grond van de omgangstaal

Reeds Gadamer en Ricoeur waren zich bewust van de 'taligheid' van alle communicaties uit het verleden. Maar jongere wetenschapstheoretici die ook het hermeneutische kentype serieus nemen, brengen in het voorgaande gevoelige nuances.

Apel en Habermas doen in verband met de identificatie van het 'zinverlenend geheel' niet een beroep op een diffuus voorverstaan (dat ze wel erkennen), maar zij zien de historiciteit en dus het perspectivisme van alle verstaan concreet geconditioneerd door iets minder vaags, namelijk door de onvermijdelijke omgangstaal, die (hoewel belast met bepaalde historisch ontstane 'zintradities') een beperkte radius van voorverstaan afbakt. 'Voorverstaan' wordt dit dus duidelijker grijpbaar. Toch zijn er fundamentele verschillen tussen Apel en Habermas.

K.O. Apel ziet de omgangstaal als laatste meta-taal.¹⁰⁴ Elke deelnemer in een bepaalde omgangstaal bevindt zich voor alle onderzoek reeds in een maatschappelijk en historisch voor-gevormde 'interpretatiegemeenschap', namelijk die van zijn omgangstaal.¹⁰⁵ Dit betekent dat hij zichzelf en zijn eigen *Umwelt* steeds interpreteert onder of vanuit bepaalde 'zinperspectieven', die hem door zijn omgangstaal zijn geleverd. Deze conditie maakt zijn zelf- en wereldverstaan enigermate circulair. Maar voor Apel (en hier breekt hij met de voorafgaande hermeneutische traditie) is dit juist niet specifiek of typisch alleen voor de zogenaamde geesteswetenschappen, maar geldt dit algemeen. Elke (zelfs natuur-) wetenschappelijk activiteit is afhankelijk van een voorafgaande overeenstemming (of *Verständigung*) over regels, normen en inhouden van hun wetenschap. En op hun beurt kunnen deze slechts geformuleerd worden in de omgangstaal. Maar zo worden de zintradities, die in en door de omgangstaal worden 'gevehiculeerd' of bemiddeld, ook (minder of meer, maar reëel) binnengedragen in de taal der wetenschappen. Wetenschappen

¹⁰² Zie P. Ricoeur, "Existence et Herméneutique" in: *Le conflit des interprétations: essai d'herméneutique*, Parijs (1969), pag. 7-28.

¹⁰³ Heidegger vatte die cirkel op als een persoonlijk zelfverstaan van het 'existentieel eenzame' individu.

¹⁰⁴ K.O. Apel, *Die Entfaltung der 'sprach-analytischen' Philosophie und das Problem der Geisteswissenschaften*.

¹⁰⁵ Deze term is van de Amerikaan Charles Sanders Peirce.

zijn aldus circulair doortrokken van het voorverstaan-in-omgang-taal. De inhoud van die zintradities moeten dus bereflecteerd worden, anders spelen ze een storende rol in de wetenschap. Juist de Hermeneutiek moet die inhouden opsporen. Daarom juist is zij de 'mogelijkheidsvoorwaarde' van alle echte wetenschappelijkheid. Daarom is de Hermeneutiek transcendentaal en universeel. Hiermee oefent Apel kritiek uit op de moderne wetenschapstheorieën en de analytische wetenschappen. Hij wilde analytische methodologie opnemen in een transcendentale Hermeneutiek.¹⁰⁶ Hermeneutiek als theorie van de interpretatie is voor Apel een transcendentale theorie, die in feite de 'transcendentale filosofie' van weleer vervangt.

Jürgen Habermas. Hij introduceert (in zijn ontleding van Dilthey's Hermeneutiek) iets soortgelijks als Apel deed. Bij de interpretatie van historische teksten is de omgangstaal de enige basis waarop de interpreter kan steunen om (a) de zin van de tekst te ontsleutelen, en (b) de daarin schuilgaande voorbije levenspraxis te reconstrueren. Juist op grond van haar reflexiviteit is de omgangstaal hiertoe in staat: zij kan haar pragmatiek of pragmatische dimensie handeling en expressie door talige allusies (linguïstische signalen) in zich opnemen. Zo is zij in staat zichzelf te interpreteren. Dit vermogen tot zelfinterpretatie moet door de literatuurwetenschappen (en door de lezer) worden aangewend om eigen, tweevoudige opdracht te verwezenlijken: (a) een linguïstische analyse van de teksten, en (b) een feitelijke analyse, het ontsluiten van de relatie van de tekst tot de maatschappelijke praxis.¹⁰⁷ De reflexiviteit van de omgangstaal maakt er ons op attent dat we met linguïstische analyses tegelijk feitelijke analytiek uitwerken. Beide 'versmelten' met elkaar. Juist deze dubbele functie wijst op circulariteit. Want elke linguïstische analyse is tegelijk een feitelijke analyse. Relaties tot de maatschappelijke *Umwelt* kunnen niet ontsloten worden door directe observaties van de toenmalige *Umwelt*, maar enkel via linguïstische sporen, en dus dankzij linguïstische analyse. Circulariteit: alleen door linguïstische analyse wordt besloten tot een sociale praxis, en andersom de reconstructie van die historische *Umwelt* moet zelf weer de juistheid van de linguïstische analyse confirmeren.

Uit de circulariteit onstaat volgens Habermans onvermijdelijk nog meer problemen. Vooral wegen de falende vergelijking met de sociale praxis destijds laten de historische omgangstaal en de poëtische taal van de tekst zich nog nauwelijks onderscheiden. Bovendien laat de eigen omgangstaal en de poëtische taal van de interpretator zelf zich evenmin onderscheiden, want de eigen omgangstaal levert het uit zintradities opgebouwde voorverstaan, en alleen vanuit die voorverstaan kan de interpretator een linguïstische analyse van de tekst ondernemen. Ook hier blijkt dus de invloed van de omgangstaal als meta-taal. Het geheel ligt dus ingebed in een 'circulaire versmelting'. Terwijl de Hermeneutiek dit voorverstaan ontleedt, blijft het in de wetenschappen onbereflecteerd. En zo blijft Dilthey's hermeneutische grondregel van kracht: de circulariteit is de grondtrek van alle geesteswetenschappen en al haar onderdelen. Alleen is Habermas' bedoeling hierbij een andere dan die van Dilthey. Hij wil hiermee de eigen levensinteresse van de Hermeneutiek duidelijk maken, namelijk haar praktische interesse die gericht staat op herstel van de communicatie tussen voorbije en huidige levensvormen. Habermans verwijt Dilthey nog een heimelijk positivisme, dat het ideaal van objectiviteit in de natuurwetenschappen ziet liggen. Verstaan is bij Dilthey een 'monologisch' proces (zoals in de natuurwetenschappen), terwijl het een dialoog is tussen het talige object en het interpreterend subject. Anderzijds heeft

¹⁰⁶ Dit zal Habermas nadien overnemen in het kader van zijn methodologie van de sociale wetenschappen).

Wetenschappelijke 'verklaring' onderstelt dus een hermeneutisch verstaan (anders wordt wetenschap sciëntisme).

¹⁰⁷ Zie J. Habermas, "Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik" in: *Hermeneutik und Dialektik*, deel. 1, pag. 73-103.

Habermans ook kritiek op Gadamer's Hermeneutiek (al hebben ze ook veel gemeenschappelijks), vooral op haar universaliteitsaanspraak. Haar aanspraak is belangrijk en verregaand, maar niet universeel. Tegenover Apel ziet hij de wetenschappen veel onafhankelijker van de omgangstaal en vooral in de sociale wetenschappen is de rol van de Hermeneutiek veeleer beperkt. Er is ook gestoord taalgebruik, dat psycho-analytisch en ideologiekritisch verhelderd moet worden. Hierbij is 'verklaring' en niet 'verstaan' nodig. Het 'explanatorisch verstaan' is een inperking van het 'hermeneutisch verstaan' (zie dadelijk).

Zowel Apel als Habermas zoeken naar een mogelijkheid om aan die circulariteit enigermate te ontsnappen. Hoe lossen ze dit op?

IV. Transcendentale interpretatie van de circulariteit

Apel zoekt het in de richting van een circulariteit in de methodes van 'verstaan' en 'verklaren', terwijl Haberman daarentegen in de circulariteit van de keninteresses zoekt.

A. De methodecirkel van verstaan en verklaren (K.O. Apel)

Volgens K.O. Apel brengt de afhankelijkheid van elke wetenschappelijke arbeid ten aanzien van de voorafgaande overeenstemming (*Verständigung*) die in omgangstaal gebeurt, ons er toe aan dit talige voorverstaan een transcendentale rol toe te kennen. 'Verstaan' is de vooronderstelling van elke wetenschap zonder meer en dus ook van de wetenschappen die de 'verklarende methode' gebruiken. Verstaan is anderzijds ook doel van de verklaring. In het geval van ideologiekritiek en van psychoanalyse is een objectief geldige verklaring van bepaalde maatschappelijke en psychische onderlinge samenhang een vooronderstelling van een aangepast verstaan. Tussen verstaan en verklaren ligt een verhouding van complementariteit: er is eenheid-in-onderscheid, circulariteit. Verstaan en verklaren "sluiten elkaar uit én veronderstellen elkaar."¹⁰⁸ Niemand kan 'slechts verstaan' zonder hierbij een *Sachwissen* in de zin van een 'potentiële verklaring', te veronderstellen. Anderzijds, ook natuurwetenschappen kunnen niet iets verklaren zonder erbij "deel te nemen in een intersubjectieve *Verständigung*." Verstaan en verklaren schijnen dus, als complementaire kenfuncties, een cirkel van methoden te vormen.

Daarvan is dan het gevolg dat ook elke hermeneutische begripsanalyse circulair 'gecomplementeerd' moet worden met een "logische begripsuitleg." Want dat de 'hermeneutische zinverklaring' vooronderstelling is van elke 'constructief-semantische zinverklaring', is het gevolg van het verstaan van taal als voorwaarde van mogelijkheid van elke wetenschap. Met andere woorden is dit het gevolg van de transcendentale of universaliteit van de Hermeneutiek. Daaruit wordt bovendien duidelijk dat de 'constructief-semantische zinverklaring' slechts formele relaties van de door haar uitgelegde begrippen kan leveren. Ze bereflecteert dus niet hun samenhang met filosofie, historische, wetenschaps-historische, literatuur- en maatschappijhistorische factoren, waarin taalinhouden dynamisch zijn betrokken. Aldus blijven de inhoudelijke implicaties van deze begrippen in het duister. Ze behoeft dus het complement van een hermeneutische zinverklaring. Omgekeerd echter blijkt de 'hermeneutische zinverklaring' ook behoefte te hebben aan een 'constructief-semantische zinverklaring'.

Voor Apel is het derhalve duidelijk dat beide methoden door de voor de geesteswetenschappen specifiek-typische figuur van de hermeneutische cirkel zijn gekenmerkt. Voor het begin van elke methodische arbeid van verstaan en verklaren is deze

¹⁰⁸ K.O. Apel, *Die Entfaltung*, pag. 258.

methodecirkel reeds werkzaam, juist als mogelijkheidsvoorwaarde van de vruchtbare complementariteit van deze methoden. Hierom spreekt Apel van de transcendentale van deze cirkel.

B. Circulariteit van keninteresse (J. Habermas)

In de drie verschillende wetenschapsgroepen ziet Habermas ook drie verschillende keninteresses, die deze wetenschapsgroepen leiden en die ze ook methodologisch van elkaar onderscheiden. Deze interesses hebben te maken met de eigen methodes van die drie wetenschapsgroepen. De methoden, waardoor de wetenschapsgroepen specifiek van elkaar zijn onderscheiden, zijn volgens Habermas: (a) 'hermeneutisch verstaan' voor de geesteswetenschappen; (b) 'verklaren' voor de natuurwetenschappen; en (c) *explanatorisch Verstehen* voor wat hij noemt 'de sociale wetenschappen'. Welnu, deze drie uiteenlopende methoden zijn volgens Habermas afhankelijk van drie, zeer bepaalde, door hem opgevat als 'transcendentale' interesses: voor de geesteswetenschappen een praktische interesse in 'communicatie' (hermeneutisch zinverstaan), voor de natuurwetenschappen: een instrumenteel interesse ('instrumentele rede', techniek), wetenschappelijke verklaring en prognose, en voor de sociale wetenschappen een emancipatief interesse (explanatorisch verstaan).

Deze interesses ziet Habermas zowel (1) als de noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van deze drie wetenschappelijke epistemologische soorten, als (2) het kader van hun toepassing op een bepaalde maatschappelijke praxis. Nu legt Habermas er de nadruk op dat de wetenschappen hun eigen specifieke keninteresse zelf kunnen ontdekken door een proces van zelfreflectie of bezinning op eigen uitgangspunten. De kritische vraag is: hoe komt zo'n proces van zelfreflectie tot stand?

Volgens Habermas is het uitgangspunt van elke zelfreflectie de emancipatorische interesse, die hoewel specifiek-eigen aan de sociale wetenschappen 'absolute voorrang' verdient en derhalve grondinteresse van alle wetenschapsgroepen dient te zijn. Elke zelfreflectie van maatschappelijke groeperingen (en een 'wetenschapsgroep' is een maatschappelijke groep) is immers een brok 'ideologiekritiek' en dus een stuk 'maatschappijtheorie', waarin steeds een emancipatieve interesse aanwezig is; met andere woorden een kritische maatschappijtheorie. Zo wordt door Habermas de universaliteitspretentie van de Hermeneutiek geloofwaardig én onderworpen aan een alles dominerende 'kritische maatschappijtheorie'.¹⁰⁹ Alleen de maatschappijtheorie is, in deze visie, in staat om de particuliere interesses van alle maatschappelijke (dus ook wetenschappelijke) groeperingen te funderen. In de plaats van de Hermeneutiek (nog geaccepteerd door K.O. Apel) krijgt bij Habermas de maatschappijtheorie een transcendentale universaliteitspretentie. Deze theorie kan derhalve aldus deze pretentie aantonen dat zowel natuurwetenschappen als geesteswetenschappen zich op grond van de hun leidende interesse in een onwetenschappelijke circulariteit bevinden. Immers, het vooraf al op instrumentele natuurbepaling gerichte denken van de natuurwetenschappen eist (zegt Habermas) geen ander resultaat als 'het manipuleerbare'. Ook de geesteswetenschappen, uitsluitend gericht op de 'communicatieve praxis' in de zin van *Verständigung*, verdedigt de handhaving van de interactieve praxis. Ze verstaan hun arbeid slechts binnen het kader van die particuliere interesses. Daarom verloopt elk onderzoek alleen in de richting van de voorgegeven interesse en heel het procédé kan de voorgegeven interesse slechts versterken.

¹⁰⁹ Zie vooral zijn befaamd artikel in *Hermeneutik und Dialektik*, deel 1.

Habermas is van mening, dat deze circulariteit van het zelfverstaan van de leidende keninteresses slechts doorbroken kan worden door een proces van zelfreflectief waartoe (zoals gezegd) alleen de kritische maatschappijtheorie de eerste impuls kan geven. Juist door dit proces van zelfbezinning (mogelijk op grond van de reflexiviteit van de omgangstaal) is men in staat de niet-bereflecteerde leidende keninteresse zichtbaar te maken en ze in dienst te stellen van een hogere, alles dominerende keninteresse, namelijk de emancipatieve. Volgens Habermas vinden aldus alle particuliere interesses van de wetenschapsgroepen zich terug in een verruimd kader, met name dat van de op de hele maatschappij betrokken kritische of emancipatorische 'maatschappijtheorie'. De universaliteitspretentie van de vraag naar 'universele zin' (dus van de Hermeneutiek), gaat bij Habermas van de Hermeneutiek over naar de kritische maatschappijtheorie. Het gaat niet om de vraag naar universele zin, maar om een theorie van het menselijk handelen, dat recht heeft op een universaliteitspretentie.

Zo voert Habermas zijn theorie in van 'explanatorisch' of verklarend verstaan, dat hij uitwerkt op basis van Freuds dieptepsychologische therapie. De 'onbewuste zin-tekst' moet worden achterhaald. Het verklarend verstaan is hierin van hermeneutisch verstaan onderscheiden dat het 'verstaan' combineert met een objectieve 'verklaring'. Zelf is het onderscheiden van de puur objectieve verklaring, doordat uitgangspunt en doel van de verklaring het verstaan is. Dit verklarend verstaan past Habermas toe op de sociale wetenschappen, omdat de relevante historische processen in de samenleving vergeleken kunnen worden met deze conflictueuze socialisaties van het individuele psychische leven. In de samenleving liggen reële conflicten op grond van armoede, economische schaarste voor velen enz. Om die conflicten het hoofd te bieden grijpt de samenleving naar machtsinstituten, die gelijkenissen vertonen met geritualiseerde compulsieve handelingen bij een pathologische enkeling. Onder druk van die instituties wordt ook de taal gedeformeerd. Want de zogenaamde intersubjectieve consensus is in feite geen gevolg van dwangvrije communicatie, maar wordt institutioneel afgedwongen. De communicatie-in-omgangstaal is aldus systematisch gestoord: pseudo-communicatie. Wat aldus in de samenleving is onderdrukt, zoekt een uitweg in *Ersatz*-bevrediging van cultuurproducties, zoals ideologieën, mensheidsdroom en wensfantasieën. Deze relatie tussen machtsverhoudingen en ideologie als gestoord communicatief handelen tekent onze samenleving als een pathologisch geval ('samenlevingsneurosen'). Die relatie moet causaal verklaard worden. Maar pas dan is een explanatorisch verstaan mogelijk, waardoor de samenleving weer open wordt voor het normale communicatieproces. Objectieve verklaring wordt verbonden met hermeneutisch zinverstaan.

§ 2. Analytisch-logische kritiek op de gepretendeerde 'hermeneutisch cirkel'¹¹⁰

Ten geleide

Bij nauwer, vooral analytisch-logisch, toezien blijkt dat de procedures die de hermeneutische tekstanalyse concreet volgt, in feite dezelfde logische methodologie insluiten als welke andere wetenschappen gebruiken. Hiermee is echter niet gezegd dat daarmee heel het hermeneutisch verstaan is afgesloten. Om dit te kunnen aantonen, moet eerst, ondanks allerlei varianten in de huidige wetenschapstheorieën, de 'minimum-consensus' of het skelet van de hedendaagse wetenschappelijkheid worden uitgetekend. Hiermee is geenszins een soort wetenschappelijk eenheidsideaal (voor wetenschappen) bedoeld, alleen dat de methodologische argumentatievorm der wetenschappen binnen een zeer gevarieerd werktein als wetenschappen kennelijk een logische eenheid vertoont. En dat wanneer men deze methodologie miskent, elke verklaring van elk verstaan subjectivistische en psychologiserende trekken gaan vertonen.

In alle wetenschappen gaat het om theorieën (hypothesen) en om observeerbaarheid (op velerlei, uiteenlopende terreinen). Hierbij is er sinds de moderne tijd een strijd om de vraag naar de prioriteit en primaat van de empirie (waarneming, observatie, experiment) dan wel van de theorie. De vraag die hiermede achter ligt is: wanneer zijn uitspraken (waarnemingsuitspraken, verklarende uitspraken of uitspraken van verstaan) gemeenschappelijk? Is er een demarcatie mogelijk tussen 'wetenschappelijke' en 'niet-wetenschappelijke', hetzij begrepen als 'pseudo-wetenschappelijke' in de zin van onzin, hetzij als 'buiten-' en wellicht belangrijker 'boven-wetenschappelijke' uitspraken?

In de hele tendens blijft de strijd om de prioriteit van ervaring dan wel theorie, enigermate onbeslist. Enerzijds zien we een duidelijke tendens in de richting van de prioriteit van de theorie, anderzijds blijft het logisch empirisme (en zijn huidige aftakkingen) een zeer machtige stroming in de hedendaagse wetenschappelijke wereld, vooral van de Anglo-Amerikaanse wereld, al kwam heel die stroming uit de *Wiener Kreis*. Bij nader toezien zijn, ondanks fundamentele verschillen, de tegenstellingen minder radicaal dan men denkt. De theorie van de logische prioriteit van de theorie moet het tenslotte ook hebben van de empirie, terwijl de theorie van de logische prioriteit van de empirie, ook niets kan zonder theorieën. Dit wijst erop, dat menselijk kennen wezenlijk een synthetische structuur van 'ervaring' en 'theoretische elementen' is en, meer nog, dat alle menselijke ervaring zelf reeds deze structuur bezit (zie verderop). Indien dit zo is, wordt het kernverschil tussen empirisme en voorstanders van het wetenschappelijk 'logisch project' eigenlijk toegespitst op de vraag hoe ervaringen functioneren binnen de theorie? Met andere woorden hetgeen allen als toetssteen van hun wetenschappelijkheid zien, ligt in de empirie, de waarnemingsuitspraken. Maar het empirisme legt de nadruk op de 'natuurlijke' inbreng in die waarnemingen, dat is op het onafhankelijk van de menselijke geest 'van buiten komend element' in de waarnemingen, terwijl de voorstanders van de prioriteit van de theorie er de nadruk op leggen dat de waarneming en zelfs het waargenomene een 'cultuurproduct' is. Bij de eersten wordt de basis 'voor-gevonden', bij de laatsten creëert de wetenschapsmens eigen empirische basis. Daarom wordt, in dit college, getracht (na uiteenzetting van de hedendaagse wetenschapstheorieën) te wijzen op de gelijkoorspronkelijkheid en onherleidbaarheid van het waarnemings- en het theoretisch aspect (singulariteit en

¹¹⁰ **Noot van de redacteur.** Voor de in deze paragraaf gebruikte bibliografische aantekeningen zie bijlage III van dit collegedictaat.

universaliteit) reeds in de menselijke alledaagse ervaring, die wezenlijk een synthetische structuur bezit. Vechten om prioriteit lijkt me in deze conditie naast de kwestie: het gaat erom de onontwarbare interrelatie van de twee elementen juist in hun wezenlijke wisselverhouding permanent in stand te houden. De wetenschap is binnen het geheel van de geschiedenis van het mensdom een betrekkelijk laat verschijnsel, zij staat zelf al binnen een hele ervaringsgeschiedenis, die steeds projecten heeft gemaakt.

Tevens zien we in de huidige ontwikkeling van de wetenschapsfilosofieën hoe langer hoe meer een 'deemoedige' tendens. Van aanvankelijke hautaine pretentie het alleenrecht op waarheid te bezitten en daarom in de plaats van godsdiensten en filosofie zelf de leider van de menselijke geschiedenis te worden (vooruitgangsgeloof op basis van wetenschappelijke rationaliteit), laat ze nu hoe langer hoe meer haar aanspraak op waarheid vallen. Men spreekt slechts van 'geldigheid' en 'ongeldigheid' van wetenschappelijke uitspraken. Ze vervreemdt zich van de concrete levende ervaringswerkelijkheid van de mens. 'De werkelijkheid' is alleen nog een (hoogst belangrijke en noodzakelijke) laatste randvoorwaarde. Men merkt reeds symptomen van malaise ten aanzien van deze situatie.

I. De argumentatiefiguur in de huidige wetenschappen

A. Grondbegrippen uit de hedendaagse wetenschapstheorieën

De literatuur van de moderne wetenschapstheorieën lijkt een ontoegankelijke jungle.¹¹¹ Toch zijn de grondlijnen ervan eenvoudig en doorzichtig, al vergt het enige tijd om daar achter te komen. De reden hiervan is dat elke wetenschapstheoreticus in een geschiedenis staat, eigen theorieën afzet tegen andere, vaak op verschillende fronten vecht, zodat de lezer gauw het spoor bijster raakt in het struikgewas. Ze veronderstellen vaak veel van wat anderen binnen een andere context hebben gezegd. Uiteraard komen naast empirische, ook logische en linguïstische kwesties ter sprake. De arme lezer dreigt het op den duur op te geven. Ik geloof dat een genetische voorstelling van de moderne wetenschapsproblematiek vanaf D. Hume en I. Kant en dan toegespitst op haar wezenlijkste zenuwknopen met weglaten van allerlei implicaties en complicaties, die voor de feitelijke serieuze wetenschapsbeoefening belangrijk kunnen zijn. Niettemin is dit een doorzichtig geheel, dat lang niet zo obscuur is als men bij eerste en zelfs tweede lezing denkt. Een Hermeneutiek kan vandaag zich niet meer 'waarmaken' zonder fundamenteel kennis te nemen van die wetenschapstheorieën en van wat daarin eigenlijk in het geding is.

a. Naïef empirisme

Vroeger ging men er vanuit dat de basis van kennisverwerving gelegen is in het zintuiglijk waarneembare waarneming, observatie en experimenten: "Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu," aldus Aristoteles, en later zal Thomas van Aquino hem citeren. In de moderne tijd kreeg dit inzicht gestalte in het inductivisme van de Engelse traditie. Via inductie, dis is vanuit het singulier observeerbare wordt via abstractie veralgemenend tot universele uitspraken overgegaan. Zo kwam men tot het inzicht van natuurwetten, die men uit de Natuur zelf 'aflas', de onderzoeker luistert als het ware het geheim van de natuur af. De natuurwetten zijn geen creatie van de mens. Vooral het oudere Engelse empirisme (reeds Fr. Bacon en John Stuart Mill) zag later vooral bij monde van David Hume (1711- 1776) in de waarneming de basis van alle kennis. Dit was een reactie tegen het intellectualisme (van Descartes, Spinoza, Leibniz en Wolff), dat via streng en klaar denken een volstrekt universele kennis wilde opbouwen aangaande een *an sich* gedachte wereld. Intellectuele 'eerste

¹¹¹ Zie onder Bibliografische bijlagen, bijlage III.

beginselen' vormen de bron van alle kennis: de rede, niet de zintuigen, is hier de kennisbron.¹¹² Het empirisme is dus ook een reactieve stroming: het wil tegen het Intellectualisme aantonen dat zonder waarneming er van enige kennis geen sprake kan zijn. Maar het ontstaansklimaat van dit empirisme is hetzelfde als dat van het rationalisme: beide stromingen zoeken naar een vast punt, een onwankelbare basis van alle verantwoord weten. Intellectualisme en empirisme zoeken een kenkritische fundering van alle weten op basis van een radicaal verantwoord uitgangspunt. Voor het empirisme is: (a) De ervaring het begin van alle kennis en zijn enige vaste basis. Het empirisme begint niet zoals Descartes bij klare en onderscheiden ideeën, maar bij het tastbare. (b) De werkelijkheid wordt hierbij steeds dunner (*esse est percipi*). (c) Het rationalistisch optimisme om tot gefundeerd weten te komen (wat het beginnend empirisme ook bedoelde), verschuift vooral bij Hume naar een bepaald scepticisme ten opzichte van het theoretische.

Voor Hume is ervaring de rijkdom van de alledaagse kennis. Ervaring is de in deze schat van belevenissen naar voren tredende wetmatigheden en verbindingen van verschijnselen. Bepaalde verschijnselen die geregeld terugkeren, interpreteren we, bijvoorbeeld als de identiteit 'boom'. Het gaat niet om een apriori-inzicht in het wezen der dingen, maar uit ervaring noemen we zo'n reeks verschijnselen een boom. Hume reduceert de oorzakelijkheidsspeculatie tot gewenning, die voortkomt uit ervaring: waarnemen van gelijkaardige verschijnselen die zich herhalen. Deze gewenningen zijn de oorsprong van alle uitspraken over oorzakelijkheid (het theoretische).

Uitgangspunt van alle kennis zijn hier dus de levende gewaarwordingen die de mens opdoet als hij ziet, hoort, voelt, liefheeft, haat, wil en begeert. Deze gewaarwordingen (*impressions*) onderscheidt het empirisme scherp van *thoughts, ideas*, ideeën en concepten die voor Hume slechts verbleekte weergave van die *impressions* zijn. Daarom kunnen alle begrippen herleid worden tot hun oorspronkelijke levende gestalte. Het verstand kan wel allerlei relaties leggen tussen concepten, maar eigenlijk constructief niets uitvoeren. Die verbindingen ontstaan door associaties en in die gewenning krijgen ze de foutieve status van oorzakelijkheid. De wereld als geheel geeft dan wel de indruk van doelmatigheid en redelijke ordening. Toch ligt deze indruk op het vlak van een praktisch probabilisme, en heeft geen wetenschappelijke status. Het is een soort *belief*, een geloof, een gevoelsmatige overtuiging. De slotsom is dat verantwoorde kennis reikt niet verder dan de waarneming.

Hoewel het empirisme alle zekerheid verwacht van de buitenwereld, verliest juist deze hierbij haar werkelijkheidswaarde (*esse est percipi*). Object van weten is niet de reële wereld maar het fenomeen, het verschijnsel. De buitenwereld verdwijnt en de 'binnenwereld', het ervarende subject, is voor Hume slechts een bundel van associaties van gewaarwordingen en voorstellingen. Binnen- en buitenwereld worden geëlimineerd. Het ideaal van zekerheid werd gewonnen ten koste van veel werkelijkheid (reductionisme): de wereld wordt gereduceerd tot fenomeen, en menselijke ervaring tot zintuigelijke waarneming (*sense, data*). Kennis is waarnemingskennis. Het zoeken naar een zekere grond loopt bij Hume uit op een zekere scepsis, althans in deze zin: godsdienstig geloof, zelfs deïsme is niet-wetenschappelijk, hoewel van praktisch levensbelang. Hume erkent aldus alleen de waarnemingszekerheid en de logisch-demonstratieve zekerheid, zoals in wiskundige en logische verrichtingen. De demonstratieve of logische zekerheid heeft twee kenmerken. (a) De conclusie gaat nooit buiten de premissen uit. Met andere woorden de demonstratieve of logische conclusies geven geen nieuwe informatie ('we worden er niet wijzer' van:

¹¹² Thomas van Aquino had zelf al gezegd: "nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu, praeter intellectum ipsum."

analytische oordelen). (b) In een logische conclusie wordt de waarheid van de premissen overgedragen op de conclusie. Er is geen 'nieuwe waarheid' en geen kennisgroei. Dit is het naïeve empirisme, fundament van het negentiende eeuwse positivisme. Dit inductionisme zal later door Rudolf Carnap tot een 'logisch empirisme' worden uitgewerkt, waartegen K. Popper zijn deductionisme zal stellen.

De slotsom van het naïeve empirisme is dat er geen kennis bestaat boven de 'ervaring' uit. Een theorie welke niet onmiddellijk herleidbaar is tot waarnemingsgegevens, is onwetenschappelijk. Hieruit zal het grondprobleem van de moderne wetenschapstheorieën groeien: de betekenis van de *Protokollsätze* of de 'basisuitspraken' als waarnemingsuitspraken. Het probleem waarvoor bijvoorbeeld Kant zich vanuit Hume gesteld zag, was dit: volgens Hume is het gehalte van de uitspraken waarin wij zogenaamd weten betreffende het niet-waargenomen meedelen, niet ingesloten in het gehalte van het waarnemingsweten, en daarom niet-wetenschappelijk. Kant zoekt naar een rechtvaardiging van dit weten van het niet-waargenomene. Kan er waarnemingskennis zijn (premissen), die in haar conclusies leiden naar een boven de waarnemingskennis uitstijgende kennis? Volgens Hume niet. Kant lost het probleem op, door de menselijke geest enerzijds (met Hume) wezenlijk te richten op de waarneming (zonder welke er geen kennis is) en anderzijds een niet-logisch beginsel te zoeken, namelijk een a priori synthetische bewustzijnsvormen. Tegenover de ervaren werkelijkheid staat de geest niet als een onbeschreven lei. De ervaren werkelijkheid is een door de kennende mens op grond van zintuiglijke data geconstrueerde werkelijkheid. Intersubjectieve gelding (universaliteit) is gegarandeerd door de waarnemings- en denkvormen die gemeenschappelijk eigen zijn aan alle mensen.

Ervaringskennis bestaat bij Kant uit door de menselijke geest geassimileerde, geselecteerde en geclassificeerde zintuiglijke waarnemingen: in een synthese van zintuiglijke waarnemingsinhouden met a priori gegeven menselijke verstandsvormen. Kant huldigt tegenover het naïeve empirisme als het ware een kritisch empirisme (ook wel: kritisch idealisme genoemd). Ook hij beperkt de theoretische kennis tot empirische kennis, maar heel anders dan Hume. Het pre-kritische standpunt was een theorie (waaruit voorspellingen vallen af te leiden) is pas geverifieerd als ze of logisch bewezen is of empirische verificatie krijgt. Een puur logische of analytische verificatie bleek onmogelijk (de mislukte poging van Chr. Wolff) en een empirische verificatie was reeds door Hume uitgesloten. Behalve deze twee funderingsmogelijkheden was er geen derde weg. Kants oplossing ligt in een derde weg: het synthetisch oordeel a priori. Enerzijds "begrippen zonder empirische inhoud zijn leeg (Hume), maar percepties (*Anschauungen*) zonder begrippen zijn blind."¹¹³ Kant tracht de kloof tussen directe ervaringskennis en theorie te overbruggen door "synthetische oordelen a priori." Dit is een oordeel waarin een predicaat aan een subject wordt toegeschreven zonder een beroep op ervaring. Het zijn oordelen over een feitelijke stand van zaken, waarvan de waarheid kan worden vastgelegd (a) niet met een beroep op de formele logica (dan zouden het analytische oordelen zijn), (b) noch met een beroep op empirische waarneming (dan zouden zo synthetisch a posteriori zijn), maar (c) door een theoretische constructie (een theoretisch begrip a priori vormen). Wat bij Hume 'gewenning' was, wordt bij Kant een rationeel a priori-beginsel. Zo wordt het verstand constitutief voor de ervaring. Hiermee is een heel nieuw inzicht verworven: ervaring is een synthese van waarnemingsinhouden en theoretische begrippen, (die echter bij Kant altijd tot succes leiden en bovendien als een niet te slopen gevangenis functioneren.

¹¹³ I. Kant, *Kritik der Reinen Vernunft*, B. 75, Kant Werke III, pag. 98.

b. Logisch empirisme: het verificatiebeginsel

De voorgeschiedenis (logisch positivisme) van het logisch empirisme laat ik hier terzijde. De *Wiener Kreis* stelde zich teweer tegen de synthetische oordelen a priori van Kant.

Men maakt het fundamentele onderscheid tussen de 'basiskennis' en de daarop geconstrueerde 'bovenbouw-kennis'. De eerste wordt verkregen door directe waarneming en de tweede indirect, via de basiskennis waarmee de bovenbouw moet zijn verbonden. Rudolf Carnap is hier de grote naam, al is er een verschil tussen Carnap van 1928 en Carnap van 1936).

Eerst verdedigde Carnap de empirische kennis op 'fenomenalistische basis'. Basiskennis wordt verkregen zonder hulp van enige theorie of vooroordelen (tegen Kant): ze wordt gevormd door *Elementarerlebnisse* (Russell en Ayer spreken van *sense data*). Dit vormt de basis van alle verdere kennis. *Es gibt*-uitspraken uitgedrukt in *Protokollsätze* vormen de basis van alle verantwoorde, wetenschappelijke kennis. De basis, waarnemingen (subjectieve bewustzijnsinhouden), noemt Carnap een 'fenomenalistische basis' (en 'fenomenalistische taal', de taal waarin de gewaarwordingsbasis wordt geformuleerd). Deze basisuitspraken zijn voor het logisch empirisme 'absoluut waar', Zij zijn definitief verifieerbaar. Dit is het springende punt, waarover het in de huidige wetenschapstheoretische discussie zal gaan. Als ik zeg: ik zie een rode tomaat, en ik zie ze als rood, dan zal niemand mijn beleving ontkrachten. Mijn beleving is immers die van rood zien (tenzij ik lieg). Het is, om zo te zeggen, de tegenhanger van het cartiaanse *cogito*. Zo menen deze fenomenalisten een rotsvaste bodem te leggen onder de kennis. Alle verdere kennis moet kunnen worden gereduceerd tot deze basis van gewaarwordingen ('fenomenalistische thesis'). De bovenbouw-kennis moet door reductie tot deze onderbouw indirect, volledig verifieerbaar zijn. Zo ligt waarheid vast verankerd in een natuurlijk-empirische basis. Wat aldus niet reduceerbaar is, is 'mystiek' en 'fabels': zinloos. Hier ligt de eigen variante van het logisch empirisme tegenover het empirisme van Hume, aan wie men zich inspireert.

Maar als heel die basiskennis bestaat uit subjectieve bewustzijnsinhouden, hoe kan de bovenbouw dan intersubjectieve geldigheid krijgen? De basiskennis is immers privé-bezit. Carnap antwoordt hierop: in die bewustzijnsstromen ontdekken we dezelfde structuren en hier gaat het om. De gelijkenis-herinnering is een menselijke eigenschap. We zien 'rood' bij een tomaat, een aardbei, bloed enz., En conventioneel krijgen ze alle een naam: 'rood'. Zo krijgt de basisuitspraak intersubjectieve gelding. Heeft deze gelijkenisherinnering toch niet iets van een 'theoretisch beginsel' in de waarneming zelf, zoals Popper zal beweren?

Nadien (1936) houdt Carnap rekening met de inherente moeilijkheden van zijn fenomenalistische these. De empirische basis is nu niet meer 'gewaarwordingen' (een continue stroom van subjectieve bewustzijnsinhouden), maar het waargenomene, 'waarneembare eigenschappen van dingen', 'waarneembare relaties' tussen dingen en 'waarneembare gebeurtenissen'. We drukken dit alles uit in 'objects-taal'. Het waargenomene verwoord in objectstaal, wordt nu de basis van alle kennis genoemd, omdat dit intersubjectieve geldigheid bezit. Niet de waarneming, maar 'het gewaarwordene' is de basis. Deze basis zal in alle moderne wetenschapstheorieën een grote rol gaan spelen (ook bij Popper, Kuhn en Lakatos). 'Waarnemingstermen' wijst op objectstaal: waargenomen eigenschappen (bijvoorbeeld wit), waargenomen relaties (bijvoorbeeld groter dan) en waargenomen gebeurtenissen (bijvoorbeeld verschuiven, botsen, lopen). In de wetenschapstaal gaan die waarnemingstermen de rol spelen van *primitives*, niet-gedefinieerde termen in de zin van onmiddellijk intersubjectief geldige, niet-'theorie geladen' gegevenheden. 'Rood' is bijvoorbeeld een waarnemingsterm, omdat ieder niet-kleurenblinde

waarnemer de uitspraak 'dit is rood' kan vaststellen. Het kan door iedereen geverifieerd of gefalsifieerd worden. Primitieve termen hebben dus voor zichzelf een authentieke betekenis, zonder enige afleiding uit andere termen. Uitspraken die alleen primitieve of waarnemingstermen bevatten, worden "'waarnemingsuitspraken' genoemd (concreet: *Protokollsätze*). Twee soorten moeten hierbij onderscheiden worden: (a) singuliere waarnemingsuitspraken (bijvoorbeeld 'dit ding is rood' of 'alle auto's zijn blauw') en (b) universele waarnemingsuitspraken (bijvoorbeeld 'alle zwanen zijn wit' of 'alle vogels vliegen'). Alleen de singuliere waarnemingsuitspraken vormen de basiskennis, toetssteen voor alle verdere wetenschappelijkheid. Deze zijn niet meer 'absoluut waar' (Carnap 1920), want eigenlijk betekent de uitspraak 'dit ding is rood', dat het overeenkomstig vertoont met veel andere dingen, die we in de objectstaal rood noemen. Het gaat in Carnaps tweede fase alleen nog om een praktische zekerheid, om 'waarschijnlijke waarheid'. Carnap ziet reeds in dat (zoals Popper zal zeggen) ook in de basisuitspraken een stuk conventie een rol speelt, maar dit is dan ook de normale conditie van de alledaagse objectstaal.

Besluit. Carnap zei eerst dat de basisuitspraken een absoluut zeker fundament bieden voor verdere wetenschappelijke uitbouw, maar hij had met deze fenomenalistische theorie wel moeite om de intersubjectieve geldigheid van deze waarneembaarheid (gezien als subjectieve waarneming) te verantwoorden. Nadien zegt hij dat de basisuitspraken geen absolute zekerheid bieden, maar wel intersubjectieve waarneembaarheid garanderen. Het probleem wordt dus: hoe is de verhouding tussen de (praktische zekere) 'primitieve waarnemingstermen' van de basiskennis en de 'niet-waarnemingstermen' (de theoretische termen van de bovenbouwkennis)? Alle theoretische (dus niet-primitieve) termen moeten reduceerbaar zijn tot primitieve waarnemingstermen, die in objectstaal worden geformuleerd, anders hebben ze geen cognitieve betekenis. Hoe ziet het verificatiebeginsel (en dus waarheidsbegrip) van het logisch empirisme er dan tenslotte uit? De basisuitspraken (singuliere uitspraken) zijn praktisch zeker. Hier bestaat tenslotte geen eigenlijk verificatieprobleem. Voor de andere uitspraken geldt het beginsel dat reductie mogelijk moet zijn, maar dit vraagt een ingewikkeld operatieproces (waar fouten kunnen insluipen). Als men een doorgevoerde verificatie zou eisen, worden zowel de universele waarnemingsuitspraken als de zuiver-theoretische uitspraken ('wetten') uitgesloten uit de empirische wetenschappen. Ze zouden alle als niet-wetenschappelijk beschouwd moeten worden.

De logische positivisten verzwakken aldus de waarheid tot inductieve waarschijnlijkheid. Zo stopt men bij een miljoen geconfirmeerde gevallen van 'raven zijn zwart' het verdere onderzoek, omdat men dan met grote waarschijnlijkheid kan zeggen dat raven zwart zijn. Maar, zo luidt de objectie, hoe groot we het aantal geconfirmeerde feiten ook maakt, van een beperkt aantal geconfirmeerde gevallen kan men nooit tot de absoluut zekere uitspraak komen, dat alle raven zwart zijn. De confirmatie geeft alleen waarschijnlijkheid (probabilisme). Zij laat geen reële toekomstvoorspellingen toe, en hierom is het vruchtbare wetenschappelijkheid om te doen.

Carnap en het logisch empirisme willen dus een inductieve logica ontwikkelen. Maar tot nu toe mislukte die poging bij gebrek aan effectief resultaat. Voldoende confirmatie volstaat volgens dit empirisme voor het aanvaarden van 'empirische wetten' of universele uitspraken. Hierbij geeft men toe dat en tegenvoorbeeld (een witte raaf) voldoende is om de universele uitspraak te ontkrachten. Aldus werden, bij een ander geval, inderdaad zwarte zwanen ontdekt, en zo werd de universele uitspraak dat alle zwanen wit zijn verworpen. Op indirecte wijze geldt voor theoretische wetten wat voor empirische wetten (universele waarnemingsuitspraken) geldt. Dit logisch empirisme heeft de feitelijke structuur van de

hedendaagse wetenschapsbeoefening grondig beïnvloed. Maar ondanks de feitelijk 'empiristische en positivistische' gang van zaken in de normale wetenschapsbeoefening (term van Th. Kuhn: *normal science*) is de reflectie van de wetenschapstheoretici verder gegaan, en gedeeltelijk in groot contrast met de 'filosofie' die er in de meeste laboratoria en bij sociologische en psychologische onderzoeksprojecten heerst. Die reflectie willen we verder volgen.

c. Karl R. Popper: het falsificatiebeginsel

In zijn later werk *Objective Knowledge* en in zijn *Conjectures and Refutations* heeft Popper uiteengezet, hoe er op het ogenblik twee ervaringstheorieën en gevolijk twee kennistheorieën in omloop zijn. De ene noemt hij *the bucket theory of the mind* (de 'emmer'-theorie van het menselijk denken) en de andere *the searchlight-theory* (de theorie van het zoeklicht of het zoekontwerp).

De *bucket theory* beweert dat alvorens we iets zinnigs kunnen kennen en zeggen over de wereld, wij eerst zintuiglijke ervaringen moeten hebben. Deze theorie kent twee richtingen (1) het 'naïeve empirismet' (zie boven), waarvoor ervaring (en dus kennis) bestaat uit een accumulatie van zintuiglijke ervaringsinhouden. Theorie heeft hierbij geen enkele zin, als ze niet gereduceerd kan worden tot waarnemingsinhouden.

(2) Anderzijds het kritisch empirisme van Kant, volgens wie ervaringskennis bestaat uit door de menselijke geest geassimileerde, geselecteerde en geclassificeerde zintuiglijke waarnemingen; met andere woorden in een synthese van waarnemingsinhouden met menselijke aanschouwings- en verstandsvormen. Volgens Popper wordt echter in beide gevallen de menselijke geest beschouwd als een soort container (een *bucket*), waarin 'in zichzelf onafhankelijke' percepties worden opgeslagen of hoogstens verwerkt. Kant loochent weliswaar het passivisme van de menselijke geest (*tabula rasa*), want de geest reageert assimilatief en transformerend op de *sense data* van Hume, maar niettemin zijn ook voor Kant de waarnemingsinhouden het ruwe materiaal, dat van buiten in het vat van onze geest terecht komt, waar het echter (in tegenstelling tot Hume's visie) een eigen, automatische, in elk geval a priori, bewerking ondergaat. Zo staat Kant volgens Popper niet zo ver af van het vroegere, naïeve empirisme van Fr. Bacon. 'Pure wine of experience' waarover Bacon had gesproken, wordt in Kants kritisch ervaringsbegrip alleen 'belegen en gefomenteerde wijn'.

Welnu volgens Popper en dit was een omwenteling geeft noch het naïeve (Hume), noch het kritische (Kant) noch het logisch empiristische (Carnap) ervaringsbegrip het feitelijke wordingsproces van menselijke ervaring en kennisverwerving trouw weer. Toch staat Popper dichter bij Kant dan bij Hume. Ook voor hem is wetenschap of verantwoorde kennis weliswaar onmogelijk zonder ervaring (waarneming), maar waarnemingen leveren ons geenszins slechts ruw materiaal van waaruit we kennis en wetenschap zouden construeren, zoals de *bucket-theory* wil. Men moet integendeel vanuit hetgeen in de wetenschap gebeurt, ook de structuur van de alledaagse ervaringen ontleden, want tenslotte doet de wetenschap slechts kritisch, systematisch en methodisch wat de voorwetenschappelijke ervaring spontaan doet. En voor Popper betekent dit het uitgaan van zelf bedachte en geconstrueerde zoeklichten, waarmee men 'mogelijke ervaringen' gaat oproepen.

Voor Popper speelt in de wetenschap niet zozeer de waarneming een beslissende rol, als wel de observatie, een bepaalde wijze van waarnemen. Deze is weliswaar een perceptie of waarneming (een zintuiglijke ervaring), maar gepland, voorbereid en gericht. We 'doen' observaties, ze overvallen ons niet, zoals de vele waarnemingen van alledag. Observatie wordt geleid door een bepaalde interesse, een vraagstelling, een gerezen probleem, in die zin door iets theoretisch, een theorie, iets rationeels. Theorie staat hier niet tegenover praxis,

maar tegenover zintuiglijk of perceptie. Welnu, eigenlijk kunnen we elk probleem of elke vraagstelling in de vorm van een hypothese articuleren. Er is een gissing of vermoeden, waarbij tenslotte een zoekontwerp komt (vandaar *searchlight-theory*), waaraan we dan de vraag toevoegen: 'is dit zo, ja dan neen?' De hypothese of gissing doet door het observeren binnen de belichting van het aangebrachte zoeklicht getoetst worden. De theorie strijkt als een zoeklicht over de werkelijkheid. Wat hierbij zichtbaar wordt (en dus als hard feit zal worden erkend) is afhankelijk van de richting van de lichtbundel, van zijn intensiteit en de aard van de straal, als ook van de aanwezigheid van mogelijke obstakels in de omgeving. Het nieuwe van Poppers visie ligt hierin dat wat 'feiten' zijn die in de wetenschap een rol zullen spelen, afhankelijk is van de inhoud van onze theorieën die als zoeklicht optreden en die ons een bepaalde waarnemen mogelijk maken. Niet de natuur modelleert de geest, maar de geest de natuur.

'In den beginne' is het probleem. Popper stelt dus tegen alle vormen van oud en nieuw empirisme in, resoluut de prioriteit van de theorie op de waarneming. Observaties zijn in de wetenschap altijd selectief, ze veronderstellen een selectiebeginsel of een verwachtingspatroon (de gissing of hypothese). In deze *search-light-theory* is de ervaring secundair ten aanzien van de theorie of hypothese. Aldus zegt in grote lijnen Popper zelf in een terugblik op zijn levenswerk.

Popper noemt te samen met zijn pendant (Hans Albert) zijn theorie 'kritisch rationalisme'. Kritisch omdat Popper de rede (rationaliteit) wil zien zegevieren in de plaats van dogmatisme, intolerantie, geweld en ideologie; rationalisme omdat alles onder het primaat staat van *trial and conjecture*, dat is het produkt is van de menselijke geest, dat getoetst zal moeten worden. Deze algemeen geschetste theorie moeten we nu in detail ontleden.

Popper is begonnen als 'marxist'. Dat hij zich scherp ging verzetten tegen de verificatietheorie, heeft mede historische oorzaken. Het Oostenrijks imperium was ineengestort, sociale onrust heerste en allerlei nieuwe theorieën deden opgelding. De theorieën die aanvankelijk Poppers aandacht trokken waren de *Individualpsychologie* van Alfred Adler (met wie hij in Wenen een tijdlang samenwerkte) en dan vooral de theorie van het minderwaardigheidscomplex, de psycho-analyse van Freud en de marxistische geschiedenistheorie. Vergeleken bij de relativiteitstheorie van A. Einstein viel het Popper op dat al die theorieën legitimerend waren (ook dan als ze ideologiekritisch waren bedoeld). Wat er in de ervaring ook moge gebeuren, alles bleek een verificatie van de voorgestelde theorie. Dit juist maakte hem argwanig. De verklaringskracht van al die theorieën leek hem te succesvol. Wat door die theorieën werd gezien als hun sterkste zijde, ontmaskerde Popper als eigenlijk hun zwakste plek. Die theorieën bleken juist niet toetsbaar te zijn: ze waren immers 'onweerlegbaar'. Ze klopten en moesten kloppen. Daarom als tegenvoorbeelden (die niet klopten met de theorie) zich voordeden, werd in een slimme immuniseringstactiek door allerlei 'ad hoc'- hulphypothesen de theorie veilig gesteld. Popper zag daarin een gestalte van neo-dogmatisme. Ergens ligt hier de grondslag van Poppers 'revolutie'. Daarom ging Popper die theorieën afschrijven als niet-wetenschappelijk, want 'weerlegbaarheid' of falsificeerbaarheid werd voor hem het criterium van wetenschappelijkheid. Sindsdien bond hij de strijd aan tegen alle moderne vormen van dogmatisme. In de plaats van waarheid te funderen wil hij, in een streven naar waarheid, vooral onwaarheid ontmaskeren en elimineren.

Algemeen reeds zag hij zowel in de empirische als in de intellectualistische poging om te zoeken naar een laatste zekerheidsgrond voor alle kennis (hetzij in de *sense data* van Hume en de nieuwe empiristen, hetzij in de *prima principia* van Cartesiaanse helderheid) een soort

geseculariseerd 'openbaringsmodel van kennis'. Dit is een restant van het christelijk openbaringsmodel. Het alles funderend gezag is hier weliswaar niet meer 'de bijbel' of het 'kerkelijk leergezag', maar de primitieve waarnemingsuitspraken á la Hume, Carnap of de *idées claires et distinctes* van een onwankelbaar gefundeerd *cogito*. Popper laat alle laatste zekerheden vallen: we kunnen geen enkele kennis afleiden uit enige laatste zekerheden.

Wat betekent 'wetenschappelijkheid' dan nog? Zonder het streven naar waarheid op te geven, ziet Popper, in verzet tegen zowel dogmatisme als scepticisme, het wetenschappelijk bedrijf in het verlengde van heel het werkelijke leven van de mens, namelijk als een vallen en opstaan: *trial and error*. Zo is het in het menselijke leven, zo is het in de wetenschap, zij het dan methodisch, kritisch en systematischer. Als mensen worden we met ervaringen geconfronteerd vanuit bepaalde verwachtingspatronen en perspectieven (wetenschappelijk geformuleerd: vanuit vermoedens, hypothesen en theorieën). Ervaring verloopt binnen bepaalde voorgegeven modellen en interpretatiekaders. Logisch en psychologisch zijn die a priori, voor alle waarneming, voor het zien van gelijkenissen en voor alle observatie.

Popper weet dat Kant dit al gezien had, maar Kant bewees te veel. Voor Kant zijn die a priori-verwachtingen a priori geldig. Ze leiden noodzakelijk tot succesvolle kennis. Maar voor Popper zijn (eventueel zelfs aangeboren) a priori-verwachtingen pure hypothesen, die derhalve getoetst moeten worden en zonder meer kunnen falen. Er is in het menselijk leven nergens een onfeilbare stut. Zo reageert Popper zowel tegen het empirisme (Hume en zelfs tegen Carnap) en tegen het intellectualisme (Descartes en zelfs Kant). Er is logische prioriteit van de menselijke rede (dat neemt Popper over van het intellectualisme), maar die prioriteit levert slechts 'hypothesen' op (anti-intellectualisme) en deze moeten empirisch worden getoetst (dat neemt Popper over uit het empirisme). De zogenaamde *sense data* of de latere (fenomenologische) *expérience vécue* zit al vol interpretaties en theoretische elementen.¹¹⁴

Tegen het empirisme bewijst Popper dat inductie een mythe en fabeltje is. Dat is ook de gemilderde waarschijnlijkheidsinductie van het logisch empirisme. De poging om van een x-aantal geconfirmeerde gevallen van witte zwanen te besluiten dat alle zwanen dan ook wit zijn, laat immers rationeel zelfs geen waarschijnlijkheidsvoorspelling toe (tegen Carnap). En aangezien niemand alle bestaande en mogelijk bestaande zwanen kan gaan controleren (*progressus in infinitum*), zijn Carnaps' universele waarnemingsuitspraken niet-wetenschappelijk. Confirmatie van theorieën is dus gewoon onmogelijk. Niet de inductieve methode, uitgaande van zogenaamde harde feiten, kan een theorie legitimeren. Theorieën zijn pure creaties van de menselijke geest, zelf van de verbeelding. Daarom zijn het pure hypothesen. Ze kunnen niet eens geverifieerd worden door een x-aantal empirisch ermee kloppende gegevens en laten als zodanig ook geen succesvolle prognoses toe. Het enige wat de mens kan doen is creatief hypothesen opstellen, om dan met alle kracht te trachten vanuit empirische feiten eigen creatie te ontzenuwen. Als die creatie van de geest ondanks alle pogingen van beeldenstorm toch standhoudt tegen allerlei aanvechtingen vanuit de empirie, wordt ze (aanvankelijk wellicht een inval) nu echt wetenschappelijk. Er valt mee te werken en men kan dan 'komende waarnemingen' anticiperen. Maar dit zegt niets over hun waarheidsgehalte. In de wetenschap is de mens als een bouwer van een huis. Als z'n kunststuk klaar is, tracht hij het met alle mogelijke middelen van de empirie stuk te slaan. Blijft het ondanks alles overeind, dan heeft de mensheid een grote stap vooruit gedaan. Maar hiermee hebben we in die niet-gefalsifieerde creatie nog geen waarheid in handen. Een sterkere bulldozer kan wellicht ook die theorie stukkrijgen. Popper schijnt niet te beseffen, dat de poging om theorieën op te stellen om ze dan met alle kracht agressief te lijf te gaan,

¹¹⁴ K. Popper, *Conjectures and Refutations*, pag. 21- 22.

allesbehalve de feitelijke praktijk van wetenschapsmensen is. Al kan men niet ontkennen, dat hier een anti-dogmatisch pathos van 'kritische negativiteit' aanwezig is die uiteindelijk vinding van waarheid of althans universele geldigheid beoogt.

De methode van *trial and error, conjectures end refutation*, is Poppers ideaal. Eigenlijk niet eens een 'ideaal': hij erkent daarin gewoon de reële *condition humaine*, al de rest is een irrealistische wensdroom. Poppers waarheidspathos gaat niet de richting uit van wat 'waar' of zelfs 'waarschijnlijk' is. Hij wil theoretische ontwerpen niet 'waar' noch zelfs 'waarschijnlijk' maken. Hij wil onwaarheid ontmaskeren in dienst van waarheid. In beginsel althans, is zijn wetenschapsproject ideologiekritisch. Welke zijn nu de diverse knooppunten van deze Popperse visie?

1. Het ontstaan van de conjecture

Het ontstaan van de *conjecture*, de gissing, het vermoeden, geformuleerd als de hypothese die als zoeklicht wordt geworpen op mogelijke ervaringen.

Hoe de hypothese ontstaat is voor Popper wel een psychologisch te onderzoeken probleem, maar heeft voor eigen wetenschap geen enkele betekenis; dit is wetenschapstheoretisch irrelevant. "We weten niet, we gissen."¹¹⁵ Dit gissen wordt in zijn ontstaan geleid niet alleen door reeds een vertrouwdheid met het terrein (een soort voorverstaan en echtergrondkennis op grond van ons verweekeld-zijn in het reële leven), maar ook voor allerlei onwetenschappelijke vooroordelen, en door metafysische vormen van 'geloof'. Zo kunnen wij mensen bijvoorbeeld wetmatigheden opstellen.¹¹⁶ Dit wil zeggen dat psychologisch wetenschap niet mogelijk is zonder voor- en niet-wetenschappelijk geloof in vaak hoogst vage en onkritische ideeën.¹¹⁷ Wetenschap begint met mythen.¹¹⁸ Zo was het ook historisch, maar dit alles is wetenschapstheoretisch irrelevant, omdat de wetenschappelijkheid pas begint, als we die menselijke creatie (of verbeelding) gaan toetsen en trachten ze stuk te krijgen.

2. De basis uitspraken of de primitieve waarnemingsuitspraken .

Uit de geschiedenis tot nu toe bleek dat de empirische basis in alle moderne wetenschapstheorieën een beslissende rol speelt. Ook Popper zal die basis nodig hebben, niet meer om een theorie te confirmeren (wat onmogelijk is), maar om ze te ontcrachten (falsificatietheorie).

Voor Popper is niet alleen de theorie feilbaar (nooit confireerbaar), ook de basisuitspraken zijn feilbaar. Ze zijn niet alleen niet 'absoluut zeker' (naïef empirisme), niet alleen niet 'praktisch zeker' (logisch positivisme), maar gewoon feilbaar en dus uiterst wankel. Hoe gaat Popper feilbaarheid en rationaliteit dan verzoenen? Want hier is het hem om te doen. We zouden kunnen zeggen: hoe verzoenen we 'autonomie' van de menselijke ratio met de deemoed en besef van begrenzing van deze menselijke rede? Het antwoord is: door verificatiemogelijkheid te loochenen en alleen falsificatie van eigen geestesconstructen voor mogelijk te houden. Creatief opbouwen en dan met alle kracht het gebouw trachten te slopen. Wat is echter het resistente medium waarmee me het theoretisch gebouw kunnen slopen? Dat moet 'ergens' in de richting van het niet-theoretische liggen: in de waarnemingsbasis van onze kennis. Popper loochent echter dat de basiswaarneming

¹¹⁵ K. Popper, *Logik der Forschung*, pag. 223.

¹¹⁶ Idem, *Conjectures*, pag. 223.

¹¹⁷ Idem, pag. 13.

¹¹⁸ Idem, pag. VII.

universele waarneming is. De waarneming zelf zit al vol theoretische elementen. De grens tussen 'harde feiten' en 'theorieën' wordt aldus onzeker. Er is niet, zoals vormen van empirisme van alle slag beweren, een scherpe grens tussen feit en theorie, tussen 'waarnemingsuitspraken' en 'bovenbouw-kennis' (Carnap). De waarneming zelf is 'theorie~geladen'. Een theorievrije of naakte waarneming is een schim (dat had Kant reeds gezien). En of dit nu simpele dingen als 'witte zwanen' of observatie van elektroden betreft, waarneming impliceert een *point of view* van waaruit we iets waarnemen. Wetenschappelijk harde feiten zijn allesbehalve naakte feiten. Waarneming is al menselijk geordend: ze is geen blinde, maar een 'leefbaar' gemaakte waarneming. Anders zou de mens rondlopen in een brij van singuliere waarnemingen als in een blinde doolhof, en zelf het spoor bijster worden. Zonder het theoretische moment in zijn waarnemingen, zou de mens nu nog een Neanderthaler zijn.

Naakte feiten spreken nooit voor zichzelf, het zijn veeleer blinde vlekken in ons bewustzijn, loshangende dwarrelingen. Popper beseft anderzijds wel dat de empiristen terecht huiverig waren voor menselijk subjectivisme en daarom zochten naar harde feiten. Maar hun oplossing deugt niet, zegt Popper. 'Theoriegeladen waarneming' is precies datgene wat Popper bedoelt met zijn *searchlight-theory*. Een door mensen creatief en inventief uitgedachte zoeklicht-theorie maakt bepaalde waarnemingen mogelijk. Zo wordt ze tot een moderne, betere versie van Kants a priori-categorieën. Zinnemend (zo zouden we kunnen zeggen, maar wellicht is dit voor Popper al 'te veel'), is de menselijke geest tegelijkertijd vooral zin-stichtend, want ondanks alle zoeklichten of liever dankzij het zoekontwerp, zijn we ook iets reëls. Daarom moet Popper een inductieve confirmatie van de theorie vanuit een (van de theorie) onafhankelijke empirische basis verwerpen.

De vraag is echter of Popper, die zeer ruim omspringt met het psychologisch probleem van het ontstaan van theorievorming (voor-wetenschappelijk stadium), wel voldoende rekenschap geeft van het feit dat dit irrationele element ook doorwerkt in de basisuitspraken, toetssteen ook voor zijn falsificatietheorie. In het geding is tenslotte de wetenschapstheoretische status van die basisuitspraken. Ondanks velerlei verschillen hebben de 'basisuitspraken' (Carnaps *Protokollsätze*) bij Popper uiteindelijk een zelfde functie als bij Carnap:¹¹⁹ die basisuitspraken moeten ook voor Popper als intersubjectief geldig beschouwd worden, anders zijn ze waardeloos. De kritische vraag is echter: is het voldoende te erkennen dat deze basisuitspraken meer bevatten dan louter weergave van 'onmiddellijke belevingen'¹²⁰? Ze zijn reeds theoriegeladen, zegt Popper. Hij voegt er wel aan toe, dat hetgeen als 'feit' en hetgeen als 'theorie' wordt onderkend door conventie onder deskundigen wordt vastgelegd door een *willkürliche Festsetzung*.¹²¹ Hij noemt dit een 'onschuldig dogmatisme'¹²² al is dit conventionalisme dat in feite niet. Dat de *periti*, een groep wetenschappers die consensus geneigd zijn, zullen weigeren uitspraken te doen die hun hypothese kunnen ontkrachten, ligt voor de hand, om maar te zwijgen van maatschappelijk-economische pressies. Popper zegt zelf uitdrukkelijk (vanwege dit conventionalisme of 'decisionisme'), dat inderdaad de basis van de wetenschap wankel is: "de wetenschap bouwt niet op rotsen."¹²³ Ze slaat enkele fikse heipalen in een moeras en hierop wordt heel het wetenschappelijk gebouw opgetrokken.¹²⁴

¹¹⁹ Idem, *Logik*, pag. 68.

¹²⁰ Idem, pag. 61.

¹²¹ Idem, pag. 74 en 71.

¹²² Idem, pag. 70.

¹²³ Idem, pag. 75.

¹²⁴ Idem, pag. 76. Zie ook: W. Stegmüller, *II Probleme und Resultate*, p. 189- 192.

C.F. von Weizsäcker heeft die zwakte van Poppers visie aangegrepen. Zijns inziens wordt hierdoor de falsificatietheorie van Popper ondermijnd; het fundamentele onderscheid dat er zou zijn tussen verificatie en falsificatie lijkt door zijn objectie problematisch te worden¹²⁵. In die basisuitspraken zijn immers niet alleen *universalia* verwerkt ('dit is een stoel'), maar bovendien zeer universele uitspraken (proposities). 'Deze tafel is wit': deze primitieve waarnemingsuitspraak werkt niet alleen met het algemeen begrip 'wit', maar veronderstelt een hele kleurentheorie. Maar is 'wit' wel een kleur? Of een eigenschap van het licht? Een waarnemingsuitspraak is daarom nooit louter direct expressie van een 'onmiddellijke ervaring' (wat ook Popper zegt), maar bovendien gevuld met 'theoretische uitspreken. De conclusie van Von Weizsäcker is dan logisch: dat geen falsificatie geloofwaardiger kan zijn dan 'de algemene uitspraken die ze zelf omgefalsifieerd vooronderstelt'¹²⁶. En dan vervalt Poppers onderscheid tussen verificatie en falsificatie.¹²⁷ Falsificatie lijkt niet goed mogelijk zonder enige verificatie (wat Popper, denk ik, niet eens zou loochenen). Van zijn kant blijft W. Pannenberg in zijn *Wissenschaftstheorie* Poppers asymmetrie tussen verificatie en falsificatie steunen.¹²⁸ Een zwarte zwaan is voldoende om de universele theorie te ontkrachten, een miljoen geconfirmeerde gevallen van witte zwanen kunnen de stelling 'alle zwanen zijn wit' niet confirmeren. Het zekerheidsonderscheid tussen falsificatie en verificatie blijft onaantastbaar, en dit wordt nu wel algemeen aanvaard.

De reden hiervan is dat bij toetsing van hypothesen (universele uitspraken) het verschil van zekerheid tussen verificatie en falsificatie niet afhankelijk hoeft te zijn van het feit dat die basisuitspraken, die tot falsificatie strekken, zelf al algemene uitspraken bevatten. De relativiteit van basisuitspraken bemoeilijkt ongetwijfeld de conventionele consensus over de beslissing of een bepaalde hypothese door een afwijkende observatie al dan niet gefalsifieerd is, maar die bemoeilijkende complicatie ontkracht het feit niet dát, in geval van overeenstemming over de basisuitspraken, één duidelijk tegenvoorbeeld de geldigheidsaanspraak van de hypothese tegensprekt, terwijl duizenden confirmaties altijd slechts een voorlopige betekenis hebben. Zie de alternatieve oplossingen, verderop, van Kuhn, Lakatos en het constructivisme. In elk geval moet men het decisionistisch element in het vastleggen van wát basisuitspraken zullen zijn en wat niet, als een irrationeel, niet-wetenschappelijk element in deze wetenschapstheorie zien, ondanks haar feitelijke vruchtbaarheid. Voor Popper is het echter geen probleem tot intersubjectieve overeenstemming over de empirische basis te kunnen komen. Is er metterdaad conflict onder de geleerde heren, dan kunnen ze afdalen naar een 'lager niveau' van een theorie die als zoeklicht zal dienen, zover totdat ze allen tot consensus komen. Praktisch, zegt Popper, is dit nooit een onoverkomelijk punt van moeilijkheid. Wel zal Th. Kuhn erop wijzen, dat Popper hierin wel erg optimistisch is, en Habermas werpt hem voor de voeten dat juist hier wetenschaps-externe maatschappelijke invloeden zullen gaan spelen.

3. Het demarcatiebeginsel

Dit is het moderne probleem van afbakening tussen wat een 'wetenschappelijke' en een 'niet-wetenschappelijke' uitspraak is. Dit laatste wordt door Popper, in tegenstelling tot vele logisch empiristen, daarom niet 'zinloos' genoemd. De niet-wetenschappelijke 'theorieën' of

¹²⁵ C.F. von Weizsäcker, *Die Einheit der Natur*, München (1971²), pag. 124.

¹²⁶ Idem, pag. 124.

¹²⁷ Vgl. F. Rapp, "The methodological Symmetry between Verification and Falsification" in: *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* 6 (1975), pag. 139- 144; en discussie hierover in: idem, 7 (1976), pag. 119- 123.

¹²⁸ P. Pannenberg, *Wissenschaftstheorie*, pag. 55- 57.

overtuigingen kunnen wel eens de meest levensrelevante zijn, wat L. Wittgenstein reeds had toegegeven

We zouden kunnen zeggen dat het Popper (zoals alle wetenschapstheoretici) eigenlijk te doen is om deze afbakening: 'the problem of demarcation'. Reeds in 1928 spreekt Popper hierover. Later formuleert hij het: "When should a theory be ranked as scientific?".¹²⁹ Het antwoord is: alle 'onweerlegbare', voor falsificatie resistente theorieën zijn 'niet-wetenschappelijk'. Men kan ze dan pseudo- of boven-wetenschappelijk noemen). Wetenschappelijkheid is toetsbaarheid, en toetsbaarheid is weerlegbaarheid: falsifieerbaarheid. Uitspraken als 'God is liefde', of ik het nu goed heb of slecht, dood, angsten, hemelse machten, wat dan ook, niets kan ons scheiden van Gods liefde in Jezus' is, als uitspraak dus niet falsifieerbaar. Een ware gelovige geeft zijn geloof niet prijs, ondanks vele negatieve ervaringen. Zulke uitspraken zijn volgens Popper per se 'niet-wetenschappelijk', maar daarom nog geen onzin. Onweerlegbaarheid van een theorie is voor Popper haar zwakke, niet haar sterke kant, althans zuiver wetenschappelijk gezien. Dit houdt verband met Poppers loochening van het inductiebeginsel. Want als inductie rationeel ongeldig is, blijft slechts één uitweg: het groeiproces van menselijke kennis is niet inductief, maar een creatieproces van vallen-en-opstaan. Ook de empiristische eis van inductieve confirmeerbaarheid van een hypothese laat Popper vallen.

Toch ligt er in deze Popperse demarcatie tussen wetenschappelijkheid en niet-wetenschappelijkheid een fundamenteel probleem, dat die afbakening in de kern aantast, en wel weerom op grond van de epistemologische status van de basisuitspraken. Het feit dat er in de basisuitspraken reeds heel wat theoretische perspectieven zitten, kan men niet willekeurig decisionistisch oplossen zonder enige vooringenomenheid. Th. Kuhn wees er al op, dat waar Lavoisier (in zijn basisuitspraak) 'zuurstof' waarnam en formuleerde, Priestley daarentegen *phlogiston* zag, terwijl anderen helemaal niets hadden waargenomen. Daar dan wordt Poppers demarcatiebeginsel wel erg problematisch. Als immers niet alleen algemene begrippen, taal (reeds geladen met zintradities; zie K.O. Apel en J. Habermas) en theoretische perspectieven, maar bovendien theoretische uitspraken (Von Weizsäcker) geïmpliceerd liggen in de zogenaamde basisuitspraken waarin ervaringen en observaties worden uitgedrukt (wat Popper tenslotte toegeeft), en als bovendien de demarcatie tussen basisuitspraken en theorie (hypothesen) feitelijk een kwestie is van conventionele consensus, dan is er tenslotte geen doorslaggevende grond meer om aan te wijzen, waarom men bijvoorbeeld het godsbegrip bij voorbaat zou mogen uitsluiten uit de kring van toelaatbare mogelijkheden voor basisuitspraken. Op grond hiervan zegt Piet Pannenberg dat voor de Israëlieten de bewering dat God ze door de Rode Zee heeft gered uit Egypte, tenslotte een basisuitspraak was, een beschrijving van een onmiddellijke ervaring waarin weliswaar al allerlei theoretische perspectieven verrekend zijn. Maar dit is voor alle wetenschappelijke basisuitspraken het geval en niet een van die ervaring los te maken secundaire interpretatie achteraf.¹³⁰ Als alle basisuitspraken (uitdrukking van onmiddellijke ervaringen) reeds ook theoretische uitspreken zijn, op welke grond kan men dan aan die religieuze uitspraak het kenmerk van een basisuitspraak, ontkennen, tenzij op puur willekeurige, in elk geval wetenschapsexterne gronden? Poppers demarcatiebeginsel blijft problematisch en onzuiver. En dit geldt heel de hedendaagse wetenschapstheorie.

4. Poppers waarheidsbegrip

¹²⁹ K. Popper, *Conjectures*, pag. 33.

¹³⁰ P. Pannenberg, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, pag. 57.

Met het verwerpen van elke verificatiemogelijkheid (voor het logisch empirisme criterium van zin en waarheid), verwerpt Popper geenszins het waarheidsbegrip. Waarheid is geen toestand van subjectieve zekerheid, maar een kwestie van objectiviteit, zonder dat er sprake kan zijn van een absoluut zeker of autoritair fundament. Noch de basisuitspraken, noch de theorieën bezitten een onbetwifelbaar fundament: ze zijn feilbaar. Popper verwerpt dus zowel het empiristische als het intellectualistische waarheidsbegrip. De waarheid is voor Popper daarentegen precies datgene wat al ons plannen, gissen en waarnemen dwarsboomt en ontkracht: zij is het 'onwaarschijnlijke', het niet-verwachte, rationeel gezien haast 'het absurde'.

Waarheid wordt voor Popper daarom een regulatieve idee, die we door steeds betere theorieën aldoor benaderen, maar nooit kunnen grijpen, althans je weet nooit zeker of je 'in de waarheid' bent. Zelfs verworpen theorieën zijn niet per se onwaar; door falsificatie tot nu toe niet stukgeslagen theorieën zijn evenmin per se 'waar'. Waarheid en (subjectieve) zekerheid hebben derhalve niets met elkaar te maken. Zoals gezegd, gaat het Popper er niet om, de waarheid te funderen, maar de waarheid te dienen door onwaarheid te ontmaskeren en uit te schakelen. Het gaat in de *struggle for life* tussen verschillende theorieën om het 'overleven' van de sterkste theorie, waarvan we echter niet weten of ze waar is. Met het oog op het benaderen van de waarheid gaat het om vallen-en-opstaan.

Toch blijft hier een probleem liggen: ondanks alles heeft Popper een basis nodig om theorieën te kunnen verwerpen, terwijl hij de zekerheid van die basisuitspraken verwerpt, omdat theorievrije basis een illusie is. Popper lost dit zo op: er is geen probleem zonder theorie. Anderzijds is er toch zo iets nodig als een wat stabiel punt, een soort aambeeld waarop je je theorie kapot kunt slaan. Zonder enige resistentie of zonder enig breekijzer sla je geen gebouw stuk: Popper geeft dit toe. Maar het hiertoe nodige vaste 'resistente punt' zijn niet de primitieve waarnemingsuitspraken als 'natuurlijk', 'voorgegeven', wel als wenselijk cultuurprodukt. Wat betekent dit precies? Voor Popper sluit dit in dat ons dit 'aambeeld' niet van elders, of 'door de natuur' is gegeven (zoals het logisch empirisme denkt), maar dat we, als mensen en als wetenschapsmensen zelf eerst dit resistente breekijzer of aambeeld moeten smeden. De wetenschap legt zelf haar eigen basis (denk aan de 'heipalen in het moeras'): dit doet ze door de beslissing te nemen bepaalde 'theorieën' (bepaalde basisuitspraken) als grondslag (en dus als onproblematisch) te beschouwen en de rest dus als te toetsen theorie te catalogiseren. Feiten die dan tussen die twee (zelf geconstrueerde) polen als van een bougie (de vastgestelde basis en de hypothese) 'oplichten', vormen dan de harde ondergrond waarop theorieën stukgeslagen kunnen worden. De wetenschappelijke groep creëert als het ware een kunstmatig verlengstuk van de menselijke zintuigelijkheid. Niet de 'natuurlijke', maar de zelf gecreëerde cultureel empirische basis is beslissend. Deze levert de zogenaamde harde feiten. Dit procédé neemt ook serieus wat wetenschapsmensen in vroegere generaties reeds hebben opgeleverd. Daarom bouwt een wetenschap gewoon voort op de basis die in de geschiedenis van die wetenschap is opgebouwd. Je kunt niet telkens *ab ovo* beginnen (het leven zou onleefbaar worden), we moeten 'ergens' beginnen. En het meest rationele startpunt is dan te beginnen bij (voort te bouwen op) het niveau van een in een bepaalde wetenschappelijke discipline reeds bereikt probleembewustzijn. Een zeer realistische visie!

Sinds Popper krijgt het begrip 'wetenschappelijke groep' wel een wetenschapstheoretische betekenis. Gevolg hiervan is wel, dat objectiviteit hoe langer hoe meer gaat samenvallen met intersubjectieve gelding en de relatie van ons kennen met 'het werkelijke' (*adaequatio intellectus et rei*) op de achtergrond verdwijnt. Anderzijds kan men zeggen dat op die wijze de wetenschap 'ge-ontprivatiseerd' wordt. Objectiviteit wordt voortaan door een deskundige 'wetenschappelijke groep' geproduceerd. Dit sociale element is immers (op grond van het

decisionisme) reeds ingebouwd in de basisuitspraken. Juist omdat de basis geen theorie-onafhankelijke status bezit, krijgt de rationaliteit bij Popper de betekenis van humanisme: zij is een menselijk produkt, wetenschap met een menselijk gelaat.

Tenslotte is volgens Poppers eigen visie die radicale keuze voor rationaliteit ('kritisch rationalisme') een niet-rationele keuze. Deze heeft als het ware een diepere, quasi-religieuze inspiratie, die wetenschappelijk niet meer is te verantwoorden. Bovendien prijst Popper deze wetenschappelijke *trial and error*-methode aan als model voor heel de menselijke opbouw van de samenleving. Adorno en Habermes noemen hem daarom een typische representant van de 'positivist'. De wetenschapper is een *problemsolver*. Popper gaf dan ook aanleiding tot de befaamde 'positivisme-strijd' in 1961 tussen Popper en Adorno, verlengd in de discussie tussen Poppers wapengenoot Hans Albert met J. Habermas, waarin de ruzie tussen 'kritisch rationalisme' en, kritische (maat-schappij)-theorie wordt uitgevochten (zie Sectie IV). Kort kunnen we hierover vooralsnog dit zeggen: in beginsel is Popper ideologiekritisch en kiest hij partij voor de emancipatieve rede. Zo wil hij de stimulans van de Verlichting voortzetten (vandaar 'kritisch rationalisme'). Maar Popper doet alsof die 'open samenleving' er al zou zijn. Hij ziet over het hoofd dat er nog overal repressie en oppressie is, terwijl het probleem juist is, hoe zo'n open en vrije samenleving tot stand kan worden gebracht. Zo blijft Poppers rationaliteit slechts formeel en J. Habermas verwijt hem dan ook 'gehalveerde rationaliteit', die feitelijk conservatief werkzaam kan worden en zelfs gevaarlijk is, wijl die gehalveerde rationaliteit de speelbal kan worden van irrationele belangen en van machtsstrijd.¹³¹ Het penibele van heel deze situatie is, dat die irrationaliteit doordringt tot in de kern van de basisproblemen, namelijk in de voor Popper (en voor heel de huidige wetenschapstheorie) zo belangrijke basisuitspraken, toetssteen van alle wetenschappelijkheid. Al die irrationele elementen in Poppers theorie wil de zogenaamde kritische theorie object van rationale discussie maken (Sectie IV).

d. Thomas S. Kuhn: paradigma-switch

Het onmogelijke inductieprobleem leidde bij Popper tot een verwerping van de verificatietheorie in verband met theorievorming. Eerst werd het nog vervangen door het beginsel van de inductieve confirmeerbaarheid. Dit is een (hoe dan ook ontworpen) theorie moet aan harde feiten worden getoetst. Popper, zo zagen we, maakte duidelijk dat ook de inductieve confirmeerbaarheid van een theorie onmogelijk is. Een wetenschappelijke uitspraak moet een weerlegbare uitspraak zijn. Het demarcatiebeginsel tussen 'wetenschappelijke' en 'niet-wetenschappelijke' uitspraak ligt in de weerlegbaarheid ervan of van haar falsificeerbaarheid.

Het is de bedoeling van Kuhn aan te tonen, dat in de normale beoefening van de wetenschap Poppers eis niet opgaat. Voor Kuhn is de theoriekeuze (en dus ook de verwerping van alternatieve theorieën) sociologisch en psychologisch te verklaren. Voor hem vertoont de groei van de wetenschap niet een vooruitgang, in de zin van een gestage groei in kennis door accumulatie van steeds 'meer weten', maar wel door 'revolutionaire knikken', waarin bij aanvaarding van een nieuw paradigma een ouder paradigma wordt verworpen.

'Paradigma' betekent hier geenszins slechts een model, zoals het in secundaire literatuur over Kuhn wordt voorgesteld. Het is, algemeen gezegd, het gemeenschappelijke van een 'wetenschappelijke groep' of een gremium van wetenschappers, dat is van de groep die wetenschap produceert. Paradigma omvat zowel een 'disciplinaire matrix' als een 'exemplarisch voorbeeld'.

¹³¹ Zie J. Habermas, *Gegen ein positivistisch halbierten Rationalismus*, Frankfurt (1969), pag. 235 vv.

- (1) De matrix van een discipline is een geheel van universele uitspraken ('wetten', de theorie van een discipline, waarin ook de grondbegrippen van de discipline zijn gedefinieerd.
- (2) Dit is ook een soort 'metafysiek', waarin men bepaalde 'filosofische' kwesties als opgelost veronderstelt. Deze conventie predetermineert al, wat als zinvolle vraag zal worden toegelaten. Bijvoorbeeld onbewuste ideeën over causaliteit e.d.
- (3) Een soort 'waarden'-geheel (namelijk eisen van logische consistentie, van waardevrijheid, objectiviteit, eenvoud, enz.
- (4) Tenslotte: 'exemplarische voorbeelden', het paradigma in engere zin, dit is *how the job should be done*", zoals bijvoorbeeld voor een student Fysica in de faculteit Natuurkunde. Hier wordt een 'exemplarisch voorbeeld' aangeleerd, op grond waarvan men binnen dit paradigma opgegeven problemen kan oplossen vanuit de voorgeschreven 'wijzen van waarneming' of observatie: leren zien zoals een Fysicus ziet. Met heel de *know how* of de *tacit knowledge* van een bepaalde discipline. Zich inwerken in het overgeleverde, voorgegeven standaardmodel. Kuhn bedoelt dit alles geenszins in ongunstige zin.

Welnu, in de geschiedenis van de wetenschappen onderscheidt Kuhn (a) een pre-paradigmatische periode, (b) een paradigmatische periode of 'normale wetenschap' en (c) een revolutionaire periode, waarin de aanvaarding van een nieuw paradigma tevens de verwerping is van het oude. In de voor-wetenschappelijke periode ('wetenschapsmensen zonder wetenschap') was er geen paradigma: het ging om meer filosofische scholen met een onderlinge schoolstrijd, zonder dat er een gemeenschappelijke kritische instantie was. Men discussieerde over 'het wezen der dingen'. In de 'normale wetenschap' (sinds de moderne tijd) doet men onderzoek binnen een voor-gegeven, niet-bediscussieerd paradigma. Binnen die rustige, normale periode van wetenschapsbeoefening blijft men denken en onderzoeken binnen een vastgelegd paradigma. (Het 'dogma' van een wetenschap). Men wil geenszins de theorie verifiëren of falsifiëren, maar binnen de niet betwiste algemene theorie werden hypothesen opgesteld en getoetst. Het paradigma is immers uitgangspunt van alle onderzoek. Bij de normale, rustige wetenschapsbeoefening ligt de wetenschappelijkheid van een theorie niet in haar weerlegbaarheid (zoals Popper stelde, die blijkbaar alleen de 'revolutionaire', progressieve momenten van een wetenschap ontleedt), maar is ze het onaantastbaar uitgangspunt. De normale wetenschap is 'geïnstitutionaliseerde wetenschap' (zoals ze in instituten, universiteiten, laboratoria enz. wordt 'ingeprint').

Kuhn bedoelt dit alles geenszins instituut-kritisch, integendeel, voor hem is het halsstarrig volhouden van een voorgegeven paradigma van een gevestigde wetenschap de beste manier om een 'wetenschappelijke revolutie' voor te bereiden. Wil men de wetenschappelijke mogelijkheden van een paradigma niet halverwege ongebruikt terzijde schuiven, moet men het oude, heersende paradigma tot het uiterste proberen: totdat het eindelijk steriel blijkt te worden, 'uitgediend' en uitgesleten. Dan begint het paradigma te degenereren. Het uitzicht op een 'revolutie' wordt juist hierdoor pas geopend.

Kuhn beschrijft dan de 'revolutionaire fase'. Als het traditionele procédé van 'inpassen' van abnormale fenomenen op dan duur steeds weer faalt, is de theorie uitgeput. En dan kan in de 'wetenschappelijke groep' de gedachte ontstaan, dat het paradigma onvruchtbaar is geworden. Op de duur wordt de 'nomalie' een stimulans voor een nieuwe ontdekking. Maar de vele tegenvoorbeelden volstaan op zichzelf niet voor het verwerpen van het geldende paradigma. Vaak worden ze 'in de ijskast' gestopt. De groep stoort er zich niet aan. Toch ontstaat er op een bepaald ogenblik een crisis van het paradigma. De anomalieën worden dan door enkele revolutionairen als relevant ervaren. Ze krijgen nu extra aandacht. Ze worden object van centraal onderzoek: van de wetenschappelijke groep of van enkelen onder

de participanten, terwijl die afwijkingen vragen in de prullenmand werden gegooid, als irrelevant, als het gevolg van 'storende' omstandigheden. 'Revolutionairen' gaan nu de anomalieën bestuderen als mogelijke weerlegging van het geldende paradigma. Omdat dit geldt, subsidies, enz. vraagt, gaan hier politiek-maatschappelijke factoren mede een rol spelen. Grondstelling van Kuhn is, dat men een paradigma pas kan verwerpen als een alternatief paradigma voorhanden is. Er is geen interim van een 'paradigmaloze' tijd. De 'normale' (*normal science*) en de 'revolutionairen' onder hen moeten binnen een groep een tijdlang met botsingen samenwerken, waarbij de eerste subgroep de anomalieën bestudeert, terwijl de ander subgroep een alternatieve theorie uitwerkt. Een revolutie van een paradigma noemt Kuhn een soort bekering: *Gestalt switch*. Niet op grond van weerleggende anomalieën zwaait men echter over naar een nieuw paradigma, maar pas in het nieuw verkregen paradigma worden de oude anomalieën nu weerlegend ten aanzien van het oude paradigma. Wat vroeger als een eend werd gezien, ziet men nu als een konijn. Maar je kunt (op een tekening alleen al) niet tegelijk een eend en een konijn zien: er is een kloof en dus een sprong nodig tussen de twee 'visies' (*Gestalt psychologie*). Paradigmata zijn bijgevolg incompatibel. Je ziet de fenomenen anders pas binnen het nieuwe paradigma. Het leesraster is nodig om te lezen wat je daardoor kunt lezen. In deze zin moet men zeggen dat het paradigma de empirische werkelijkheid 'constitueert'. Beste voorbeeld is Galilei. Hij zei dat men slechts door zijn kijker hoefde te kijken om te moeten vaststellen dat het oude Ptolemeïsche paradigma vervangen moet worden door het helio-centrisme. Galilei ziet zijn nieuwe waarnemingen dus als weerlegging van de theorie van Ptolemeus. Maar Kuhn noemt dit onverantwoord. Allereerst steekt er al een theorie in de opbouw van zo'n telescoop. Bovendien: waarom is het blote zien van Ptolemeus minderwaardig ten aanzien van het telescopisch zien van Galilei? De ene gaat af op 'zien', terwijl de andere dat niet lijkt te mogen. We zien toch 's morgens de zon opkomen en 's avonds ondergaan? Dit maakt duidelijk dat er van het ene naar het andere paradigma een sprong nodig is. Pas vanuit het paradigma van Galilei kan men inderdaad zien wat de kardinalen vanuit een ander paradigma niet konden zien.

Hieruit volgt dat een weerlegging en verwerping van een theorie niet simpel gebeurt op grond van tegenvoorbeelden of weerleggende feiten (Poppers falsificatietheorie): een sprong is nodig van het ene naar het andere paradigma naar een ander. Pas deze sprong constitueert het anders-zien, dat zonder het nieuwe paradigma gewoon onmogelijk is. Daarop volgt binnen het nieuwe model weer een periode van 'normale wetenschap', en ga zo maar door. Kuhns theorie verschilt wel degelijk op een aantal punten van Popper.

- a) In de 'normale wetenschap' ziet Kuhn een soort dogmatisme, een stuk onwetenschappelijkheid.
- b) In het revolutionaire stadium vindt een soort bekering plaats.
- c) Zowel het normale als het revolutionaire stadium kan zwaar worden beïnvloed door externe factoren (geld, sociaal-economisch klimaat, enz.), zo dat de feitelijke ontwikkeling en richting van de wetenschap mede politiek en sociaal wordt beïnvloed (ook hier ligt een stuk onwetenschappelijkheid).

Falsificatie gebeurt dus niet louter op grond van een vergelijking tussen de theorie en het geobserveerde.¹³² "Het oordeel over tegenvoorbeelden impliceert altijd de vergelijking van minstens twee paradigmata met de natuur en met elkaar."¹³³ In feite verklaart Kuhn de theoriekeuze niet wetenschapsinternationeel, maar voor een groot deel op grond van sociologische factoren.

¹³² T. Kuhn, *Die Struktur*, pag. 110.

¹³³ Idem, pag. 111.

e. Imre Lakatos: theoretische en empirische vooruitgang

Imre Lakatos' grondidee is het *research program*. Grotendeels is Lakatos het eens met Kuhns kritiek op het falsificatiebeginsel van Popper, maar hij verzet zich tegen Kuhns 'irrationele oplossing' (beking) betreffende de ontwikkeling van de wetenschap. Lakatos wil nog rationeler te werk gaan. In feite is hij het met Kuhn eens over hoe de 'normale wetenschap' procedeert: onweerlegbaarheid van de heersende theorie. Lakatos wil, tegenover Kuhn, een rationele reconstructie van de (nieuwe) theorievorming en dus een rationeler procédé voor de eliminatie van andere theorieën.

Poppers falsificatie op grond van conventionele basisuitspraken kan een theorie wel weerleggen of doen verwerpen, maar niet 'voor onwaar' verklaren (dit zegt Popper zelf). Op grond van dit conventionalisme over wat feit en wat theorie is, kan men 'verwerping' van een theorie niet meer identificeren met de uitspraak dat de verworpen theorie 'onjuist' is. Maar het risico van verwerping van toch juiste theorieën is nu eenmaal eigen aan de wetenschap. Ook Lakatos wil dit risico accepteren. Hij houdt dus vast aan Poppers visie betreffende de methodologische beslissing over wat als 'waarnemingsuitspraken' en wat als 'theorie' zal gelden. Maar hij wil het falsificatiebeginsel verfijnen en kritischer maken en hierin reageert hij tegen Kuhn, die naar zijn smaak te vlug van wetenschapsexterne, sociologische en cultuur-economische implicaties spreekt.

Lakatos reconstrueert een rationele verwerping van een theorie als volgt: een bepaalde theorie wordt geëlimineerd als er bij anomalieën een alternatieve theorie aanwezig is, en wel met de volgende eigenschappen:

- (a) De theorie verklaart of voorspelt alle fenomenen die reeds in de eerste theorie met succes waren verklaard en dus voorspelbaar.
- (b) Ze moet meer empirische inhoud bezitten (een surplus hebben ten opzichte van de eerste theorie. Ze moet meer (een surplus) empirische feiten kunnen verklaren en meer kunnen voorspellen.
- (c) Minstens een gedeelte van dit surplus of empirische meer-inhoud moet ook empirisch zijn bevestigd.

De aanvaarding van deze nieuwe theorie is dan de verwerping van de oude. De theoriekeuze staat dus niet in een mono-theoretisch maar in een pluralistisch model. Hierin volgt Lakatos ook Kuhn: het gaat niet om een tweegevecht tussen theorie en het (conventioneel) observeerbare (mono-theoretisch model), maar om een driehoeksverhouding, waarin minstens twee alternatieve theorieën strijden "om de gunst van de empirische basis." De eliminatie van een theorie is wezenlijk verbonden met de aanvaarding van een andere theorie (zoals bij Kuhn), terwijl hij Popper de vraag naar een alternatieve theorie pas op de proppen komt, als de vroegere theorie is verworpen.¹³⁴ Voor Lakatos is falsificatie primair niet meer een kwestie van weerlegging of verwerping van een theorie, maar van vinden van een nieuwe theorie die de oude bekende feiten blijft verklaren en nieuwe feiten voorspelt. Het eliminatieproces gaat gepaard met een proliferatie van allerlei nieuwe theorieën. Er is dus 'theoretische vooruitgang' in een wetenschap als de nieuwe theorie meer empirische inhoud bevat. Er is tegelijk 'empirische vooruitgang' als minstens een gedeelte van dit empirisch surplus is bevestigd. Zo verdwijnt het louter negatief karakter van het naïeve falsificatiebeginsel ('negatieve Wetenschap', zei men over Poppers theorie). Empirisme en wetenschappelijkheid zijn aldus onverbrekkelijk met elkaar

¹³⁴ Dit laatste wordt mijn inziens ten onrechte toegepast op het religieuze door H. Kuitert in "Ervaring als toegang tot de godsdienstige werkelijkheid" in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 32 (1978), pag. 177-196; en in *Wat heet geloven?*, Baarn (1977), waarin hij tenslotte Poppers theorie van het zoeklicht (*searchlight*) toepast op religieuze en theologische uitspraken. Hij houdt hierbij geen rekening met de kritieken van Kuhn en Lakatos.

verbonden. Zo wordt bevestigd dat enerzijds de menselijke geest een zekere onafhankelijkheid van je ervaring vertoont, terwijl anderzijds (kritische) ervaringen het laatste criterium blijven.

De betekenis van de tegenvoorbeelden of 'anomalieën' speelt bij Lakatos praktisch geen rol meer. Wat nu belangrijk is in deze nieuwe wetenschapsmethodologie zijn de *novel facts*, de nieuwe voorspelbare feiten. Deze zijn doorslaggevend. Eigenlijk wordt de oude theorie niet eens meer echt gefalsificeerd, ze wordt irrelevant. En de nieuwe theorie zelf kan dan best met allerlei (nieuwe) tegenvoorbeelden geconfronteerd worden. Het succesvol voorspeld feitenmateriaal is het beslissende moment. Hiervan is de verantwoorde theoriekeuze (en eliminatie van een andere) afhankelijk. Lakatos denkt hierbij historisch en nuchter: decennia kunnen verlopen tussen het moment van voorspelling en het succesvol vinden van nieuwe feiten. De omslag (om in Kuhns termen te spreken) van een paradigma naar een ander kan wel een halve eeuw omvatten.¹³⁵ In die tussentijd van crisis bestaat er rivaliteit tussen verschillende theorieën zonder rationele keuze (een soort herhaalde 'schoolstrijd'.) Wellicht spelen juist in deze crisisperiode maatschappelijke, economische en andere machtsfactoren een grote rol in het voorbereiden van de latere zogenaamde 'rationele keuze'. Historisch is dit nog te weinig bestudeerd. Juist hierin zijn Habermas' ideologiekritische reflecties op het feitelijk wetenschapsbedrijf een noodzakelijke aanvulling.¹³⁶

Bij Lakatos hebben we dus, tegenover Popper, bij wie binnen de theorie de zelf reconstrueerde feiten het uiteindelijk voor het zeggen hebben, een radicalisering van het primaat van de theorie, die de onderzoeker zelfs dwingen kan andere feiten te zien dan hij tot nu toe zag. (een konijn in plaats van een eend). De theorie kan dus 'feiten veranderen', en een theoreticus kan daarom protest aantekenen tegen de zogenaamde aangebrachte harde feiten van de experimentele onderzoeker.

Uit dit alles wil Lakatos het wetenschappelijk werk laten zien als het uitwerken van een *research program*'. Aangezien dit voor de opzet van dit college minder belangrijk is, gaan we hier niet op in. Het geheel heeft iets te maken met Kuhns onderscheid tussen 'normale wetenschap' (een uit te putten *research program*) en 'wetenschappelijke revolutie' (verandering van het *research program* zelf).

De tendens naar geleidelijk meer doorgevoerde rationaliteit van de wetenschap onder leiding van de prioriteit van de theorie zet zich in de hedendaagse wetenschapstheorieën blijkbaar steeds verder door, zoals vooral blijkt uit de constructivistische wetenschapstheorie, die uit alle richtingen kernen van waarheid vergaart en nog al eens wordt geïdentificeerd met de *Erlanger Schule*.

f. Het constructivisme: realisatiebeginsel

In de plaats van het verificatie- en het falsificatiebeginsel spreekt het constructivisme van het 'realisatiebeginsel'. Hieruit blijkt dat de wetenschapstheorie steeds meer in de richting gaat van een exclusief formele methodologie. Weten is voor de mens louter product van menselijk handelen.¹³⁷ Het gaat alleen om menselijk productief handelen, hier op het gebied

¹³⁵ Reeds meer dan een halve eeuw voor Copernicus en Galilei werd het Ptolemeïsch paradigma door velen als achterhaald beschouwd. Men nam deze roependen in de woestijn niet serieus. Dit kan enigszins terecht worden genoemd bij gebrek aan een nieuw paradigma.

¹³⁶ Zie Sectie IV.

¹³⁷ Dat er zo iets als een van de mens onafhankelijk 'oorsprongsgebeuren' vanuit de werkelijkheid naar de mens toe zou zijn, zoals Heidegger en ook de christelijke traditie beweert, blijft volkomen buiten de beschouwing.

van de kennis. Men verwerpt ook Poppers falsificatiebeginsel. Het constructivisme stelt in de plaats daarvan de uitputtingstheorie voor: men moet de van de theorie afwijkende gegevens herleiden tot 'storende invloeden', om aldus te ontsnappen aan Poppers decisionisme, al blijft Popper de grote inspirator.

De uitputtingstheorie gaat er vanuit dat een onderscheid nodig is tussen twee soorten voorwaarden, die de kwaliteit van concrete, in hier-en-nu uitspraken (basisuitspraken) bevatte gegevens kunnen beïnvloeden:

(a) Voorwaarden die de onderzoeker zelf overeenkomstig zijn theorie, in de realiteit selecteert, zelf opzoekt of zelfs creëert, en waarvan de onderzoeker beweert dat ze samenhangen met bepaalde, in de theorie veronderstelde effecten. Dit is in andere bewoordingen ook Poppers grondintentie. Dit zijn 'constituerende voorwaarden' of de zogenoemde 'onafhankelijke variabelen' in het experimenteel onderzoek.

(b) Er kunnen echter op de aldus geselecteerde empirische gegevens (Poppers door mensen zelf gecreëerde 'empirische basis') voorwaarden van invloed zijn geweest, die, buiten de wil van de onderzoeker om, in de concrete situatie hier en nu naar voren zijn gekomen en zich daarin werkzaam hebben betoond. Dit zijn 'storende voorwaarden'.

De uitputtingstheorie betekent dan dat ondanks afwijkende gegevens de theorie gehandhaafd kan blijven door terug te grijpen op de veronderstelling van 'storende voorwaarden'. Zo doen wetenschapsmensen in feite. Men wil dus weer een relatie van overeenstemming tussen theorieën en empirische gegevens bewerkstelligen om het decisionisme te omzeilen.

Het constructivisme verzet zich tegen het irrationele, decisionistisch moment bij het bepalen van wat als basisuitspraken mag functioneren. Dit bepalingsproces zelf behoedt een wetenschappelijke analyse, want in die beslissing zijn invloeden werkzaam die niets met de kwestie te maken hebben en ook verlopen via sociale mechanismen (pragmatische cirkel).

Het constructivisme (de naam zegt het al) wil consequent en radicaal de theorie zien als logisch voor-geordend aan de empirische gegevens. De grondstelling is: het logisch primaat ligt bij de theorie. Hier is de radicale wil tot consistent of ondubbelzinnigheid te zien, zowel systeemimmanente als -transcendente consistentie.

Streven naar systeemimmanente ondubbelzinnigheid wordt verwezenlijkt in de mate waarin een wetenschappelijk systeem van uitspraken logisch is, dat is vrij van innerlijke tegenspraak, en dus zo opgebouwd dat in de hiërarchie van uitspraken de meer specifieke logisch dwingend worden afgeleid uit de meer algemene uitspraken. De meer specifieke uitspraken zijn op hun beurt weer verbindingsprincipes, die enerzijds dus stringent af te leiden zijn van meer algemene verbindingsprincipes en anderzijds zelf weer als verbindingsprincipes functioneren voor de afleiding van nog meer specifieke uitspraken. De zogenaamde onderste rand van deze piramide vormen dan de zogenaamde hier-en-nu-uitspraken, waarin onmiddellijke, bijzondere, reële verhoudingen worden beschreven (de bekende basisuitspraken). Volgens het beginsel van de volstrekte prioriteit van de theorie moet dus de logisch eerste stap van wetenschappelijk onderzoek het opstellen van zo'n systeem van uitspraken zijn.

Het beginsel van systeemimmanente ondubbelzinnigheid wordt echter beperkt door het streven naar systeemtranscendente ondubbelzinnigheid, de erkenbare relatie tot de empirie. Een theorie is in die mate systeemtranscendent en ondubbelzinnig of consistent, als de reële verhoudingen, die in bijzondere uitspraken zijn vervat, kunnen worden uitgekozen of zelfs gecreëerd, die in overeenstemming zijn met de theorie.

De fundamentele operatie van het relateren van theorie en empirie bestaat dus uit de selectie of zelfs creatie van reële verhoudingen waarvan de aanwezigheid vanuit de voorgaande theorie wordt beweerd. Juist deze operatie noemt men *realization*: het realisatiebeginsel.¹³⁸ Hiermee is de passieve positie van het empirisme (sensualisme) definitief verlaten. De onderzoeker beeldt in zijn theorie geenszins de realiteit uit, hij probeert in een actief handelen reële verhoudingen te kiezen ('observatie') of te scheppen ('experiment'), die aan zijn theorie beantwoorden (en niet, zoals bij Popper, op zoek gaat om eigen theorie te ontkrachten). Het realisatiebeginsel is dus enerzijds een consequentie van de volgehouden prioriteit van de theorie, anderzijds de verwerping van het empiristische inductiebeginsel door het constructivisme.

De realisatiepoging bestaat erin, de 'constituerende voorwaarden' (onafhankelijke variabelen), die empirisch vooronderstellingen in betrekking moeten staan met bepaalde empirische effecten (afhankelijke variabelen), in de realiteit op te zoeken of te scheppen. Aangezien feitelijk ook veelal storende voorwaarden werkzaam zijn, tenslotte is de wetenschapsmens niet de Schepper van de wereld waarin hij zich creatief beweegt, kunnen de theoretische veronderstellingen niet geformuleerd worden als absolute toekomstvoorspellingen. Theoretische veronderstellingen hebben dus de status van conditionele uitspraken. Dit wil zeggen in zoverre bepaalde, in de theoretische veronderstellingen geformuleerde, 'constituerende voorwaarden' zijn gerealiseerd, en in zoverre geen 'verstorende voorwaarden' aanwezig zijn, treden bepaalde, met name de in de theoretische veronderstellingen beweerde en voorspelde, empirische effecten op. In deze formele articulatie van theoretische veronderstellingen is de uitputtingsmogelijkheid van tevoren logisch verankerd.

In zoverre de realisatiepoging succesvol is uitgevoerd, beschikt men over in hier-en-nu-uitspraken vervatte empirische gegevens, die in neer of mindere mate beantwoorden aan de theoretische veronderstellingen over de effecten van de constituerende voorwaarden. In zoverre de gegevens echter afwijken van de theorie, bestaat hier principieel de mogelijkheid om toch de theoretische veronderstellingen staande te houden, namelijk als men de afwijkingen uitput en dus vooralsnog herleidt tot storende voorwaarden. Dit proces kan echter niet eindeloos doorgaan, want dan komt Poppers objectie van immuniseringsstrategie op de proppen, ditmaal niet door de truc van 'ad hoc'-hulphypothesen, maar door nonchalante verwijzing naar storende, dus niet-constituerende factoren. Het constructivisme ziet dit in. Als men het uitputtingsbeginsel onbeperkte toepassing geeft, zou men elke willekeurige theorie ondanks alle afwijkingen van de empirische gegevens, onbegrensd kunnen handhaven. Maar de onbeperkte uitputtingsmogelijkheid is in tegenspraak met het beginsel van systeemtranscendente ondubbelzinnig. De theorieën kunnen niet volkomen losgekoppeld worden van de empirie.

Daarom is het noodzakelijk methodologische gedragscodes op te stellen en te funderen, waardoor de uitputtingsmogelijkheid wordt ingeperkt. Er is dus onderscheid tussen geoorloofde en niet-geoorloofde uitputting. De mogelijke weerbarstigheid van de werkelijkheid moet tenslotte tot gelding worden gebracht. Uit de poging tot opstellen van dergelijke gedragsregels resulteerde het begrip: 'een belaste theorie'. Volgens dit concept van belasting mogen uitputtingen slechts in zoverre worden toegelaten als de bewering, dat bepaalde afwijkingen tussen theorie en empirische gegevens teruggaan op storende voorwaarden, werkelijk is te funderen. Als het (logisch steeds mogelijke) vermoeden van

¹³⁸ Halzkamp, *Kritische Psychologie*, pag. 92 vv.

storende factoren bij de interpretatie van afwijkingen niet gefundeerd kan worden, dan is de theorie belast. Ze heeft een geringe graad van realisering: ze staat kandidaat voor falsificatie. Het concept van 'belasting' ontstaat dus uit het isoleren van effecten die ontstaan door de constituerende voorwaarden, die de onderzoeker selecteert of schept, uit die effecten welke ontstaan door storende voorwaarden. Door de voorwaarden te identificeren (constituerend dan wel storen) kan een theorie als belast beschouwd worden. Naargelang die isolering slaagt, is de bewering dat afwijkingen tussen theorie en empirie op storende factoren teruggaan, in feite toegankelijk voor toetsing. De wetenschappelijke totaalwaarde van een theorie is dus te bepalen door het relateren van de graad van integratie aan de realiteitsgraad, waarbij deze momenten niet 'additief', maar veeleer 'multiplicatief' met elkaar in verband zijn te brengen. Het constructivisme wil, op grond van dit alles, rationeel meer uit de bus krijgen dan Poppers enigermate 'negatieve wetenschap').

Binnen dit constructivisme verschijnt het basisprobleem van Popper in een ander, nieuw licht (de basisuitspraken). Het constructivisme pakt dit basisprobleem aan vanuit het uitputtingsbeginsel. De logische onverenigbaarheid van twee basisuitspraken wordt dan opgeheven, als wordt aangetoond dat beide uitspraken niet slaan op eenzelfde, maar op een andere stand van zaken. De onverenigbaarheid kan immers ook ontstaan door uiteenlopende storende voorwaarden, die werkzaam waren toen men de ene naar de andere uitspraak formuleerde. Bij isolering en dus identificatie van de voorwaarden kan worden aangetoond dat beide basisuitspraken niet meer onverenigbaar zijn) in tegengesteld geval moeten nieuwe hypothesen worden opgesteld. In het constructivisme wordt het basisprobleem dus niet decisionistisch opgelost, maar door 'uitputting' rationeel verantwoord.

Zo is het constructivisme hierin van de boven beschreven wetenschapstheorieën onderscheiden in die zin dat het de logische moeilijkheden vermijdt van zowel de logisch-empiristische methode (van verificatie van hypothesen) als van Poppers falsificatieconcept en zijn decisionistische oplossing van het probleem van de basisuitspraken als toetssteen van alle wetenschappelijkheid. Inderdaad, hiermee is de historische feitelijkheid van het wetenschappelijk onderzoek (wetenschapslogisch) adequater geformuleerd dan in Poppers theorie.

Besluit.

In het constructivisme wordt de terugtocht van de wetenschap uit de empirie nog radicaler doorgetrokken. 'Empirie' wordt hier niet zoals bij Popper *cum sui* "in het licht" van een theorie geplaatst, maar 'de realiteit' wordt in het realisatieproces van de wetenschap door de onderzoeker, kiezend of scheppend, in een actief handelen 'geconstrueerd', (al zei Popper iets dergelijks). Met dit 'geconstrueerde materiaal' (de experimentele situatie) wordt dan 'gemanipuleerd': de onderzoeker beheerst sommige variabelen en manipuleert met andere variabelen. Want toetsing is slechts mogelijk als hij sommige variabelen constant houdt en met andere manipuleert. Radicaler dan bij Popper worden niettemin de empirische gegevens beschouwd als afhankelijk van de vooraf geordende theorie. De gegevens worden niet vanuit de theorie geïnterpreteerd, maar ook overeenkomstig de theorie geconstrueerd: het gaat om 'kunst-matige realiteit'.

Op die zelf gecreëerde realiteit hebben dan de theorieën betrekking. De eigenlijke (van de mens onafhankelijke) realiteit treedt nog slechts op als laatste randvoorwaarde. Er wordt derhalve geen empirie (in empirische zin) onderzocht, maar een logisch ontwerp wordt

(empirisch) getoetst.¹³⁹ Het gaat in de wetenschappen hoe langer hoe minder om de onverkorte werkelijkheid van het leven van alledag, maar veeleer om kunstmatig geconstrueerde experimentele 'proefstellingen', die volgens de criteria van de realiseerbaarheid van de te toetsen theorie en de identificeerbaarheid van storende voorwaarden zijn geconstrueerd. In zoverre de met de proefstellingen verkregen gegevens consistent zijn met de theorie, verkrijgt men hiermee immers geen kennis van een onafhankelijke empirische instantie, maar verkrijgt men louter kennis van het resultaat van de desbetreffende cultuuractiviteiten van de onderzoeker. De eventuele belasting van een theorie wijst *à la limite* wel op een weerbarstigheid van 'de werkelijkheid', maar dit verzet geeft geen enkele informatie over de werkelijke hoedanigheid van reële verhoudingen. Ze is een blind feit in heel het menselijk creatief project (wel significant), maar voor het constructivistisch wetenschaps- en kennisbegrip betekent dit louter dat er is 'ergens iets' aanwezig dat de wetenschappelijke realiseringspoging heeft gestoord. Omdat men in het geval van de belasting van een theorie niet principieel kan kiezen tussen de mogelijke alternatieven: a) is er niet-realiseerbaarheid van de theorie of zijn er b) niet-geïdentificeerde storende voorwaarden?. Daarom is ook de aanspraak op of het verwijt van onjuistheid van een theorie principieel niet te funderen. Als richtlijn voor wetenschappelijk handelen blijft derhalve volgens het constructivistisch project noch het streven naar waarheid (wat Popper door *trial and error* ergens nog wil), noch het streven naar onjuistheid (falsificatie), maar louter het streven naar systeemimmanente en -transcendente ondubbelzinnigheid. De werkelijkheid is hierbij slechts (hoewel een noodzakelijke) randvoorwaarde. Wetenschap is louter de rationaliteit van logisch project: heel het ontwerp is rationeel logisch, ook het experiment is rationeel logisch. De eigenlijke empirie (waarneming, ervaring) is slechts noodzakelijke randvoorwaarde. Het resultaat van dergelijk wetenschappelijk onderzoek heeft dus geen enkele betekenis buiten het logisch ontwerp van de onderzoeker.¹⁴⁰

'De wetenschap', die in de moderne tijden het monopolie van waarheid voor zich heeft opgeëist, laat hoe langer hoe meer het begrip 'waarheid' vallen. Er is nog alleen sprake van geldigheid of ongeldigheid van theorieën. De voornaamste, levensbelangrijkste kwesties vallen buiten de wetenschap. Vergeet ondanks alle fouten van het Angelsaksisch empirisme, deze West-Europese en Amerikaanse wetenschapstheorie toch niet een grondintentie van de Engelse *common sense*? Moeten we, ondanks of met de inbreng van de menselijke creativiteit, gissen, vermoeden, hypothesen en theorieën opstellen, toch niet ook een stukje terug naar een van de mens onafhankelijke werkelijkheidsontsluiting, zij het via onze zintuiglijkheid?

g. Besluit

Het steeds verder uit elkaar gaan van wetenschap en werkelijkheid (empirie) is opvallend. Aanvankelijk was de ervaring primair en dacht men de werkelijkheid door trouw te luisteren en te kijken te kunnen ontcijferen (naïef empirisme). Nadien groeide de stelling: primaat van de (toetsbare) theorie. Daarin was aanvankelijk de band tussen theorie en empirie wezenlijk: door de eis van de positieve verificatie van de theorie door empirische gegevens (logisch empirisme). Nadien, vooral sinds Popper werd deze band tussen theorie en empirie enigszins losser door de vervanging van het verificatiebeginsel door het falsificatiebeginsel. De mens legt zelf het fundament, op grond waarvan hij eigen constructies gaat beoordelen; een nogal vermetele, niettemin blijkbaar noodzakelijke onderneming. Tenslotte gaat het in de nu alom verspreide constructivistische opvatting van de wetenschap noch om verificatie noch om falsificatie, maar om realisatie. De theorie moet

¹³⁹ Zie ook P. van Schilfgaarde's kennis-begrip.

¹⁴⁰ Wat doet een theoloog dan in feite, als hij het resultaat van die wetenschappen zomaar opneemt binnen een eigen, volkomen verschillend logisch project? Ik weet het niet.

in een rationeel experiment gerealiseerd kunnen worden. Alleen het subject 'mens' lijkt nog in het geding, al staat het onder de condities van een randvoorwaarde. Deze wetenschapstheorieën weerspiegelen de moderne omslag naar 'het subject', de mens. In de plaats van verificatie of falsificatie komt tenslotte systeemimmanente consistentie of ondubbelzinnigheid tussen het door het 'subject' mens geconstrueerde logisch project en de eveneens door hem georganiseerde en vanuit zijn theoretisch project creatief ontworpen 'experimentele situatie', terwijl de band met de werkelijkheid negatief wordt, in zoverre dit hele rationele project, desondanks, gestoord kan worden door de weerbarstigheid van de werkelijkheid die deze pure rationele opzet af en toe blijkt te trotseren. De blijkbaar toch van buiten eigen project intervenierende, dus niet zelf ontworpen en verwachte, derhalve storende elementen, worden toegeschreven aan 'de werkelijkheid', die weerstand biedt aan het logisch project en in die zin de theorie vooralsnog niet falsificeren maar belasten. Er blijft dus een laatste voorwaarde: de systeemtranscendente consistentie, waarbij de werkelijkheid (de van het hele wetenschappelijk project onafhankelijke x-werkelijkheid) alleen als randvoorwaarde functioneert, en wel – hoe belangrijk ook – in negatieve zin (als weerbarstig). De systeemimmanente consistentie is dus zelfs hier niet het allerlaatste woord. Negatief althans blijft 'de werkelijkheid' de allerlaatste *instantia* (door verzet tegen de feitelijke theoretisering of rationalisering). Wel moet men hierbij bedenken dat er feitelijk een verschil bestaat tussen het bewust-zijn van wetenschappelijke onderzoekers die vlug spreken van 'keiharde sociologische feiten', en het bewustzijn van de wetenschapstheoretici, die zich juist bezinnen op wat deze empirische wetenschappen feitelijk doen, en tenslotte bescheidener zijn.

Natuurlijk heeft de onderzoeker, alvorens tot een logisch project te komen, inderdaad velerlei contacten met de alledaagse werkelijkheid. Juist hieruit worden de hypothesen opgemaakt. Maar al die voorafgaande werkelijkheidscontacten zijn voor-wetenschappelijk en blijven als zodanig buiten de wetenschappelijke toetsing, Is dit terecht?¹⁴¹ De voor-wetenschappelijke omgang met de werkelijkheid is wel aanleiding tot theorievorming, maar deze vindt daarom ook aanleiding in invallen, fantasie, enz. Voor Popper is dit geen object van wetenschapslogica, maar van empirische psychologie.¹⁴² Het gaat in heel dit constructivistische model om een vogelvrij uitdanken van theorieën. Er is dus voorverstaan.

Maar, men zegt hierbij alleen dat dit het domein is van het voorwetenschappelijke, ongecontroleerde gebied, dat verder in het wetenschappelijk project geen rol speelt. Wordt 'wetenschap' en persoonlijk en maatschappelijk 'menselijk leven' dan zo van elkaar vervreemdbaar? Wel wordt toegegeven dat het uitgangspunt van de wetenschap de levende werkelijkheid zelf is, die waarin we staan. En dat van hieruit een willekeurig en ongecontroleerd gegeven heel de wetenschap op gang brengt. Niet-wetenschappelijkheid is de levende matrix van alle wetenschappelijkheid: dit geven tenslotte al deze wetenschapstheorieën toe. Zonder 'niet-wetenschappelijke' levende realiteit komt de wetenschappelijkheid zelf niet van haar eigen denken. Er is dus een *dirigierendes Sinnverständnis* voor alle wetenschappelijkheid.¹⁴³ En dit geldt ook voor Poppers basisuitspraken. Voor Habermas is dit geen kritiek op Popper, maar een aanduiding van een niet elimineerbare levensconditie, die echter rationeel mede-bedacht en geanalyseerd moet

¹⁴¹ Hierop zal juist, in Sectie IV, de dialectisch-kritische, marxistische wetenschapstheorie inhaken. Zij wil ook kritisch reflecteren op de vraag naar het 'waartoe' van wetenschappelijk onderzoek vanuit de context van de maatschappelijke verhoudingen. Voor de rest gebruikt evenwel ook het huidige marxistisch wetenschapsbegrip het constructivistisch model.

¹⁴² Juist deze decisionistische irrationaliteit vormde de inzet van de *Positivismus-Streit* tussen Adorno en Habermas enerzijds en Popper en Hans Albert anderzijds.

¹⁴³ Dit zegt ook Habermas in *Erkenntnis und Interesse*, pag. 109.

worden. Want maatschappelijk geërfde dwalingen kunnen aldus de theorie 'mede richten'. Het gevaar bestaat om het weten dat in de alledaagse taal aanwezig is, onbewust te dogmatiseren, terwijl men zich afzet tegen alle 'voor-wetenschappelijke alledaagsheid'. In het constructivisme wordt het decisionistisch element ('conventionalisme') wellicht nog sterker dan bij Popper. Niet alleen de theorie, maar – via de realisering van de theorie – worden in een zekere zin zelfs de empirische data gezien als product van een inval en van persoonlijke beslissingen van de individuele onderzoeker (in feite de *in group*) van dit of dat onderzoek wordt rationeel niet geanalyseerd. Ook hier appelleert men aan de irrationele productiviteit van de persoonlijkheid van de onderzoeker of de club (een stormvrije zone, ook een 'introjectie' genoemd).

Zo worden we met een enorme paradox geconfronteerd! Het is een dagelijkse ervaring met wetenschappen van het grootste belang zijn voor persoon en samenleving, zodat ze zelfs de gang van onze geschiedenis mede bepalen, terwijl anderzijds de uiterste beperktheid van alle wetenschappelijk resultaat is gebleken, wat vooral (wellicht niet door de onderzoekers maar) door de wetenschapstheoretici zelf wordt toegegeven en geproclameerd. Uiterst hoge maatschappelijke relevantie enerzijds, en anderzijds uiterst betrekkelijke objectiviteit van alle wetenschappen. De bedoeling van de kritisch-emancipatieve, (neo-)marxistische wetenschapstheorie is een poging om, met behoud van de constructivistische rationaliteit van het moderne wetenschapsbegrip, de daarin nog aanwezige irrationeel decisionistische elementen wetenschappelijk-rationeel te overwinnen. Ze wil niet minder, maar nog meer rationaliteit. De kritische vraag is alleen: okay, al die rationele inventiviteit is broodnodig, maar realiseert men zich ten volle (of zelfs maar enigszins) wat tenslotte de weerbarstigheid van die 'randvoorwaarde' aan positieve perspectieven inhoudt? Bovendien nemen in feite bijna al deze wetenschapstheorieën haar inspiratie uit de geschiedenis van de natuurwetenschappen. Komt de eigenheid van de menswetenschappen daarin voldoende tot uitdrukking? En kan men een algemene wetenschapstheorie opzetten vanuit het natuurwetenschappelijk-eigene, in feite 'nomothetisch' te zijn. De te toetsen hypothesen worden als 'algemene wetten' geformuleerd. Kunnen, zoals in de geschiedkunde, de hypothesen niet even legitiem gericht staan, niet op het opstellen van algemene wetten, maar op samenhangen in een zeer concrete vervlechting van allerlei contingente, concrete gebeurtenissen of een serie van gebeurtenissen binnen een bepaalde tijdsperiode? En pas dan zou op den duur de vraag komen of er in dit alles geen structurele wetmatigheid ligt of te vinden is? Dat alleen of vooral de natuurwetenschappen model staan voor de meeste moderne wetenschapstheorieën is haar grootste eenzijdigheid. Ze hadden zich beter aangediend als theorie van de natuurwetenschappen. Een algemene wetenschapstheorie behoort daarom tot de *desiderata*. Laten we hiervan minstens de grondslag leggen, – trachten.'

B. Synthetische structuur v.d. menselijke ervaring & kritische bezinning op de geldende wetenschapstheorieën

a. De alledaagse ervaring gaat ons voor

et positivisme heeft geleid tot een overheersing van een empiristische versmalling van het ervaringsbegrip, terwijl de intellectualisten, met Kant, beweerden dat we leven en sterven in de gevangenskooi van ons verstandelijk begrippenkader, vanuit onze gevangenis is 'de wereld daarbuiten' voor ons immer ontoegankelijk. Nadien zei men: wijzelf maken onze gevangenis, maar kunnen die dus ook weer slopen: we kunnen een bepaald gegeven begrippenkader doorbreken.

Uit de uiteenzetting onder de vorige subparagraaf, is gebleken dat enerzijds de menselijke geest een zekere onafhankelijkheid bezit tegenover ervaringen, terwijl anderzijds dat alleen menselijke ervaringen (waarneming, observatie, experiment) ook in de wetenschap het laatste criterium is, zij het in negativiteit. Er blijkt dus een kritische correlatie te zijn tussen theorie en ervaring. De feitelijke wetenschappelijke praktijk is: met onze theorieën de waarnemingen kritisch benaderen, en met onze waarnemingen de theorieën kritisch benaderen. Dit lijkt ook het algemeen gangbare wetenschapstheoretisch statuut.

Bovendien zei Popper: wetenschap is niets anders als "kritisch getoetste kennis van het gezonde verstand", "wetenschap is verder ontwikkeld gezond verstand."¹⁴⁴ Als dit zo is, dan moet in onze alledaagse ervaring op een voor-wetenschappelijke wijze reeds de structuur van de 'wetenschappelijkheid', namelijk de onherleidbare correlatie tussen theorie en observeerbaarheid aanwezig zijn. Dit willen we onderzoeken.

Volgens Kants ervaringstheorie constitueert ervaring zich als verbinding van een veelvoud van zintuiglijk materiaal, gezien in het licht van verstandsbegrippen tot een eenheid van begrippen van empirische objecten. Uit kracht van deze synthetische constituties heeft elke ervaringskennis tegelijk deel enerzijds aan het louter individuele karakter van gewaarwordingen en anderzijds aan de bovenindividuele algemeenheid van klassebegrippen. Deze voor elke ervaring constitutieve bemiddeling van het bijzondere en het algemene heeft ook een historische dimensie. Men kan met name het structuurmoment, 'het bijzondere' opvatten als het beleefde heden van deze of gene ervaring en het structuurmoment 'bovenindividuele algemeenheid' als de aanwezige herinnering aan vroegere gevallen en de huidige verwachting van verdere, nieuwe gevallen van hetzelfde ervaringsbeleven. Dan moet men het synthetische karakter van de ervaring denken als bemiddeling van zonder meer individuele bepaaldheid van het heden van de ervaring met zulke bovenindividuele, algemene bepalingen, die ook gelden voor alle mogelijke herinnerde en verwachte ervaring.

Welnu, dat menselijke ervaringen een synthetische structuur van waarneming (particulariteit) en theoretische perspectieven of theorie (universaliteit) bezitten, kunnen we indirect aantonen door de ontleding van een eenvoudige waarnemingsuitspraak, zoals die in elke propositie over waarnemingen vervat is. Met andere woorden houdt de talige articulatie van ervaringen in de vorm van een eenvoudige concrete propositie of uitspraak in haar linguïstische structuur de synthetische structuur van de ervaring blijkbaar nog vast in de opeenvolging van object, koppelwoord en predicaat van de propositie. Bijvoorbeeld: "dit is een stoel".

Hierin de propositie dat een bepaald singulier iets in de ervaring niet in verbijzondering of particulariteit aanwezig is, maar als een singulier geval van die universele klasse die door het predicaat (universaliteit) wordt aangeduid, en wel van die klasse (een stoel) en niet van een andere (bijvoorbeeld een tafel). De propositie is een synthese van particuliere identificatie en algemene predicatie. Men ziet het bijzondere tegen een afgrenzende achtergrond, die in het waarnemen bij het bijzondere als zodanig mede wordt waargenomen. Als talige uitdrukking van de synthetische structuur van de ervaring zelf kan deze elementaire vorm van uitspraak het brengen van individuele data onder een universele klasse niet 'inhalen'. De relatie van de taal tot de ervaring wordt immers zelf wederom in taal uitgedrukt. Wat overigens niet wil zeggen dat er geen 'taallose' ervaringen zijn, zoals het

¹⁴⁴ Frans Boenders, *Denken in tweespraak*, Amsterdam (1978), pag. 16, 17 en 18.

ondergaan van muziek, een mooi schilderwerk, enz. Alleen echter in taal kun je erover spreken).

Minstens in zover ervaring ook talig is, moet men spreken van een synthetische structuur van de ervaring. In elke talige ervaring liggen dus twee gelijke, oorspronkelijke en onherleidbare structuurmomenten gevat in een synthese, namelijk het algemene (het theoretische) en het bijzondere. Dit is de basis van alle menselijke kennis. Alle ervaringsinhouden zijn dus classificeerbaar, want ze komen in een zinnige waarneming slechts als reeds 'geclassificeerd' ('dit is een stoel') voor. Men kan zeggen dat het zogenaamde 'inductieprobleem' al (pre-kritisch) ligt opgelost in onze alledaagse ervaringen, al zal onderzocht moeten worden hoe onze alledaagse ervaring aan die classificatie komt (zie verderop). Met andere woorden zijn empirische ervaringswetenschappen mogelijk op grond van de eigen synthetische structuur van onze alledaagse ervaringen zelf. Zó kan men inderdaad zeggen dat wetenschappen slechts op empirische, methodische en systematische wijze doen, wat pre-kritisch al aanwezig is in al onze gewone menselijke ervaringen. De ervaringskennis van alledag omsluit dus al een theoretische kennis, en als zodanig (en dus ook als het heden van fenomenen en als herinnerd en verwachtbaar gedrag van fenomenen) maakt ze een verklaring mogelijk van eigenheden van reeds aanwezige gevallen en ook een prognose over het gedrag in komende gevallen. Heel het 'wetenschappelijk proces' is als het ware pre-kritisch reeds aanwezig in de alledaagse ervaringskennis. De ervaring zelf bemiddelt op een oorspronkelijke wijze het bijzondere (het observeerbare) en het algemene (de theorie). Het statuut van de alledaagse ervaringen maakt het epistemologisch statuut van de wetenschappen mogelijk en pre-figureert dit al. Het reeds in de synthetische structuur verschijnend ervaringsmateriaal is de voorwaarde van mogelijkheid van de wetenschappelijke theorievorming, maar ook omgekeerd nemen we waar binnen theoretische perspectieven. Het gaat hier dus niet om de (precies-Kantiaanse) voor-empirische (apriorische) synthetische constitutie van de ervaarbare wereld, in de zin van de synthetische structuur van alle 'mogelijke ervaring'. De classificeerbare ervaring van het individuele is empirisch in de ervaring zelf al gegeven binnen een lange mensengeschiedenis.

Het gaat dus niet om een predicatieve structurering van stimulansen-uit-de-buitenwereld door een beroep op niet uit die buitenwereld komende begrippelijke instrumenten (a priori-verstandsbegrippen). Hoe is immers dit verstandelijk interpretatiekader zelf historisch tot stand gekomen. Of is het aangeboren? De ervaring is juist niet puur product van menselijk handelen (zoals het kritisch rationalisme of het constructivisme en ook Habermas' *Universelpragmatik* beweren).¹⁴⁵

De ervaringsgeschiedenis van de mensheid spreekt dit tegen. Dat er aan het actieve, productieve handelen van de menselijke geest, ook iets vanuit de werkelijkheid ons tegemoet treedt, is echter vreemd aan alle huidige wetenschapstheorieën, die tenslotte toch 'ergens', in een negatieve functie ten aanzien van de menselijke geest, moeten accepteren in hun stelling van de weerbarstigheid van de werkelijkheid als laatste randvoorwaarde van alle menselijke toetsbare ontwerpen, hypothesen, vermoedens en theorieën. De stelling van de absolute prioriteit van de theorie op de ervaring wordt door de gelijk oorspronkelijkheid van het waarnemings- en het theoretisch aspect in alle menselijke, alledaagse levenservaringen reeds tegen gesproken. Deze stelling verzwijgt de toch op de lippen liggende vraag naar de voorwaarden van mogelijkheid van deze productiviteit van het menselijk handelen. Deze vraag heeft vooral Heidegger onder ogen gezien en ontleed. Maar helaas deed hij het zo dat

¹⁴⁵ Zie E. Husserl, "Die vorprädikative (rezeptieve) Erfahrung" in: *Erfahrung und Urteil*, deel I.

deze 'zin-nememende' functie van het menselijk denken ten nadelen van de 'zin-gevende' en 'projecterende' functies ervan wordt uitgelegd, en dit was teveel van het goede. Het weerspreekt de ervaring.

Uit de ervaringsbasis van alle menselijk kennen, blijkt dat deze reeds een synthese is van een eigen creatieve, interpreterende daad van de mens. Ervaring komt dus tot stand onder de conditie van een persoonlijke daad van werkelijkheidsinterpretatie of 'zingeving': gissingen, vermoedens, hypothesen, tenslotte een zoeklicht (Popper). Tegelijk zijn we juist hiertoe slechts in staat onder de niet zelf geproduceerde conditie van ons reeds verward-zijn in het verhaal van de werkelijkheid.¹⁴⁶ Er ligt aan de bron van ons creatief-productief handelen blijkbaar een gebeuren waarover wij niet beschikken en dat door de mens wordt gezien als de voorwaarde van mogelijkheid van zijn productie-theoretisch handelen.

Het theoretisch-creatief optreden wordt dus mogelijk gemaakt door een van de mens onafhankelijk 'brongebeuren' (of 'bronervaring'), waarvan de ultieme bron door gelovigen 'Gods schepping' wordt genoemd, een brongebeuren dat juist de menselijk handelende creativiteit oproept. De geschiedenis van het mensdom begint niet pas met de (wat late) geschiedenis van de wetenschap. De synthetische structuur van de alledaagse ervaring (doorwerkend in heel het kritisch statuut der wetenschappen) heeft onvermijdelijk zijn terugwerking op de theoretische elementen zowel in ervaring als in wetenschap. Enerzijds zullen er daarom wetenschappen zijn die het structuurmoment van het actieve, theoretische, in alle ervaring het volle pond zullen geven (bijvoorbeeld Popper), anderzijds ook wetenschappen die de van de mens onafhankelijke ervaring van 'de bron' van deze menselijke productiviteit thematiseren (bijvoorbeeld Carnap).

Dit kan enerzijds zelfs binnen een 'a-theistische' levenshorizon gebeuren: het conflict tussen logisch empirisme en de voorstanders van de prioriteit van het menselijk theoretisch creatief product is er het beste voorbeeld van. Maar deze twee 'bronnen' van menselijke ervaring en kennis geven wel aanleiding tot enerzijds 'empirisch universele' begrippen, en anderzijds 'metafysisch universele' begrippen, welke het ervaarbare als ervaarbaar ter sprake brengen. Maar dit hoeven we hier niet verder te ontleden. Verderop zullen we zien dat er naast 'empirische universele' en 'metafysisch universele' begrippen ook nog sprake is van 'structureel universele' begrippen, de *implicational universals* van Roman Jakobson.

Besluit.

Een analyse van de alledaagse ervaring verzet zich zowel tegen een sensualistisch of empiristisch versmald begrip van de ervaring, als tegen een louter intellectualistisch of constructivistisch versmald begrip van de ervaring (alle posities die ervaring verstaan als zijnde slechts een product van menselijk handelen). Gewone, alledaagse menselijke ervaringen bezitten *in nucleo* reeds de structuur van een praktisch-experimentele en een systematische, conceptuele ken-akt. Ze zijn als het ware wetenschap in de kiem. Bovendien maken ze kritische, methodische en systematische wetenschappelijkheid mogelijk en noodzakelijk. Juist die noodzakelijkheid vraagt nadere verklaring.

b. Precisering van de synthese van 'het unieke' en 'het universele'

In onze alledaagse ervaringen en in het overeenkomstige taalgebruik ervaren we het singuliere blijkbaar door vergelijking met soortgelijke dingen. We drukken deze ervaring aldus uit: 'dit' (dit singuliere) 'is een stoel' (het algemene of theoretische structuurmoment in

¹⁴⁶ Zie Eilert Herms, *Theologie*, pag. 46-48.

die ervaring). Heel de kwestie is nu, hoe we de eigen aard van dergelijke 'universele' structuurelementen in al onze ervaringen dienen te kwalificeren. En vooral: hoe komt de ervaring zelf aan die algemeenheid? Hier krijgen we te maken met het reeds oude probleem van de 'universalia'-strijd, die echter (nog) heel de moderne wetenschapstheorie beheerst.

Vanouds bestaan hiervoor twee verklaringen: de essentialistische en de nominalistische. De in onze waarnemingsoordelen gebruikte 'algemene termen' hebben volgens het essentialisme een objectieve grond in de werkelijkheid. Door abstractie uit de individuele singulariteit vinden we werkelijkheidsadequate specifieke (*species*) en generieke (*genus*) facetten daarvan, uitgedrukt in begrippen die alle individuen van die 'klasse' gemeenschappelijk zijn (vergelijk de boom van Porphyryus). Generieke en specifieke – dat wil zeggen wezenlijke – kenmerken zijn gemeenschappelijk aan alle verschijnselen die door een bepaalde 'algemene term' worden aangeduid: boom, mens, Nederlandse cultuur, feodalisme, bourgeoisie, kapitalisme, godsdienst, enz. Het nominalisme daarentegen wil voor een 'algemene term' (geldend voor een klasse van bepaalde verschijnselen) geen objectieve fundering zoeken. Die algemene term is een willekeurige; de decisionistische creatie van de menselijke geest, waarmee bepaalde dingen 'benoemd' worden, (al het ware met de vinger worden aangewezen), zonder dat men hiermee iets over hun objectieve 'essentie' bedoelt te zeggen. Algemene termen zijn dan pure, formele 'namen' zonder enige fundering in de werkelijkheid. Het zijn culturele afspraken onder mensen.

Hier draait alles om. De willekeurige consensus waarmee bijvoorbeeld Popper, Kuhn en Lakatos een wetenschappelijke werkgroep laten beslissen over de definitie van basisuitspraken af fundamentele waarnemingsuitspraken, hoeft alles met een nominalistische en voluntaristische definitie van een algemene waarnemingsterm (de *primitives* van Carnap) te maken. Dit was een reactie tegen de essentialistische benadering van wat 'een algemene term' is, die tenslotte, ondanks zijn abstracte algemeenheid, in de werkelijkheid zou zijn gefundeerd. Maar al kunnen we zeggen dat Piet, deze concrete iemand, méns is, deze 'species' mens is in Piet alleen te vinden op de individuele wijze van het Piet-zijn, en niet op de wijze van een abstracte 'species'. Als zodanig heeft het 'menszijn' van Piet, als algemene bepaling, geen enkele werkelijkheidswaarde. Werkelijkheidswaarde heeft alleen dit Piet-zijn, deze unieke mens.

Thomas van Aquino aanvaardt dit tenslotte, maar tracht het feit dat we Piet 'een mens' (als zodanig een abstractie) noemen, niet-essentialistisch objectief te funderen, want dit is als zodanig niet in dit abstract-categoriale begrip gefundeerd. Werkelijkheidswaarde verkrijgt het algemene, specifiek of generiek-univoke begrip alleen hieruit dat het als in een matrix wordt gedragen door het boven-categoriale, analoge zijnsbegrip, dat eigenlijk niet eens een begrip is, in de zin van een categoriale algemene en univoke term, maar confuus verwijst naar de individuele, van alle soortgenoten uniek verschillende wijze van menszijn van Piet, Jan en Klaas. Het zijns-'begrip' is een transcendentale of een bovencategoriaal niet-begrip: werkelijkheidsvisering. In deze zin: onze categoriale en algemene begrippen zijn opgenomen in een niet-begrippelijk kenmoment en hebben alleen als zodanig werkelijkheidswaarde.

Op een subtiële en formele wijze is dit 'analoge begrip' inderdaad een kritiek op louter generieke en specifieke wezensbepalingen van het singulier individuele. Als gevat en blijvend gegrepen in de 'zijns-intuïvering' verwijst het abstracte begrip naar het individueel-verschillende, dat in het abstract-categoriale begrip niettemin expliciet is weggelaten, waardoor het als abstract en algemeen begrip geen werkelijkheidswaarde heeft. Zo omzeilt Thomas zowel het essentialisme als het nominalisme.

Maar met deze kentheoretische subtiliteiten kon de moderne wetenschap (indien ze er al kennis van genomen had) wellicht weinig opschieten. Hun keuze betrof de twee grof-extreme voorstellingen van het universaliteitsprobleem, namelijk de univociteit en algemeenheid, de eenduidige betekenis van een 'algemene term', hetzij in essentialistische, hetzij in nominalistische zin. Men kan ruwweg zeggen dat het logisch empirisme meer in de richting gaat van het essentialisme, dat bezorgd was om de objectieve fundering van door de wetenschappers gebruikte 'algemene begrippen', en dat Popper *cum sui* daarentegen, tot en met het constructivisme veeleer in de stroom staat van het voluntaristisch nominalisme, de laat-middeleeuwse voorloper van 'het positivisme'. Dit positivisme krijgt in het wetenschappelijke decisionisme een moderne gestalte. Een derde weg naast essentialisme en nominalisme bleek er niet voorhanden te zijn, als men Thomas' subtiele 'niet begrijpelijker zijnskennis', die zich uitdrukte in een amper begrippelijk te noemen 'analoog zijnsbegrip' niet meerekent.

Ludwig Wittgenstein (1889-1951) heeft getracht naast essentialisme en nominalisme een derde, voor positieve wetenschappen begaanbare weg te vinden.¹⁴⁷ De onhoudbaarheid van het aanhouden van de essentialistische oplossing van het universaliteitsprobleem bleek bij analyse duidelijk. Een grafische voorstelling verscherpt de duidelijkheid ervan. Stel, een 'algemene term' wordt gebruikt voor vijf objecten 'op grond van' in deze vijf objecten aan- of afwezige eigenschappen A, B, C, D en E. Welnu: het gebeurt, dat alle vijf objecten in onze taal onder een algemene term vallen, terwijl alle vijf objecten slechts vier van de zogenaamde 'wezenlijke eigenschappen' bezitten en het ontbrekend kenmerk telkens een ander is in de vijf gevallen:

Objecten:	I	II	III	IV	V
Kenmerken:	A B C D	A D C E	A B D E	A C D E	B C D E

Hieruit blijkt dat het gebruik van een 'algemene term' voor de vijf objecten (bijvoorbeeld bourgeoisie, kapitalisme, feodalisme, godsdienst, enz. niet gebonden is aan aanwezigheid van precies dezelfde gemeenschappelijke elementen. Zelfs als inderdaad een eigenschap in vele gevallen terugkeert (zo is in ons voorbeeld B gemeenschappelijk aan I, II, III, V), worden deze elementen blijkbaar niet op grond van dit gemeenschappelijke onder een algemene term gebracht, want deze is ook van toepassing op IV, waar hij ontbreekt. Deze vaststelling was juist de reden waarom wetenschappers op de decisionistische toer gingen. De wetenschap creëert eigen empirische basis, hoorden we van haast alle wetenschapstheorieën. Maar de feitelijke malaise om deze werkelijkheidsvreemdheid wordt weggedrukt onder pressie van de dominante *normal science* (Th. Kuhn), die het moet hebben van de hoogst geformaliseerde, door consensus vastgelegde en daarom operationaliseerbare begrippen, die stoelen op het 'gemeenschappelijke', 'het steeds terugkomende' en dus 'herhaalbare' om abstracte wetmatigheden te kunnen toetsen. De standaardmethode is die van het geabstraheerde empirisme, een empirisme als menselijk cultuurproduct en resultaat van de menselijke geest, niet als *creatio ex nihilo* (dit schijnt wel niet te lukken), maar als formaliserende manipulatie van in de levende, natuurlijke en menselijke realiteit gegeven verschijnselen (het zogenaamde spelen met variabelen en niet-variabelen). Het gevolg van deze abstracte formalisering van de empirie vanuit het theoretisch project, is wel dat er natuurlijk altijd uitzonderingen zijn op de geconcipeerde regel: 'storende factoren'. In feite zijn die echter het

¹⁴⁷ L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford (1950); *The Blue and Brown Books*, Oxford (1958). Zie de beste studie over Wittgenstein: Henry Le Roy Finch, *Wittgenstein: The Early Philosophy*, New York (1971), en *Wittgenstein: The Later Philosophy*, New York (1977), vooral 'Language games', pag. 69-87 en 'Forms of Life', pag. 89-102.

gevolg van de eigen gecreëerde methodologie, die abstractie moet maken van de ruimere horizon en context waarin concrete verschijnselen zich voordoen. In de natuurwetenschappen blijkt (ondanks nadelen) deze methode vruchtbaar te werken. In alle menswetenschappen daarentegen, waarin en in zoverre daarin het natuurwetenschappelijke 'nomothetische' of wettenmakende model wordt nagevolgd, raakt men hierdoor in een hopeloos labirint van uiteenlopende theorieën, die hoe langer hoe meer zich van de ware realiteit verwijderen en waarbij geen enkele als sterkste uit de theorieënwedstrijd naar voren komt. Precies hier, in de menswetenschappen gaat het immers om een verheldering van unieke verschijnselen: deze cultuurperiode; deze samenleving, deze plattelandsbevolking, deze specifieke godsdienst, het christendom, deze tekst.

Anderzijds blijkt een ideografische benadering, die zonder enig theoretisch en wetmatig perspectief het singuliere wil beschrijven, steriel en relativistisch. Het spreekt trouwens reeds onze alledaagse ervaring tegen, waarin we het singuliere niet eens kunnen ervaren als dit singuliere tenzij in enig theoretisch perspectief ('dit is een stoel'). kritiek op het klakkeloos toepassen van de natuurwetenschappelijke 'nomothetische' instelling op bijvoorbeeld de menswetenschappen en hermeneutische wetenschappen, kan geenszins betekenen een verlaten of minimaliseren van nauwkeurige theorievorming en ontdekking van enige 'invarianten' Zonder theoretisch perspectief dolen we reeds in onze alledaagse ervaringen als blinden rond in een zinloze wereld van onbegrijpelijke singuliere monaden. Wat is immers een 'dit-ervaring', die zich niet zinnig 'theoretisch' laat articuleren in de uitspraak: 'dit is een stoel'? Bovendien gaan we dan onbewust, en uiteraard onkritisch, toch allerlei theoretische perspectieven toepassen.

Dit wijst er op, dat het theoretisch perspectief reeds aanwezig in de alledaagse ervaring, te maken heeft met vergelijkingen, opposities en contrasten. Dit veronderstelt, individueel en collectief, een hele ervaringsgeschiedenis. De gebruikte algemene term, zelfs bij de uitdrukking van een simpel waarnemingsoordeel, heeft onmiskenbaar met een vergelijkend en contrasterend perspectief te maken. Dit is het fundamentele ervaringsgegeven. De kritische vraag is, hoe? Welke structurele of andere algemeenheid is hier in het geding?

De nominalistische conventionele algemeenheid is arbitrair zonder enige in de werkelijkheid gefundeerde grond. Het goede in het essentialisme was dat het zelfs door willekeur een grond in de ervaren realiteit zocht voor die algemene begrippen. Maar de voorgestelde oplossing van gemeenschappelijke eigenschappen, inherent aan alle verschijnselen die met een zelfde algemene term worden aangeduid, gaat evenmin op, en wrekt zich bij toetsing: we krijgen een serie uitzonderingsgevallen.

Is er een andere weg om de algemeenheid van die termen nadar te bepalen zonder essentialisme of nominalisme? En is deze weg te zoeken dan de kant van het 'creërend subject' of aan de gebondenheid van dit subject aan objectieve wetmatigheden? Aangenomen het unieke en het universele in de ervaring zelf aanwezig is, zoals in de elementaire ervaringspropositie 'dit is een stoel' blijkt, wordt vanuit de alledaagse ervaring van de vraag gesuggereerd, of het hier wellicht gaat om een (zij het in die alledaagsheid nog 'pro-kritische') ervaring van observeerbare algemeenheid. Met andere woorden zou de algemeenheid (die in het alledaagse waarnemingsoordeel tot uitdrukking komt) dan geen pure constructie van de menselijke geest zijn, maar mede-ervaren, mede-waargenomen, opgedrongen door datgene wat wordt (mede-)ervaren. Iets van de intentie van het essentialisme komt daarin dan tot uitdrukking. Die algemeenheid mag geen puur menselijke conventie zijn, maar moet enigermate een fundering vinden in de ervaren

werkelijkheid. Een juiste intuïtie, die achter in het essentialisme alleen verkeerd werd gethematiseerd.

Ik geloof dat Wittgensteins categorieën ons een eerste hulpmiddel aan de hand doen, op grond waarvan we - hetgeen de ervaring al suggereert - metterdaad het begrip 'observeerbare algemeenheid' kunnen thematiseren, en aldus op een kritische wijze rekenschap geven van de synthetische structuur van de menselijke ervaring, als voorwaarde voor wetenschappelijke theorievorming. Hij kan ons 'categorieën aan de hand doen.' Dit impliceert geenszins dat we hierbij heel de filosofische achtergrond van Wittgenstein hoeven te accepteren. Volgens die visie zitten we in taalspelen als in kooi en in een gevangenis. Taal is het laatste woord voor Wittgenstein en bovendien accepteert hij ook niet de reflexieve meta-taal, waardoor we bijvoorbeeld vanuit het filosofisch taalspel wel degelijk zinvol over het religieuze taalspel kunnen spreken. Volgens Wittgenstein moet je gelovig zijn om over het religieuze taalspel te kunnen spreken (inderdaad een vorm van fideïsme). Om dit alles gaat het ons echter niet alleen om het begrip 'taalspel' als mogelijke categorie en een zogenaamde 'algemene term' nader te preciseren en niet in essentialistische en nominalistische zin. Alle kritieken op Wittgenstein¹⁴⁸ vallen niet de figuur af categorie van het 'taalspel' aan, maar (mijn inziens terecht) de filosofie van Wittgenstein die daarin ligt geïmpliceerd. Dit zij hier dus verondersteld, om onzin te vermijden. Want Wittgenstein verwerpt de vraag van de relatie van algemene begrippen tot het empirisch singuliere, terwijl het in onze vraagstelling hierom juist te doen is.

In zijn 'taalspel'-figuur schenkt Wittgenstein hanteerbare categorieën, die het 'algemene' in onze begrippen nader bepalen en het willen ontdoen van zijn 'eenzinnige' en univoke betekenis. Alleen dit element nemen we eruit. Het gaat er dan niet om, aan te tonen dat een bepaalde klasse verschijnselen zowel unieke als aan alle singuliere individuen 'gemeenschappelijke', dus herhaalbare, abstracte eigenschappen bezitten. Exclusieve aandacht voor het uniform-herhaalbare, gemeenschappelijke en algemene zou de reële verschillen in de verschijnselen tekort doen, terwijl eenzijdige aandacht voor het unieke op haar beurt tekort doet aan reële overeenkomsten. De eerste houding leidt tot willekeurige classificaties, de tweede blijft onvruchtbaar, geeft geen inzicht.

In plaats van een essentialistische of nominalistische benadering van 'het algemene begrip', ziet Wittgenstein in die 'algemeenheid' wat hij noemt een aanduiding van 'familieverwantschappen'. Wittgenstein reageert (zij het binnen zijn linguïstisch relativisme) niettemin terecht tegen *our craving for generality* (onze hang naar normaliserende veralgemening, zijn eigen vroegere ideaal!) en *the contemptuous attitude towards the particular case*. Reeds vanouds luidde het *individuum est ineffabile* en dus *scientia est de universalibus*, terwijl het in het dagelijkse leven toch om zeer concrete dingen gaat. Het begrip 'familietrekken' zegt dat alle leden van een zelfde familie allerlei verwantschappen bezitten, al ontbreekt er bij de ene dit en bij de andere dat. Al zijn de gelijkenissen zelf verschillend, je herkent ze in alle anderen. Ik voeg er aan toe: je noemt zowel de verschillen als de gelijkenissen waar, je ervaart binnen contrasten universele gelijkenissen, die in elk individu ook weer anders zijn. Wellicht is het gezin en de clan de *Sitz im Leben* van de universele perspectieven in ons dagelijks spreken! Het ware te onderzoeken. Het algemene begrip is dus geenszins gesteund op 'gemeenschappelijke eigenschappen' in alle desbetreffende individuen. Niet alle kenmerken zijn bij alle leden te vinden. Het gaat om "een zeer gecompliceerd vlechtwerk van elkaar overlappende en elkaar doorkruisende gelijkenissen,

¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld H. Peukert, *Wissenschaftstheorie*, pag. 145-153 en 217-218.

soms totale gelijkenissen, soms detailongelijkenissen."¹⁴⁹ Een *form of life* is "patterns of meaningful activities" en familiegelijkenissen bestaan er tussen verschillende gevallen van *meaningful action*. Het beheerst worden door 'spelregels' is echter niet eigen aan alle *forms of life*. Deze gelijkenissen zijn geen creatie van onze menselijke geest, maar worden door ons in de verschijnselen zelf opgemerkt: zo hebben hun grond in de werkelijkheid, ook al ervaren we ze interpreterend. Onze geest is geen *tabula rasa*, ook hier niet. Van hieruit kunnen wij (niet volgens Wittgenstein) zeggen dat het 'algemeen' spreken een objectieve grond en rechtvaardiging heeft in de waarneming zelf en geen kwestie is van arbitrair decisionisme ('ostensieve definities').

Dit betekent dat een algemene term dus ook nooit een eenduidige, uniforme betekenis heeft. Je kunt bijvoorbeeld de algemene term 'bourgeoisie' niet zomaar eenzinnig, met dezelfde betekenis, toepassen op 'burgers' van bijvoorbeeld de Verlichting en op 'burgers' van de 13de eeuw, want dan krijg je de gekste sofismen. Taal, een algemene term, zegt Wittgenstein, maakt deel uit (1) van een bepaalde specifieke taal (bijvoorbeeld het Nederlands), (2) die zelf deel uitmaakt van andere, ook niet-linguïstische, sociale activiteiten, dus van een levensvorm, een *form of life*, (3) die zelf in een ontwikkelingsproces staat.¹⁵⁰ Een algemene term als bijvoorbeeld bourgeoisie of kapitalisme is voortdurend 'in verandering'. 'De mens' was iets anders vroeger als nu: de betekenis van een algemene term kan dus niet essentialistisch worden vastgelegd. Welnu historische onderzoekers doen alsof we vanuit een definitie (wezensdefinitie) van bijvoorbeeld feodaliteit, kapitalisme of godsdienst deze algemene term zowaar kunnen toepassen op gelijksoortige verschijnselen. Een gelijknamige algemene term heeft juist geen uniforme betekenis. Het gaat om een bonte verscheidenheid van betekenissen en gebruiksaanwendingen, die achter alle 'familieverwantschappen' zich tonen (bijvoorbeeld boeddhisme, islam en christendom zijn 'godsdiensten'). Men moet dus recht doen aan zowel de overeenkomsten als de verschillen. Als je een bijbelse pericope in een bepaald literair genre hebt geplaatst, heb je nog weinig gewonnen. Het genre geeft alleen familietrekken weer, en is geen univoque begrip. Het gaat dus 'om ook specifieke samenhangen', maar - dit is de paradox - die in individuele verschijnselen observeerbaar zijn. Ze laten zich dan ook uitdrukken in toetsbare uitspraken. Een zelfde algemene term krijgt, volgens de context waarin hij staat (bijvoorbeeld in een tekst), niettemin verschillende betekenissen.¹⁵¹

Toch laat het taalspel dat bij Wittgenstein geen taaltheorie is vragen staan. Het is ook fair dat alle karakteristieke eigenschappen in alle referenten van een begrip gevonden moeten worden, terwijl we de algemene term er toch voor gebruiken. Is dit dan een pure toevalligheid? Of zo niet, is die eigenschap dan niet een wezenseigenschap? En wat is het criterium?

Het fenomenologisch Structuralisme brengt de nodige nuancerings aan bij Wittgensteins taalspel. Het maakt het onderscheid tussen de 'primaire betekenis' van een woord en andere vormen van wetmatig verruimde betekenissen van een algemene term. Die latere betekenissen veronderstellen en impliceren de primaire betekenis en wel volgens wetmatig geordende implicatiewetten. Dat wil zeggen dat de afwezigheid van bepaalde eigenschappen is niet toevallig of willekeurig, maar volgt universele implicatiewetten, die

¹⁴⁹ *Philosophical Investigations*, § 66 en 67.

¹⁵⁰ Idem, § 198-199.

¹⁵¹ Zo heeft M. Masterman in Kuhns betaamde boek over 'paradigmata' wel 23 verschillende gebruiksaanwendingen van de algemene term 'paradigma' gevonden, terwijl Kuhn zelf op slechts twee grondbetekeningen ervan wijst. Lakatos en Musgrave (red.), *Criticisms and the Growth of Knowledge*, pag. 65.

Jakobson *implicational universals* noemt. Dit betekent dat er absolute invarianten zijn, basiseigenschappen waarop alle andere eigenschappen voortbouwen volgens een universele code. Het komt er dus op aan die 'implicatiele algemeenheden' uit een complexer geval te halen. De algemene term is dan in de werkelijkheid zelf (niet slechts in het gebruik van die term) gefundeerd, omdat, onafhankelijk van alle gebruik, de werkelijkheid zelf een bepaalde algemeenheid voorschrijft, namelijk (1) een relatief klein aantal absoluut-universele eigenschappen, die in alle verschijnselen moeten gevonden worden en (2) een noodzakelijke keten van implicatieregels, volgens welke andere eigenschappen opgebouwd worden op die primaire basisbetekenis.¹⁵² Alvorens we dit ontleden, is het goed vooraf even de werkwijze te bepalen van een semiotische begripsanalyse.

We zeiden: ervaring wordt algemeen-semiologisch en vooral linguïstisch-semiologisch, dat is dus talig, ter sprake gebracht. Via de taligheid krijgen we zicht op oorspronkelijke ervaringen, al heeft het niet-fenomenologisch Structuralisme weinig met 'die ervaringen' te maken. De talige uitspraak 'dit is een stoel' omvat (werd gezegd) singulariteit ('dit concrete') en universele, theoretische perspectieven (gebruik van de algemene term 'een stoel'). Hoe komen we in onze alledaagse ervaringen aan dat abstracte begrip? Laten we eerst de sofisticeerde wijze van semiotische begripsanalyse ontleden. Het is me opgevallen dat de semiotische *Dictionnaire Linguistique* het voorbeeld 'dit is een stoel' herhaaldelijk gebruikt als voorbeeld bij zijn verklaring van fundamenteel semiologische begrippen. Aldus vond ik het minstens negenmaal onder de trefwoorden: lexeem, semeem, seem, kentrek (marque), aarts-semeem en aarts-lexeem, denotatie, connotatie, morfeem, semische analyse, Semantiek¹⁵³, echter niet bij de definitie van 'concept' en 'klasse' (classificatie). Toch is het verschil tussen de definitie van concept en die van klasse al opvallend. Van een concept (en dus algemene term) wordt gezegd: "elke symbolische representatie, talig uitgedrukt, met een algemene betekenis, die toekomt aan een hele serie objecten die gemeenschappelijke hebben", terwijl het van een klasse al voorzichtiger luidt: "een geheel van objecten of van linguïstische verschijnselen die een of meer gemeenschappelijke eigenschappen hebben."¹⁵⁴ Er blijken dus voor de bepaling van een algemene term slechts enkele eigenschappen gemeenschappelijk te zijn. Een criterium voor welke wordt niet gegeven.

In het woord stoel wordt een onderscheid gemaakt tussen het woord en zijn betekenisinhoud. Het woord stoel zelf heet 'lexeem stoel, de semische inhoud /stoel/ is het 'semeem stoel'.¹⁵⁵ In feite is / stoel / (het semeem) een semantische configuratie, een bundel van afzonderlijke semantische kenmerken of componenten, die niet op zichzelf kunnen bestaan, maar alleen binnen de hele bundel of semantische configuratie. Elke afzonderlijke component heet 'seem'. Een semeem is dus een bundel van semen, waardoor de betekenisinhoud van stoel is vastgelegd.¹⁵⁶ Ze bestaat de betekenisinhoud van het 'semeem stoel' uit vier minimale betekenseenheden:

S = s¹: een gefabriceerd ding) op vier poten
 s²: met rugleuning

¹⁵² Zie: R. Jakobson, "Implications of Language Universals for Linguistics" in: *Selected Writings*, deel III, Den Haag, (1963), pag. 500-592; Jos H. Greenberg (red.), *Universals of Language*, Cambridge Mass (1963); Elmar Holenstein, *Roman Jakobsons phänomenologischer Structuralismus*, Frankfurt (1975).

¹⁵³ *Dictionnaire Linguistique*, pag. 46.47.114.139.310.324.427.433.435.

¹⁵⁴ Idem, pag. 110 en 87.

¹⁵⁵ De notatie hiervan is 'stoel' met een slash-teken voor en achter het woord.

¹⁵⁶ Het symbool of de notatie van semeem is de grote 'S' en van seem de kleine 's'.

s³: voor één persoon

s⁴: om op te zitten

Vanuit deze vier semen krijgt 'stoel' zijn betekenisinhoud. Voeg je echter een vijfde seem toe (s⁵), bijvoorbeeld 'met armleuning', dan krijgen we het semeem 'fauteuil' (S², stoel is dan S¹). Laat je enkele semen weg (bijvoorbeeld vier of drie poten en rugleuning), dan krijg je het semeem 'krukje' (S³). Zo hebben we door semische analyse allerlei opposities: stoel, fauteuil en krukje.

Nu kunnen we een hele semantische familie (stoel, zetel, krukje, canapé, een poef) onder het ene lexeem of algemene norm stoel brengen. In dit verband spreekt men van het aartssemeem (en aartslexeem) stoel. Dit is in feite de 'minimale semische configuratie': 'iets op poten om op te zitten'. De verschillende semen of sementische componenten die gemeenschappelijk zijn aan de verschillende semem - de 'intersectie' - van de woorden van één familie, vormen dus het subtotaal dat in elk der semem is te vinden (dit is het aartssemeem), want sommige semen zijn eigen aan bepaalde stoelen, terwijl andere semen gemeenschappelijk zijn aan alle stoelen. Die gemeenschappelijkheid vormt het aartssemeem.

Dus: bij A (aartssemeem) is de intersectie van S¹, S², S³, S⁴ en S⁵ in feite A = s¹ en s⁴. Intersectie van twee gehelen, bijvoorbeeld A en B, zijn de in A en B gemeenschappelijke elementen; bijvoorbeeld A = a b c d e f, terwijl B = b n c p q, dan is de intersectie van A en B = b en c. Dit subtotaal is, semantisch, een aartssemeem. Het aartslexeem 'stoel' neutraliseert dus de oppositie tussen de verschillende semantische componenten. Aartssemeem is dus de betekenis die voor heel de familie opgaat (stoel = iets om op te zitten). De semiologische analyse van een 'algemene term' brengt alvast enkele sofisticeerde nuances aan op de vroegere classificaties van 'species' en 'subspecies'. Ze laat wel de ingewikkelde classificatie zien, die er in feite reeds in de taal ligt, en wel in de alledaagse taal, die - zeiden we - midden in onze dagelijkse ervaringen staat. Zo horen we van de linguïsten dat de Eskimo's meer dan twintig verschillende woorden hebben om sneeuw aan te duiden: natte, droge, krakende, zachte sneeuw, etc. Elk voorzien van een eigen woord, waar in onze taal de algemene term 'sneeuw' met bijvoeglijk naamwoorden wordt gekwalificeerd. Die verschillende woorden suggereren telkens of je vandaag dit of dat nog kunt doen. De praktische dagelijkse 'levensomgang' met sneeuw brengt deze taalgebruikers tot die verschillends semantische trekken (of semen). Hieruit blijkt al dat de betekenis van woorden en algemene termen niet zuiver theoretisch bepaald wordt, maar vanuit de concrete levenscontext waarin de spraakmakende gemeente staat. Niet alle semen zijn telkens aanwezig en toch gebruiken we er een algemene term voor. Nogmaals: waarvandaan haalt onze ervaring die 'abstractie', als zowel essentialisme en nominalisme tekortschieten?

Het is vooral Roman Jakobson, vader van wat men genoemd heeft het 'fenomenologisch Structuralisme', die allerlei inzichten van E. Husserls *Ideaansschau* structuralistisch heeft uitgewerkt, - fonologisch, morfologisch en syntactisch. Husserl had gezegd dat we in alle fenomenen, naast contingente eigenschappen die variebel zijn, ook andere eigenschappen vinden die het 'wezen' van de betreffende verschijnselen uitmaken en invariant zijn. Zo'n invariante is bijvoorbeeld de uitgestrektheid als je ze groter of kleiner denkt, wordt het wezen van het ding niet aangetast, maar als je überhaupt de uitgestrektheid wegdenkt, blijft er niets over.

Dit zette er Jakobson toe aan, te zoeken naar de invarianten in alle variaties, als een der hoofdteken van de linguïstische Semiotiek: het algemene in het bijzondere, precies ons probleem. Een algemene aanwezigheid van een eigenschap in alle verschijnselen kan ook

toevallig zijn. Jakobson maakt het onderscheid tussen 'algemeen' en 'wezens-constitutief'. Fundamenteel is dan dat het 'wezen' van een bepaald verschijnsel slechts in samenhang met andere verschijnselen verhelderd kan worden. Verschijnselen staan in structuurwetmatige samenhangen en conditioneren elkaar wederkarig. Er zijn met andere woorden afhankelijkheidsrelaties die constitutief zijn voor singuliere gegevens. En deze afhankelijkheden staan onder universeel geldende implicatieregels. Universeel in absolute zin zijn: (1) een relatief klein aantal basiseigenschappen en (2) een keten van implicatieregels waaraan de aan- of afwezigheid van bepaalde eigenschappen in een singulier verschijnsel is gebonden. Jakobson wil dus zoeken naar de wetten waarom bepaalde eigenschappen ontbreken: het systeem 'wetten van universele implicatie'. Dit geldt *par exemple* voor de taal, maar het werpt licht op alle culturele verschijnselen. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. In alle talen kunnen de woorden of algemene termen voor de hoofdkleuren herleid worden tot een arsenaal van elf woorden. De analyse - sinds 100 jaar - van haast alle bekende talen bracht het volgende resultaat:

1. Alle talen hebben een term voor wit en zwart;
2. Heeft een taal drie woorden voor hoofdkleuren, dan is dit derde altijd rood;
3. Heeft ze vier woorden, dan ofwel groen ofwel geel (nooit de twee samen);
4. Heeft ze vijf woorden, dan groen en geel;
5. Heeft ze zes woorden, dan blauw;
6. Heeft ze zeven woorden, dan bruin;
7. Heeft ze acht of meer woorden, dan paars, roze, oranje, grijsgrauw of een combinatie hiervan.

De universele implicatiewetten blijken dus duidelijk ($a < b$, in alle talen impliceert de aanwezigheid van b ook die van a).

wit		groen		paars
< rood	<	< blauw	< bruin	< roze
zwart		geel		oranje
				grijsgrauw

Dit betekent dat we linguïstisch bijvoorbeeld geel niet kunnen bepalen zonder wit, zwart en rood in de definitie te betrekken. 'Een stoel' is dan ook niet te bepalen, (wordt niet als stoel ervaren), tenzij mede in verband met tafel, enz.

Zo geldt ook dat een Engelssprekend kind nooit het foneem (medeklinker) 's' kan uitspreken voor het foneem 't' heeft leren uitspreken. Zo zijn er geen talen die een 'f' kennen en tegelijkertijd geen 'p' of 'b' kennen. Een hele serie dergelijke vaststellingen wijzen er op, dat aanwezigheid van de ene eigenschap structuurwetmatig de aanwezigheid van andere eigenschappen impliceert. Dit geldt ook voor andere historissche cultuurverschijnselen. Met andere woorden wijst het Structuralisme op een noodzakelijke structuur en dus op grenzen waarbinnen de menselijke vrijheid werkzaam is.

Het laatste criterium van de definitie van een bepaalde term is volgens Jakobson dan ook niet de *extensio* van dat begrip, evenmin de *use* of het gebruik, maar de inhoud, waarbij de *exclusio* tevens een *inclusio* is, (het *oppositum* is bewustzijnsmatig meegegeven). Een 'singulier iets' wordt gewoon niet waargenomen, tenzij tegen een 'achtergrond' (wat de gestaltpsychologie reeds langer had ontdekt). De waarneming bijvoorbeeld van helderheid is onmogelijk tenzij in het gelijktijdig bewustzijn van het donkere als achtergrond. Gelijkenis, contrast en contigüiteit of 'aangrenzing' zijn in alle vormen van waarneming mede-gegeven en spelen een fundamentele rol juist bij generalisaties en identificaties. De vergelijkende

methode die louter afgaat op gelijkenissen volstaat derhalve niet. Vooral de oppositionele relatie kenmerkt primair een singulier verschijnsel en ze wordt els zodanig waargenomen in het waarnemen van het singuliere als zodanig. Bovendien geldt dat het structureel eenvoudige in de waarneming voor het opmerken van het structuurcomplexe optreedt. In alle talen komt – wat tellen betreft – het enkelvoud voor het meervoud, en beide op hun beurt weer voor de dualis. Waar dus een dualisvorm aanwezig is impliceert deze de reeds bekende vormen van enkelvoud en meervoud. De minder gecompliceerde vorm is dus ook minder informatief, hoeft de bekendheid met gecompliceerdere vormen niet in te sluiten, wat omgekeerd wel structuurnoodzakelijk het geval is. Vanuit het cultuurverschijnsel 'taal' gezien, beginnen al deze verschijnselen met het structureel eenvoudigste, om dan volgens zeer omliggende wetten, dus niet willekeurig voort te schrijden naar steeds meer gedifferentieerde eenheden. Het eenvoudige ligt als primaire betekenis per se besloten in het meer complexe. Als dus een taal bijvoorbeeld 'Adam' gebruikt als eerste primaire, ongekwalificeerde benaming voor 'de mens', dan ligt daarin niet de oppositie 'man-vrouw' in besloten, zelfs al heeft die naam grammaticaal een mannelijke vorm (althans veelal). 'Mens', afgezien van man of vrouw, is daarom linguïstisch een primaire betekenis, terwijl mens als man en vrouw (dus 'Adam' in inhoudelijk mannelijke betekenis) reeds een secundaire benaming is.¹⁵⁷ Deze hiërarchische structuur van geleidelijke opbouw van een cultuurverschijnsel is juist bij polaire uitdrukkingen het meest doorzichtig. Een kind neemt eerst 'lengte' waar (iets is lang) en pas later kan het zeggen dat iets 'kort' is. Als waarneming ligt dit veel gecompliceerder. We zeggen daarom ook neutraal: 'hoe laat is het?' Spreken van 'hoe vroeg is het?' is niet neutraal, maar complexer. Tussen individuele waarnemingen (bijvoorbeeld groei van de taal bij een kind) en collectieve verschijnselen (groei van de opbouw van een cultuurverschijnsel als bijvoorbeeld taal) is geen verschil te vinden: de opbouw verloopt volgens universele implicatiewetten.

Het fenomenologisch Structuralisme spreekt om al deze redenen niet van familieverbanden (al erkent het Wittgensteins intuïtie), maar spreekt het veeleer van 'familiecontiguiteiten' (wat Wittgensteins theorie mijn inziens trouwens impliceert).¹⁵⁸ De classificeerbaarheid van verschillende verschijnselen onder een naam vindt haar basis in de waarneming van zowel gelijkenis- als contiguiteitsrelatie. Uit dit alles volgt niettemin een aanzienlijke precisering van het universaliteitsprobleem. Er is namelijk een beslissend onderscheid te maken tussen (a) het a priori-algemene (structurele wetmatigheid) en (b) het empirisch-algemene (dat meer uit het weliswaar algemene maar toch factische en dus contingente van de *condition humaine* komt); en c) het metafysisch-algemene, waarover het Structuralisme zwijgt. Welnu structuuranalyse legt het apriorisch-algemene van een fenomeen bloot. Het a priori ligt in het systeem als zodanig: een structureel a priori. Zo bijvoorbeeld is de binaire oppositie een universele vormwet, hoewel die opposities niet door ons denken in de waarneming worden gelegd. Ze zijn vanuit het waargenomene in de waarneming mede-gegeven. Pas nadien kunnen ze als logische relaties gethematiseerd worden. Vooral de visuele, maar vervolgens ook de auditieve percepties, zijn primair.

¹⁵⁷ Dit zullen feministen mede moeten bedenken: Adam als naam van de man komt na Adam als naam voor mens. De verbijzondering van Adam-mens tot Adam-man, hoewel in de Genesis duidelijk te volgen, is niet primair, maar secundair, en wel semiotisch-structuurnoodzakelijk.

¹⁵⁸ 'Contiguiteit', volgens de Larousse's *Dictionnaire de Linguistique*, is 'de enige relatie die er tussen twee morfemen bestaat (of twee series morfemen) die van contiguiteit, dat wil zeggen de onmiddellijke nabijheid van twee (of twee series) morfemen. Dus in de serie SN + SV wordt SN bepaald door zijn contiguiteit met SV. SN is een naamwoordelijk syntagme, terwijl SV een werkwoordelijk syntagme is, met andere woorden ook een werkwoord.

Tegenover de subjectivistische rol, die aan het transcendentale *Ego* in de constituerende waarneming van de wereld in de moderne filosofie werd toegekend, legt het fenomenologisch Structuralisme op basis van tal van secure analyses er de nadruk op, dat het bewustzijn geen *demiurg* is, maar bij zijn 'opbouwende kennis' van de wereld gebonden is aan universele implicatiewetten: een heel systeem van categorieën, relaties en wetten. Via de concrete opbouw van het primaire cultuurverschijnsel de taal zijn die universele implicatiewetten te achterhalen. Deze methode laat ons toe de 'primaire betekenis' te distilleren uit een complex geheel van daarop voortbouwende en die primaire betekenis implicerende, verruimde of wijdere basisbetekenissen.¹⁵⁹

Uit dit alles blijkt nog scherper het primaat van de waarneming, of liever haar synthetische structuur. Waar het menselijk subject theoretisch en vrij ingrijpt is deze ingreep zwaar gebonden aan structuurwetten, waarover de mens niet beschikt. Hieruit wordt gelijk gegeven aan de diepste intuïtie van het essentialisme, het zoeken naar objectieve fundering voor het gebruik van algemene termen, maar blijkt het essentialisme de 'wezeneseigenschappen' van een verschijnsel abstract en vooral atomistisch te hebben gezien. Het 'wezensnoodzakelijke' van een verschijnsel kan slechts verhelderd worden binnen de verheldering van heel de regio waartoe dit singuliere verschijnsel behoort. En als behorend tot die regio volgen de universele implicatiewetten. Dit alles verklaart waarom niet alle eigenschappen in alle objecten van de serie aanwezig hoeven te zijn. De reden van aan- of afwezigheid is wetmatig bepaald. Deze analyse leidt tot een kritischer erkenning van wat pre-kritisch het primaat van de waarneming wordt genoemd, waarvan nu op een kritische wijze wederom twee aspecten in ere zijn hersteld: zowel het ook passieve (vernemende) als het intersubjectief geldende karakter van de waarneming. Zowel het logisch empirisme als het logisch deductionisme moeten hierdoor een veer laten. Deze theorie reduceert aanzienlijk het willekeurig decisionisme bij het bepalen van 'algemene termen' in basisuitspraken.

Wat halen we uit dit alles voor ons probleem? De theoretische perspectieven in onze ervaringen, talig uitgedrukt door 'algemene termen' (bijvoorbeeld: 'dit is een stoel'), drukken invariante basiseigenschappen uit, die volgens bepaalde universele implicatieregels in complexere verschijnselen, waarin nog meer eigenschappen nu eens aanwezig zijn dan weer ontbreken, echter niet toevallig, te erkennen zijn. De basisuitspraak of het aartssemeem van stoel is dus: iets om op te zitten. De algemene term drukt daarom in zijn basisuitspraak wel een uniforme eenzinnige betekenis uit, geldend voor een hele serie aparte verschijnselen, maar in zijn algemeenheid wijst hij veeleer op familiegelekenissen en -contiguiteiten op basis dus van een vaste, invariabele, eenvoudige kern, die dus wel eenzinnig is. Dit is wel een gevoelige correctie op Wittgenstein. Het gebruik van woorden of algemene termen binnen bepaalde contexten bepaalt mede hun hier en nu betekenis, maar niet een particulier (bijvoorbeeld godsdienstig) taalspel alleen kan als het ware binnen eigen spelgrenzen de regels ervan bepalen. Alle particuliere taalspelen zijn zelf wederom gebonden aan universele implicatiewetten, waarover het particuliere taalspel geen zeggenschap heeft.

Hieruit blijkt dat de vergelijkende, combinerende en contrasterende wijze van waarnemen aan de oorsprong staat van de generaliserende en 'idealiserende' tendens die in onze waarneming zelf aanwezig is.¹⁶⁰ De mens leert blijkbaar (en wel volgens bepaalde wetten)

¹⁵⁹ Het theologisch belang van deze visie ligt hierin, dat ook theologische begrippen niet geïsoleerd bestaan. Men kan bijvoorbeeld het begrip verrijzenis niet ontleiden zonder het in verband te brengen met de begrippen schepping en verbond, die in het begrip 'verrijzenis' geïmpliceerd liggen.

¹⁶⁰ Zie van Nederlandse zijde het dagboek van C. Verhoeven, *Een vogeltje in mijn buik: De taal van mens, Baarn* (1976), waarin de auteur het brabellen van zijn dochttertje anderhalf jaar heeft gevolgd tot ongeveer de eerste 'volzin' eruit kwam.

'universele trekken' waar te nemen. De vergelijkende, combinerende en contrasterende 'methode' lijkt hiervan het geheim binnen de alledaagse ervaring. Wat in de alledaagse ervaring, zogenaamd pre-kritisch (hetzij wetgebonden) gebeurt, doet de wetenschappelijke vorm van kennen kritisch, methodisch en systematisch, echter vaak met miskennen van de alledaagse ervaring, essentialistisch of nominalistisch. Wittgenstein, maar vooral het fenomenologisch Structuralisme hebben hierin een zekere helderheid gebracht, waarmee de huidige wetenschapstheorieën te weinig rekening hebben gehouden.

Het gaat bij de analyse van een bepaald singulier verschijnsel om een unieke configuratie van familiegelekenissen en -contiguiteiten, die we in een andere configuratie wellicht ook vinden. Maar zelfs de opbouw van deze 'unieke configuratie' (bijvoorbeeld het zogenaamd 'specifiek-christelijke') volgt mede universele wetten, waaraan alle, ook godsdienstige, cultuurverschijnselen onderworpen zijn.

Vanuit dit alles, dus mede op fenomenologisch structuralistische basis, kan de kortsluiting die er nu bestaat tussen 'theorie' en 'empirie' mede verholpen worden. Dit is geenszins een minimaliseren van theorie- en begripsvorming, want juist deze opent het perspectief op de te onderzoeken levende empirische werkelijkheid. Specifieke samenhangen zijn niet slechts menselijke geestesconstructies, maar ze zijn al in de levende werkelijkheid der cultuurverschijnselen gegeven. Alleen is het nodig naar de juiste methode te zoeken die ons in staat stelt die samenhangen in de levende werkelijkheid observerend in het vizier te krijgen. Hiertoe blijkt, na al het gezegde, het zelf creëren van een 'experimentele situatie' vanuit een vrijelijk opgezet 'logisch project', niet de voor de hand liggende, beste methode. Theorie is dan, volgens al wat vooraf ging, veeleer een model voor een observeerbare samenhang (en als theorie is zij al een resultaat van veel nauwkeurige analyse en 'geen inval').

c. Besluit

Omdat 'universele perspectieven' waargenomen worden in onze gecompliceerde dagelijkse ervaringen, is zelfs hier geen sprake van inductie van het algemene vanuit het singuliere via abstractie naar het algemene. In de gewone ervaring namen we het singuliere al waar als geclassificeerd en wel volgens door ons niet uitgevonden algemene implicatiewetten. Inductionisme (logisch empirisme) bekritisieren, betekent echter niet in het vaarwater van het wetenschapstheoretische logisch-deductief model terecht komen, het zogenaamd deductionisme, op grond trouwens van willekeurig decisionistisch vastgelegde 'begripsvorming' aan de basis.

Eigenlijk komen we terecht bij de erkenning van het primaat van de ervaring, als synthese van waarneming (observatie) zowel van het singuliere als van het 'algemene', op basis van vergelijking, combinatie en contrast in de ervaring zelf. We kunnen zeggen dat in de synthetische structuur van het alledaags waargenomene binnen een theoretisch perspectief ligt de nadruk op het waargenomene. In de wetenschap daarentegen ligt het accent op het theoretisch perspectief, zonder dat hiermee de eigenlijke synthetische structuur van de ervaring gestoord mag worden.

C. De logische argumentatiefiguur in de 'exacte' en 'hermeneutische' wetenschappen

a. Geen enkele wetenschap steunt op een onfeilbaar rustpunt

Gegrepen in een eindige wereld van natuurlijke en historische, concrete en onherhaalbare, singuliere processen kan geen mens (ook geen wetenschap) daarbinnen een vast of absoluut referentiepunt vinden. Of is geen immanent, a priori funderend punt?¹⁶¹ Binnen-wereldlijk is er nergens een Archimedespunt, dat de wetenschap als breekijzer kan hanteren. In die zin heeft Popper gelijk de poging van zowel het logisch empirisme als het intellectualisme ijdel te noemen. Noch het empirische noch het theoretische geven ons 'op zichzelf' een vast, funderende grondslag. Er is geen absoluut uitgangspunt, we treden binnen in een verhaal dat al begonnen is. We beginnen dus 'bij een willekeurig punt binnen de open geslotenheid' van een eindige wereld. Als ten diepste dit met 'hermeneutische cirkel' is bedoeld, ontsnapt geen mens en wetenschap eraan. Het komt er echter op aan, daarbinnen kritisch, logisch en rationeel te werk te gaan. Dit geldt zowel de zogenaamde 'exacte' wetenschappen als de hermeneutische. Van haar kant zijn filosofieën en godsdiensten die wijze-van-kennen die betrokken zijn op de van binnen uit 'open cirkel' van het geheel als zodanig. Ze trachten deze 'open geslotenheid' tot expliciete thematisering te brengen. Zij zien op God het transcendent funderende, vaste punt van die totaliteit, of, bij atheïstische filosofieën, ze blijven elke, niet alleen immanente maar ook transcendente fundering weigeren (wat de hermeneutische cirkel eigenlijk tot een allerlaatste 'confessie' maakt).

Zowel ervaring als wetenschap moeten het daarom binnen deze 'open geslotenheid' hebben van een correlatie tussen waarnemingen en theoretische perspectieven. Wetenschappelijkheid bestaat er in deze correlatie kritisch uit te werken. De theoretische perspectieven worden hypothesen, die aan observeerbaar empirisch materiaal getoetst moeten worden.

b. Geen enkele particuliere wetenschap staat model voor alle andere

Het probleem is of de correlatie tussen empirie en theorie, correlatie tussen hypothesen en empirische basisuitspraken, die we in alle wetenschapstheorieën hebben gevonden, niet precies dezelfde is als het probleem dat daar de hermeneutici - ten onrechte dan - een hermeneutische cirkel wordt genoemd, althans binnen het proces van uitleg.

Toch moet vanaf hier een misverstand worden voorkomen. Geenszins is het mijn bedoeling te beweren, dat de geesteswetenschappen nu ook de 'natuurwetenschappelijke' methode dienen te gebruiken. Verre van! In feite zijn natuurwetenschappen 'nomothetische' wetenschappen. Zij willen particuliere verschijnselen verklaren door ze onder te brengen onder een hypothese van een algemene wet, die dan permanent bloot gesteld wordt aan het risico van falsificatie. Dit wil in feite zeggen van betere theorieën.

Het gaat in de natuurwetenschappen weliswaar eveneens om het singuliere in de natuur, maar in haar basisuitspraken beperkt men zich tot typisch herhaalbare structuren daarin. Want ook de natuur is een proces van eenmalige gebeurtenissen, de zogenaamde herhaalbaarheid is slechts het gevolg van een menselijke abstractie, die het singuliere verwaarloost ten voordele van herhaalbare typische structuren. Dit is een menselijke, formaliserende ingreep. Historische gezien zijn de hermeneutische wetenschappen daarentegen rechtstreeks betrokken op het singuliere en het eenmalige. Zij zijn geen

¹⁶¹ Zie, zij het mijn inziens met reserves: M. Serres, *Hermès I. La communication*, Parijs (1968); en *Hermès II. L'interférence*, Parijs (1972), pag. 127 - 155.

nomothetische wetenschappen. Zo gezien is er een wezenlijk verschil tussen natuurwetenschappelijke methodes en geesteswetenschappelijke methodes. Werkelijkheidskennis laat zich niet herleiden tot nomothetische kennis (dat kan alleen een apriorisch scientisme huldigen). Als we dus afzien van het eigen-natuurwetenschappelijke (de 'nomothetische' hypothese), maar veeleer kijken naar de logische argumentatiestructuur zowel in de natuurwetenschappen als in de andere disciplines, kunnen we wel een wetenschappelijke logische argumentatiefiguur ontdekken. Tegen het achtergrondweten van ons dagelijks leven wordt in verband met een tekst of een historische periode een hypothese opgesteld, die aan empirisch materiaal (bijvoorbeeld de tekst) wordt getoetst. Alleen, in de hermeneutische wetenschappen is de bedoeling niet 'nomothetische' hypothesen op te stellen, maar om hypothesen betreffende de concrete vervlechting van eenmalige gebeurtenissen binnen een bepaalde concrete context. Daarom is hier het opstellen van hypothesen en de toetsing ervan niet direct gericht op voorspelbaarheid (zoals in de natuurwetenschappen). Het gaat immers niet om algemene wetten, maar om inzicht in zeer concrete, historische samenhangen.

Welnu, hypothesen betreffende die samenhangen kunnen even goed getest worden aan het gegeven materiaal. Ongetwijfeld, vaak is hier verificatie noch falsificatie mogelijk (evenmin als in de natuurwetenschappen). De betere hypothese wordt ook hier beslist in het pleit tussen rivaliserende hypothesen. Welke hypothese bezit het vermogen om op de meest omvattende wijze de observeerbare samenhangen in een historische periode of in een tekst te verhelderen? Zeker, historische hypothesen laten, zoals in de natuurwetenschappen, zich niet door een duidelijk tegenvoorbeeld falsificeren. Het historisch en hermeneutisch oordeel steunt op een serie convergerende sporen, die naar het singuliere leiden. Het wil geenszins algemene wetten opstellen.

Als we dus de structuur van hypothese en toetsing ervan, bij voorbaat niet willekeurig beperken tot nomothetische hypothesen, maar de hypothesen laten slaan op singuliere verschijnselen en hun contingente vervlechting, dan is er geen reden om niet te spreken van een zelfde logische argumentatiefiguur voor alle wetenschappen, waarbij de eigenheid van natuurwetenschappen en menswetenschappen geenszins geloofwaardig of verdoezeld wordt. Als man echter (maar op welke deugdelijke grond?) de theorievorming willekeurig beperkt tot het opstellen van algemene wetten en pretendeert dat alleen dit 'wetenschap' is, zijn menswetenschappen inderdaad niet-wetenschappelijk. Maar, rekening houdend met enerzijds de natuurwetenschappelijke betrokkenheid op algemene wetten en anderzijds de menswetenschappelijke betrokkenheid op samenhangen tussen singuliere gebeurtenissen, en, tenslotte, met de filosofische betrokkenheid op zin-samenhangen in de totaliteit aller verschijnselen, kunnen we algemeen wetenschapstheoretisch stellen dat al deze disciplines (binnen eigen onderzoeksterrein) slechts hun logische argumentatiestructuur kennen. En dat ze daar om alle met evenveel recht wetenschappen kunnen worden genoemd, zonder dat aan de natuurwetenschappen enig monopolie, of de figuur van model of de status van superioriteit toekomt. Niet de natuurwetenschappelijke methode staat model, maar op grond van de eigen grondstructuur van de menselijke ervaring, wordt waar alle disciplines een grondmodel aangereikt – een logische 'argumentatie'-structuur -, die volgens het eigen terrein, gezien de uiteenlopende onderzoeksgebieden, telkens op eigen wijze wordt aangewend. In geen van deze gevallen gaat het dan om een circulaire argumentatiefiguur.

c. Probleemstelling voor de hermeneutische wetenschappen

Wetenschap 'als zodanig' is er niet. Er zijn alleen wetenschappen, in het meervoud. Maar er zijn voldoende familietrekken tussen allerlei disciplines, (van wiskunde en natuurkunde tot en met de theologie) om ze alle onder de algemene term 'wetenschap' te brengen. Deze

algemene term omvat dus geenszins allerlei generieke en specifieke 'wezeneseigenschappen', die in alle disciplines zijn te vinden, noch is zij uitdrukking van een decisionistische afspraak onder een vakkundige groep, die bijvoorbeeld beslist om ook de theologie binnen de *universitas scientiarum*, wellicht ongaarne, een plaats te gunnen. Zij is als algemene term niettemin objectief gefundeerd: in reële familietrekken in al die bezigheden waarbij de correlatie tussen 'empirie en theorie' centraal staat. Bekvechten, of theologie al dan niet een wetenschap is, blijkt verder een tamelijk overbodige discussie te zijn en is vaak het gevolg van het feit dat men (op welke gronden eigenlijk?) de natuurwetenschappen tot ideaal begrip van wetenschappelijkheid promoveert. De bovengenoemde wetenschapstheorieën (van Popper tot en met het constructivisme) zijn in feite geen 'algemene wetenschapstheorieën, omdat ze alle nomothetische wetenschappen (zoals de feitelijke natuurwetenschap) tot model nemen met het gevolg dat bijvoorbeeld vele beoefenaren van de sociale wetenschappen overgaan naar hetzelfde nomothetische model. Hierdoor blijven ze vaak erg 'wereldvreemd' ten aanzien van een inzicht in de levende sociale werkelijkheid.

De vaak geëtaleerde deemoed van de hedendaagse, ook sociale wetenschappen, namelijk dat ze slechts uiterst abstracte en zeer verkorte inzichten op de levende werkelijkheid krijgen, kan wel eens het gevolg zijn van hun nomothetische keuze naar voorbeeld van de natuurwetenschappen. Een algemene, voor alle disciplines geldende wetenschapstheorie(ën) moet(en) zich dan ook beperken (of feitelijk verruimen) tot de algemene, logische of syntactische, semantische en pragmatische dimensies van de argumentatiefiguur in de kritische correlatie tussen 'empirie' en 'theorie', en dus niet 'het nomothetische' als ideaal van alle wetenschappen ontworpen.¹⁶² Als zo'n algemene wetenschapstheorie kan worden uitgedokterd en dus getoetst is, dan lijkt ze me ook bindend voor een verantwoordelijke theologie, die wetenschappelijke pretenties heeft.

II. De argumentatiefiguur in de hermeneutische disciplines en het probleem van haar cirkel

Ten geleide: wat is een logische en methodologische cirkel

Juist omdat de hermeneutische disciplines, vooral de geschiedkunde, een circulaire argumentatiefiguur zouden vertonen, loochent bijvoorbeeld M. Heidegger de wetenschappelijkheid van alle hermeneutische disciplines.¹⁶³ Reeds Dilthey sprak van de hermeneutische cirkel, al heeft hij er niet zo bijster veel belang aan gehecht. Bij Heidegger betekent dit echter dat hermeneutische disciplines (de zogenaamde *Geisteswissenschaften*) per se een lagere waarde aan objectiviteit bezitten, c.q. subjectivistischer zijn. Ook Habermas zegt dat, maar hij wil om de wetenschappelijkheid van alle hermeneutische te redden, die circulariteit als een schijnbare cirkel ontmaskeren.¹⁶⁴ Hij lost dit op door te zeggen dat de zin van de omgangstaal in de momentele levenssituatie niet alleen binnen-talig is vastgelegd en interpreteerbaar, maar ook door buiten-talige factoren, zoals niet-verbale levensuitingen die in de levenspraxis bij het gesprokene horen, reflexiviteit van de omgangstaal. Met andere woorden liggen taal en praxis in elkaar en hierom is de hermeneutische argumentatiefiguur – in logische zin – niet circulair. Dankzij de opname van de Hermeneutiek (vraag naar zin) in een theorie van het handelen kan de schijn van circulariteit worden doorbroken. Puur hermeneutisch blijft er dus ook voor Habermas een cirkel (en dus onwetenschappelijkheid). De innerlijke logica van de zinverving is als zodanig circulair. Alleen door de vraag naar

¹⁶² Voor syntaxis, semantiek en pragmatiek, zie: Ch. W. Morris, *Foundations of the Theory of Signs* (1968) = *Grundlagen der Zeichentheorie*, München (1973); en *Sprachen und Verhalten*, Düsseldorf (1973).

¹⁶³ M. Heidegger, *Sein und Zeit*, § 152; zie ook 150.

¹⁶⁴ Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, pag. 214-217.

zintotaliteit ondergeschikt te maken aan het begrip van handelen kan die circulariteit worden doorbroken. Onze bedoeling is aan te tonen zelfs zuiver-hermeneutisch hier niet sprake is van een circulaire argumentatiefiguur in de hermeneutische disciplines, die daarom terecht hermeneutische wetenschappen genoemd kunnen worden.

Wat is een cirkel? Algemeen schijnt men te veronderstellen dat een cirkel de reeds stilzwijgende vooronderstelling van een uitspraak is, welke eerst nog moet worden bewezen. Wat bewezen moet worden wordt in de premissen al verondersteld. Alleen de logica kan ons hier een duidelijk antwoord geven.¹⁶⁵ De Logica maakt een scherp onderscheid tussen verschillende vormen van cirkels, die echter alle dit gemeenschappelijk hebben: ze zijn allemaal cirkelbesluiten, die zonder meer verwerpelijk en ongeldig zijn, onwetenschappelijk, een drogreden. Logisch is een cirkel een circulaire redenering. Dit blijkt het duidelijkst waar het bewijs slechts uit twee uitspraken - X en Y - bestaat. Als dan eerst Y als conclusie uit de premisse X wordt geconcludeerd, om nadien X als conclusie uit de premisse Y te besluiten, , hebben we inderdaad een drogreden, een cirkel. In meer ingewikkelde bewijsvoeringen kan de circulariteit verscholen blijven, wanneer men alle gebruikte termen codeert. Zo kan men tenslotte zelfs optisch de circulariteit zien (de redenering begint met A en via via komt men weer bij A uit). Er zijn dus circulaire redeneringen, maar logisch zijn ze in wezen fout: een logische cirkel.

Deze circulariteit kan zich voordoen zowel bij begripsvorming of definitie van begrippen, die in alle wetenschappen, ook in de literatuurwetenschap een wezenlijke rol vervult. Men bepaalt dan het *definiendum* en het *definiens* in een circulaire beweging. Er zijn ingewikkelde cirkels, paradoxen, die alleen meta-talig zijn op te lossen. Het voorbeeld van Russell is beroemd. In een bepaald dorp maakt de kapper een contract met het college van B en W: hij zou "precies alle dorpsbewoners mogen en moeten knippen en scheren, die zich niet zelf scheren." Kort hierna wordt de kapper door de gemeenteraad ter verantwoording geroepen op grond van contractbreuk. Hij had namelijk zichzelf geschoren, en dit was tegen de afspraak. Daarop dacht de kapper het sluwder te kunnen aanpakken. Hij liet zich door zijn buurman scheren. Prompt werd hij weer ter verantwoording geroepen en moest opnieuw een boete betalen. Want hij had verzuimd om van alle dorpsbewoners die zich niet zelf scheren, te scheren, namelijk zichzelf!

Een vicieuze cirkel is dus een bepaalde uitspraak die leidt tot de tegengestelde uitspraak, en omgekeerd, een dubbele logische cirkel, en wel in het onbepaalde. Zonder invoeren van de meta-taal kan men alle tegenspraken bewijzen. bijvoorbeeld als 'waar' wordt bepaald als 'dat wat het geval is', dan kan men (zonder meta-taal) in de antinomie van de tegenspraak terecht komen: "deze uitspraak is niet waar", maar aangezien dit inderdaad hier en nu 'het geval' is, is die uitspraak waar! Ze is waar, precies omdat ze niet waar is.

De hermeneutici hebben zich allang hiertegen verdedigd door te zeggen dat de filologische of hermeneutische cirkel geen logische cirkel is, maar een methodologische cirkel. Vanuit de delen het geheel begrijpen en vanuit het geheel de delen. We zullen echter aantonen dat er buiten het geheel en de delen er altijd een derde factor bijkomt in het hermeneutisch proces, zodat er ook methodologisch geen sprake is van circulariteit (noch in de begripsvorming noch in de hermeneutische uitspraken).

¹⁶⁵ W.K. Essler, *Einführung in die Logik*, Stuttgart (1969), pag. 160 vv.; Heide Göttner, *Logik der Interpretation*, pag. 132 vv.; I. Copi, *Introduction to Logic*, New York (1961), vooral pag. 65 vv.

A. Voorverstaan in de Hermeneutiek versus de hypotheses in de wetenschappen

Vooraf Heidegger, Gadamer en Ricoeur laten de hermeneutische cirkel uiteenvallen in een goede of vruchtbare en een slechte of vicieuze cirkel. Een slechte cirkel wordt hierbij verstaan als slechts subjectief ontstaan, dus als cirkel te doorbreken.

Logisch-analytisch gezien moeten we echter zeggen, dat dit onderscheid problematisch is. Het gaat hier gewoon om falen, misverstand en verkeerde interpretaties, waarvan wellicht onwetendheid of drogredenen oorzaak zijn. De goede of vruchtbare cirkel is slechts die, waaruit Gadamer zijn theorie van het *Wirkungsgeschichtliches Bewusstsein* uitwerkt: een presentatie van een zaaktoestand onder telkens nieuwe aspecten vanwege de telkens nieuwe horizonverschuiving. De telkens nieuwe presentatie kan tegensprekelijk worden. De steeds nieuwe, uiteenlopende gezichtspunten lijken een 'objectief vatten' van het object (in de zin van het zien of verstaan van het object 'zoals het werkelijk is') uit te sluiten, want de uiteenlopende aspecten komen niet rechtstreeks uit het object, maar uit wat Heidegger, Gadamer en Ricoeur 'het voorverstaan' noemen.

Wat is logisch eigenlijk dat hermeneutisch voorverstaan? In zeer algemene zin, kan men vooraf zeggen: het hele achtergrondweten (een term van Popper) dat alle onderzoeker als lid van de mensengemeenschap in een bepaalde cultuurperiode meebrengt door opvoeding, scholing, vorming enz., en dat bij zijn onderzoek uiteraard (in ook elk exact onderzoek) wordt verondersteld. Niemand begint enig onderzoek met een schone lei. (Eerste niveau.)

In meer beperkte zin is voorverstaan een uitgebreider complex van hypotheses, dat de onderzoeker als wetenschapsmens wel stuk voor stuk expliciet heeft doordacht, maar dat hij bij verder onderzoek deze niet telkens weer expliciet veronderstelt maar stilzwijgend blijft gebruiken. (Tweede niveau.)

Uit dit voorverstaan ontwikkelt de onderzoeker dat wat ook Gadamer 'het ontwerp' (*Vorentwurf*) noemt, waarvoor de impliciete vooronderstellingen van het voorverstaan de speelruimte afbakenen. Het ontwerp omvat dan nog slechts 'expliciete assumptie' in bredere en beperktere zin. In bredere zin. Alle uitdrukkelijke boven-hypothesen (= een theorie) die nodig zijn om een bepaalde werkhypothese te kunnen opstellen (een werkhypothese bestaat immers nooit geïsoleerd). (Derde niveau.) In beperktere zin. De eigenlijke, expliciete werkhypothese zelf. (Vierde niveau.)

Het feit dat de interpretator, zelf in de geschiedenis staande, dan als subject ook zelf tot het object van het onderzoek behoort, betekent geen circulariteit, omdat er een onderscheid is tussen voorverstaan en voorontwerp of hypothese. Hoezeer een voorverstaan, dus een levensrelatie van de onderzoeker tot de onderzochte zaak, aan elke interpretatie wordt verondersteld, het uitdrukkelijk voorontwerp is als hypothetische beschrijving van de structuur van de zaak. Dit is te onderscheiden van die zaak zelf. Dat de interpretator dus mede behoort tot het te onderzoeken object impliceert geenszins per se dat men vooronderstelt wat door het onderzoek eerst nog erkend moet worden.¹⁶⁶ Met andere woorden is het toebehoren van de interpretator tot het te onderzoeken object van zijn theorievorming is in zijn opgestelde hypothese dus niet identiek met het voorverstaan als een voorgegeven vertrouwd zijn met de te onderzoeken zaak. Dit laatste is een existentieel onvermijdelijk gegeven, maar het beslist positief noch negatief over de geldigheid van de

¹⁶⁶ Zie ook Pannenberg, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, pag. 194-195.

theorie. Die existentiële betrokkenheid (reeds in de geschiedenis verwickeld zijn) is alleen de psychologische conditie van de formulering van hypothesen.

Logisch-analytisch bekeken, is het voorverstaan dus het algemeen perspectief van waaruit de onderzoeker de bijzondere aspecten (zoekontwerpen) voor zijn arbeid verwerft. Zo wordt tegen een ruimer achtergrondweten een decoupage gemaakt. Deze uitsnit of caupure vernieuwt zich telkens weer tijdens de vernoemde vier niveaus, met name door selectie van aspecten en uiteindelijk begrenzing ervan tot een aspect, dat namelijk in de werkhypothese wordt geformuleerd.

In heel deze beschrijving van de vier niveaus van onderzoek is er geen enkel moment te bekennen, waarin het procédé van het hermeneutisch onderzoek verschilt van dat van bijvoorbeeld de natuurwetenschappen. En van circulariteit is geen sprake. Perspectivisme van ons kennen, dit is vanuit een zaakontwerp naar de zaak gaan, is geenszins synoniem met circulariteit. Volgens een criterium of volgens normen, die onafhankelijk zijn van de werkhypothese, wordt deze aan intersubjectieve toetsing onderworpen. Criterium hierbij is het observeerbaar materiaal, hier: de tekst. Dit materieel brengt de bevredigende of falende confirmatie van de hypothese. Eindresultaat is: enige werkhypothesen worden verworpen, andere gecorrigeerd, enkele konden zich blijkbaar handhaven bij toetsing aan de tekst. Maar dan zijn deze laatste niet louter 'zoek-ontwerp' of aspectuele belichting meer, want daar blijkt dan precies een eigenschap van het object zelf (de tekst) aan te beantwoorden. Onder die belichting weliswaar wordt niettemin het object gevat 'zoals het werkelijk is'. Dit wil zeggen dat de geconfirmeerde hypothese relatieve objectiviteit bevat. En dit is precies dezelfde epistemologische status als een getoetste hypothese in de zogenaamde empirische wetenschappen. Noch min noch meer.

Natuurlijk kunnen met andere particuliere hypothesen ook andere objectieve aspecten in de tekst worden gevonden. De uiteenlopende interpretaties kunnen tot op een zekere hoogte 'tegensprekelijk' zijn. Nodig is dan veelal een overkoepelende hypothese welke de 'tegenspraak' kan oplossen. Alleen logisch elkaar tegensprekende interpretaties kunnen niet tegelijk confirmatie zijn van een en hetzelfde object. Hier geldt dus: die tekst interpretatie is de betere die (a) meer observeerbaar (tekst-)materiaal kan verhelderen, en (b) dit meer-aan-observeerbaarheid (aan de tekst) gedeeltelijk positief weet te toetsen.

Besluit. Reeds vanuit het hermeneutisch voorverstaan bekeken, moet men zeggen dat de hermeneutische interpretatie niet de circulaire, maar de algemeen-wetenschappelijke, methodologische argumentatiefiguur kent, omdat (a) een deel van de 'aspecten' (perspectivisme, ons zoeklicht) wordt geëlimineerd of bijgestuurd, en (b) aan ander gedeelte wel confirmatie krijgt en aldus relatief-objectief (dus niet uitputtend objectief) is. Dit perspectivisme in ons kennen geldt zowel voor de zogenaamde exacte wetenschappen als voor de Hermeneutiek. Het woord 'exact' is hier volkomen misplaatst, of het zou evengoed voor de geesteswetenschappelijke Hermeneutiek dienen te gelden. Menselijk weten is betrokken op 'het absolute' (het niet door mensen bedachte of gecreëerde) maar nooit 'op een absolute wijze'. Maar perspectivistisch is dit echter geen circulariteit, noch in de wetenschappen, noch in de Hermeneutiek (tenzij bij falen en verholten insluipende drogredenen). Het zegt alleen dat het zoeken eindeloos voortgang moet vinden.

B. De 'basisuitspraken' van de Hermeneutiek versus die van de 'exacte' wetenschappen

Met het basisprobleem in de wetenschappen komt de vraag naar de 'objectiviteit aan de basis' ter sprake. Hier vooral raken we het tere punt, dat daar de hermeneutici de 'sluiting' van de hermeneutische cirkel is genoemd, op grond namelijk van de historiciteit van elk verstaan.

Wat is hier 'objectiviteit' aan de basis? Filosofisch lopen de meningen hierover uit elkaar, vaak op grond van apologetica. Wat heet objectiviteit in relatie tot de basis van elk wetenschappelijk onderzoek? De basis is het terrein van het bestudeerde object. Bij de literatuurwetenschappen is dit de tekst. Deze basisobjectiviteit is dan ook het fundament (de toetssteen) van de objectiviteit in relatie tot de opbouw en toetsing van de hypothesen.

In alle wetenschap is de objectiviteit 'aan de basis' die van de observeerbaarheid, het empirisch aspect in alle wetenschappen. Boven hebben we gezien, dat hier voor alle wetenschappen een fundamenteel probleem ligt, omdat waarneming, ervaring en observatie reeds theoretische perspectieven (universele begrippen en uitspraken) impliceert, zodat het erg moeilijk is een verantwoord onderscheid te maken tussen 'feit' en 'theorie', tussen observeerbaarheid en hypothese, terwijl de interrelatie tussen beide heel het wetenschappelijk gebouw schraagt. Bovendien hebben we gezien dat in feite in alle wetenschappen het gremium van wetenschappelijke onderzoekers tenslotte intuïtief en 'bij conventie' overeenkomen wat in hun wetenschap als 'observeerbaar' (basisuitspraken) geldt en wat niet, al hoeft die conventie niet eens en voor altijd te gelden. Dat de bepaling van wat textueel observeerbaar is, van conventies afhangt en historisch geconditioneerd is, derhalve ook veranderlijk, roept ongetwijfeld het probleem op van de pragmatische samenhangen van wetenschap en maatschappij. Ook deze moeten mede worden bedacht. Maar dit alles is een ander probleem dan dat van de circulariteit. Ondanks dit nog pragmatisch, rationeel nog niet opgelast, element in de wetenschappelijkheid (alle wetenschappen), blijkt die wetenschappelijke conventie vruchtbaar. Zo komen ook de literatuurwetenschappen tenslotte overeen, wat in teksten observeerbaar is, al is de laatste jaren de vroegere consensus hierin aanzienlijk gecorrigeerd en verruimd door de erkenning van de ook 'structurele observeerbaarheid' in de tekst. De Semiotiek pretendeert zelfs een theorie van textuele observeerbaarheid te zijn. In elk geval moet de intersubjectieve gelding van wat men textuele observeerbaarheid noemt, gewaarborgd blijven.

Indien er dus ook in de Hermeneutiek basisuitspraken over textuele observeerbaarheid mogelijk zijn, blijft het mogelijk het 'voorverstaan' (bij het proces van theorievorming reeds concreet versmald tot een werkhypothese) aan het textueel observeerbare te toetsen. Dit is precies wat alle andere wetenschappen doen! De Hermeneutiek is dan evengoed een empirische wetenschap: theoretisch, empirisch en functioneel. Daarom is ook de hermeneutische theologie niet alleen dogmatisch- en historisch-, maar ook een empirisch-kritische theologie, dus een ervaringswetenschap.

C. Relatie van het voorverstaan tot de tekst versus de wetenschappelijke toetsing van hypothesen

'Objectiviteit' krijgt hier de betekenis van de bepaalde graad van confirmatie van hypothesen en derhalve (voorlopige) afwezigheid van betere hypothesen. Een bepaalde interpretatie van een tekst bezit die precieze graad van wetenschappelijke objectiviteit, waardoor haar hypothesen (uit het voorverstaan opgebouwd) confirmatie krijgen vanuit hetgeen in de teksten observeerbaar is. Derhalve: relatieve of perspectivistische objectiviteit. Ook de

experimentele natuurwetenschappen bereiken niet meer dan een relatieve objectiviteit, door hen meestal 'geldigheid' genoemd. Ook de geesteswetenschappen bereiken een relatieve objectiviteit. De soort objectiviteit is in beide gevallen van dezelfde aard, namelijk die van confirmatie van hypothesen bij gebrek aan betere hypothesen. Dat derhalve op grond van de voor de geesteswetenschappen zogenaamde typische hermeneutische cirkel, aan deze hermeneutische wetenschappen een veel lager gehalte aan objectiviteit wordt toegekend, lijkt een mythe.

Al het voorgaande gaat ook op voor de hermeneutische variëteit van K.-O. Apel en J. Habermas. Door beiden, zo werd gezegd, wordt de historiciteit van het verstaan vooral benaderd via de talige zintradities van de omgangstaal, die ook de wetenschappelijke activiteit beïnvloedt. De zintradities functioneren hier als algemene perspectieven die het kader van mogelijk verstaan (ontstaan en vorming van het 'theoretisch zoekontwerp') in de wetenschappen reeds van te voren afbakenen: een variëteit, niet van de hermeneutische cirkel maar, van wat we hebben genoemd het perspectivisme van alle menselijk, alledaags of wetenschappelijk kennen.

Volgens Habermas worden, wegens de reflexiviteit van de omgangstaal, bij een historische tekstinterpretatie alle leden aan versmeltingen blootgesteld: eerst het samenvallen van factische en linguïstische analyse, vervolgens het samenvallen van linguïstische analyse en elementaire inoefening; tenslotte het samenvallen van het niveau van de wetenschap en de objecten. Die versmeltingen hebben volgens Habermas de figuur van de circulariteit. Ook hier is echter in feite slechts sprake van perspectivisme en niet van circulariteit, tenzij bij foute versmeltingen.

Bovendien is de emancipatieve keninteresse een empirische en geen transcendente interesse. Zij bepaalt niet altijd en per se de literatuurwetenschap. Men kan ook teksten lezen puur om er bijvoorbeeld plezier aan te beleven, en dan kan een literatuurwetenschappelijke analyse veeleer storen of om er 'ethische lessen' uit te trekken. De zogenaamde drie 'transcendente keninteresses' van de drie grote wetenschapsgroeperingen zijn in feite veelkleurig vermengd met allerlei andere interesses. Bovendien heeft de natuurwetenschap ook een zuiver-theoretische interesse. De technische manipuleerbaarheid van haar resultaat is een van haar consequenties en daarom ook een *stimulus*. Dat de hermeneutische wetenschappen als een van haar dominerende interesses het bevorderen van de communicatie onder de mensen is (interesse in de 'verstandhouding' (*Verständigung*) onder de mensen), kan men Habermas dus toegeven.

Dit kan dan in twee perspectieven verlopen. De interesse kan rechtstreeks slaan op de historische tekst als zodanig. Men tracht de tekst te verstaan vooral ook via zijn relatie tot zijn maatschappelijk-culturele omgeving. Men kan deze interesse ook anders oriënteren: door bemiddeling van de tekst de interesse op het heden richten. Beide houdingen kennen eigen gevaren. Vooral in het tweede geval kan men de legitimiteit van deze procedure makkelijk verwarren met de objectiviteit van de tekstlezing. Dan krijgen we een Romantische, een existentialistische, een psychoanalytische, nationaal-socialistische of marxistische literatuurwetenschappelijke lezing. Hier kan dan inderdaad sprake zijn van bevangenheid in eigen horizon en dus van circulariteit. Juist dan wordt vaak het gebruikte 'zoekproject' buiten alle toetsing gelaten. In het eerste geval worden deze zoekprojecten ook uit de huidige levenshorizon ontleend, maar juist aan toetsing door de tekst onderworpen. De kritische vraag is telkens: hebben we gewoon te maken met het perspectivisme van alle kennis, dan wel met niet-geconfirmeerde hypothesen? Dit laatste is vaak een psychologisch probleem, dat namelijk van onbewuste interpolaties in de tekst, die vaak afhankelijk zijn van

het feitelijk 'leidende keninteresses', en dit is het geval als we het heden door het verleden (teksten) willen bemiddelen. Op deze manier zoeken we dus slechts confirmaties van reeds bestaande, eigen opvattingen. Maar Habermas' transcendentalisering van deze interesses onttrekt deze aan elke rationele analyse. Het is een pure niet-geconfirmeerde maar simpel bewaarde hypothese. Ook zijn verwijt van circulariteit gaat niet per se op.

D. Interpretatie als dialectiek van verklaren en verstaan

a. Het probleem als gesteld door K.-O. Apel en J. Habermas

Vooraf Apel heeft gewezen op de vervlechting van wetenschappelijke disciplines op de methodologische vervlechting van de procedure van verklaring (*Erklären*) en verstaan (*Verstehen*), welke volgens hem alweer circulariteit vertoont.

Uit een bepaalde wetenschappelijke discipline ontleent een andere wetenschap vaak de in die vreemde wetenschap reeds geconfirmeerde hypothesen en omgekeerd. In de praktijk van de gewone wetenschapsbeoefening is dit geen uitzonderlijk geval. De disciplines hangen immers samen in het geheel van het corpus der wetenschappen. Zo neemt een socioloog bijvoorbeeld bepaalde psychologische hypothesen over om maatschappelijke groepsvorming te verklaren en, omgekeerd, gebruikt de psycholoog bepaalde sociologische hypothesen over groepsvorming om het verloop van psychologische processen te verklaren. Zo maakt ook de literatuurwetenschapper gebruik van bepaalde sociologische hypothesen, om een tekst in relatie tot zijn maatschappelijke *Umwelt* te interpreteren, terwijl andersom de socioloog op literatuurwetenschappen een beroep doet om daarin steun te vinden voor zijn hypothesen over de samenhang van literatuur en maatschappij. Dit gebeurt zowel interdisciplinair als multidisciplinair, tussen deelgebieden van een discipline. Bijvoorbeeld tussen chemie en biochemie, tussen exegese, dogmetiek en kerkgeschiedenis, enz.¹⁶⁷

Met circulariteit heeft dit niets te maken, tenzij in een bepaald geval de socioloog verwijst naar een literatuurwetenschappelijke hypothese, terwijl de literatuurwetenschapper voor diezelfde hypothese precies naar de socioloog verwijst, en geen van beiden dus iets zinnigs zegt). Normaal gaat het om twee verschillende, zeer bepaalde relaties, en niet om een interrelatie. Ze funderen elkaar niet wederkerig. In de twee wetenschappen functioneren ze op een heel ander niveau en bovendien functioneren ze meestal slechts als een extra-argument en niet als eigenlijke confirmatie van de eigen-disciplinaire hypothese.

Behalve deze ontleningen, is er bij Apel ook sprake van vervlechting van methoden: van 'verstaan' en 'verklaren'. Hij ziet tussen beide een circulaire complementariteitsverhouding. Geen verklaring zonder verstaan en geen verstaan zonder enige verklaring. Dit lijkt me juist. Maar 'verstaan' (zowel als verklaren) heeft telkens een ander object, zodat er geen circulariteit is. Het verstaan is de ene keer betrokken op het taalverstaan, terwijl het in de zin van 'voorverstaan' niet op de taal, maar op weten is betrokken (zie boven bij K.O. Apel). Verstaan is in het andere geval een hypothese over een zaaktoestand, die verondersteld wordt voor de latere, volle verklaring. Apel ziet er wel een cirkel in, een methode cirkel, met name tussen een inhoudelijke 'hermeneutische zinverklaring' en een formele constructief-semantische zinverklaring. Hierbij is het ene vooronderstelling van het andere en dit weer van het eerste. Maar de inhoudelijke hermeneutische zinverklaring is een diachronische begripsgeschiedenis, terwijl de logische begripsanalyse synchrone, consistente inhoudelijke

¹⁶⁷ Zie E. Schillebeeckx, "Kritische bezinning op interdisciplinariteit in de theologie", in: *Vox Theologica* 45, (1975), pag. 111-125.

betekenissen van een begrip, op een bepaald tijdstip van de omgangstaal, ontleedt. Beide analyses vullen elkaar aan en ondersteunen elkander, zonder enige circulariteit.¹⁶⁸

Voor de *Erlanger Schule* (K. Lorenz, P. Lorenzen, J. Mittelstrasse, W. Kamlah heeft Apels taaltranscendentalisme scherp aangevallen.¹⁶⁹ Enerzijds is de invloed van de omgangstaal vooral op de natuurwetenschappen lang niet zo groot als Apel beweert, en anderzijds is de omgangstaal *hintergebar* (grondthese van de *Erlanger Schule*). Ze heeft dus niets te maken met een transcendente vooronderstelling. De omgangstaal kan worden doorbroken, ze is niet a priori. Men kan nieuwe, niet-belaste begrippen invoeren. de omgangstaal is zelf een historisch verschijnsel. Ze zeggen dus geenszins een apriorische wereldbeschouwing op. Men geeft wel toe dat het feitelijk wordingsproces van een taal moeilijk opnieuw te traceren valt. Ze kan vervangen worden door de normatieve genesis van filosofische en wetenschappelijke vaktalen. Natuurlijk is het menselijk vermogen om te spreken *unhintergebar*. Dit is een formele a priori voor alle wereldverstaan, maar de feitelijke gestalte van het spreken is wel te doorbreken en is geen a priori en is dus wel te toetsen (fundeerbaar). Juist op grond van ons taalvermogen zijn we in staat distantie te nemen tegenover feitelijk taalgebruik en los te komen van het traditionele spraakgebruik. De wetenschap kan aldus los van de overgeleverde omgangstaal, een eigen taal opbouwen als middel voor haar wereldontcijfering. En die ingevoerde begrippen steunen dus niet meer op een intuïtief voorverstaan, maar alleen op die woorden waarvan de introductie in het gesprek *ab ovo* werd verantwoord. De *Erlanger Schule* spreekt aldus van een taal onafhankelijke introductie van nieuwe woorden namelijk op basis van een 'toon handeling' (deiktisch) in een bepaalde situatie van gesprekspartners. Stel iemand brengt 'iets' binnen, maar niemand weet wat het is. Allen komen dan overeen: laten we dit zo of zo noemen. Nieuwe woorden worden dus zo als 'praedicatoren' ingevoerd. Men kan daarover dan regels opstellen, hoe deze praedicator met andere praedicatoren in relatie kan worden gebracht en met welke niet. Deze regels zijn dus praedicatoren voor praedicatoren. Dit noemt men 'begrippen', enz. Dit is de formele logica van de *Logische Propädeutik* van de *Erlanger Schule*. Nodig is derhalve een theorie van gefundeerde vastlegging van de eerste taalmedia, het enige middel om een niet-dogmatische verantwoording van elke wetenschappelijke aanvang te leveren. Hiermee vervalt Apels aanspraak van de taalhermeneutiek op universaliteit.

Habermas van zijn kant sprak van 'explanatorisch verstaan' of 'diepte-Hermeneutiek'. Deze Hermeneutiek schift de 'bewuste zinintenties', waarop volgens Habermas de geesteswetenschappelijke Hermeneutiek is gericht, van de 'onbewuste zinintenties', waarop de dieptehermeneutiek is gericht. Terecht heeft echter W. Pannenberg aangetoond dat de Hermeneutiek geenszins beperkt blijft tot bewuste zinintenties. Habermas versmalt eerst de Hermeneutiek en zegt vervolgens dat ze niet universeel is, precies wegens die onverantwoorde verkorting.¹⁷⁰ Dit is een versmalling van al wat literatuurwetenschappers in feite doen. De tekstinterpretator zoekt ook naar de persoonlijke en sociale *Umwelt* van de auteur en zelfs naar onbewuste motieven. Bovendien valt de zin van de geschiedenis geenszins per se samen met de bewuste of onbewuste motieven van geschiedismakende mensen (theologisch argument).

Zo wordt het methodisch onderscheid van zogenaamde hermeneutische geesteswetenschappen tegenover sociale wetenschappen al problematisch. Anderzijds zien de wetenschappers van hun kant niet in wat Habermas' 'explanatorisch verstaan'

¹⁶⁸ Zie de kritiek van Stegmöller op Apel in: *Probleme und Resultate*, Band I, pag. 362.

¹⁶⁹ Zie bibliografische bijlage III achteraan dit document.

¹⁷⁰ J. Habermas, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, pag. 196 – 206.

methodologisch toevoegt aan hun wetenschappelijke pure verklaringen, tenzij de toepassing ervan om de samenleving te verbeteren. Ook de driedeling van de wetenschappelijke interesses is methodisch niet vol te houden. Al hebben bijvoorbeeld de natuurwetenschappen ook hun feitelijke toepasbaarheid (techniek), ze hebben allereerst een hoog theoretische betekenis. De meeste wetenschapstheorieën komen juist uit de hoek van natuurwetenschappelijke theoretici. En ook allerlei sociale technieken kunnen een emancipatieve bedoeling hebben. Alle drie groepen wetenschappen hebben, behalve hun theoretische betekenis, allerlei mogelijkheden van toepassing en nut voor de menselijke levenspraxis, en ze kunnen alle drie evengoed een emancipatieve als een repressieve interesse dienen. De drie transcendentale keninteresses zijn moeilijk te handhaven, vooral als die interesses drie verschillende methodologieën geen conditioneren. Het zijn interesses die Habermas zelf die wetenschappen toedicht. Dit moet men Hans Albert wel toegeven.¹⁷¹ Het is een pure theorie zonder enige empirische toetsing en als zodanig een hypothese, die echter door haar transcendentalisering, een aprioristisch dogma is. De interessetriade van Habermas is een mythe, die hij overigens niet nodig heeft voor zijn rechtmatige ideologiekritiek. De natuurwetenschappen dienen de mensheid in haar poging om een natuurdwang te ontkomen, zoals de geesteswetenschappelijke hermeneuse van het verleden de mensheid tracht te bevrijden uit onbewuste traditiedwangen. Bovendien levert Habermas geen enkele norm op grond waarvan een samenleving 'gezond' of 'ziek' wordt genoemd. Hij kan zijn hypothese slechts toetsen aan een geval: onze samenleving. Dit maakt elke objectiviteit bedenkelijk.

Tenslotte kan aan de emancipatieve interesse (als zodanig trouwens een vrij leeg begrip) een transcendentale betekenis toekomen. Deze interesse is zelf een historisch-particuliere interpretatie, en zelf dus op gang gebracht door een particuliere belangstelling (hoe terecht ook). Zij is met andere woorden een deelervaring. Deze tot een transcendentale conditie verheffen staat gelijk met zichzelf bij de eigen haren uit het moeras te trekken. Accepteert men dit niet, dan blijft inderdaad alleen de mogelijkheid over de emancipatieve interesse te zien als een door de geschiedenis zelf objectief gedicteerde en voorgegeven interesse te declareren. Als men het dan een historische deelervaring wil noemen, is ze alleen nog denkbaar als een prolepse of anticipatie op een teleologisch geïnterpreteerde geschiedenis. Dan is deze interesse a-historisch, een transcendentiaal a priori van alle geschiedenis. De geschiedenis staat echter in haar contingentie niet onder een idealistische of materialistische totaliteitsdwang. Daaruit volgt dat een kritische dialoog tussen verschillende doelervaringen alleen tot onze bescheiden menselijke mogelijkheden behoort.¹⁷²

b. Dialectiek van de *speech act* en de *meaning*, gezien vanaf de kant van de lezer

Als we het resultaat van wat in de vorige drie subparagrafen gezegd is, bekijken, valt het op dat het voor- en het eindverstaan van een tekst bemiddeld wordt door de verklaring van de tekst. In Sectie I werd gezegd dat de dialectiek tussen *speech act* en *meaning* reeds aanwezig is in het gesproken woord, maar pas ten volle gestalte krijgt in schrift: in een tekst. Dit impliceert dat bij schrift de polariteit tussen verklaren en verstaan wordt verscherpt zonder daarom een dichotomie te worden. De objectivering en dus de autonomie van de tekst leggen het accent op de noodzakelijkheid van een verklarende fase. We kunnen als volgt verduidelijken:

¹⁷¹ H. Albert, *Plädoyer für kritischen Rationalismus*, pag. 106 vv. en 113 vv.

¹⁷² Zie D. Mieth, *Moral und Erfahrung. Beiträge zur theologisch-ethischen Hermeneutik*, Fribourg (1977), pag. 103.

verstaan	<i>mens auctoris / speech act</i>		verklaren	tekst-autonomie
-----	= -----	zoals	-----	= -----
lezen	zin v.h. gezegde		lezen	zin v.d. tekst

Zoals het gesproken woord is de tekst van een auteur een expressie van zijn (ons vreemde) levenservaringen. In schrift is die levensexpressie minder direct. Ze gebeurt via de materialisering van de *littera*. Toch is er continuïteit tussen de levensexpressies via de *vive vox* en die via de *littera*. In beide gevallen gaat het om uitdrukkingen van andermans levenservaringen. In Sectie I werd gezegd dat het in de interpretatie er niet om te doen is zich in te leven in de ervaringen van iemand anders, want vooral in de tekst valt de *mens auctoris* samen met de *meaning* van de tekst: deze wordt volkomen semantisch autonoom. Aan de kant van de auteur gaat het om een levend gebeuren (*speech act*). De lezer echter heeft alleen te maken met de *meaning* van de tekst, zo dat door het verstaan hiervan een dialectiek ontstaat, ditmaal bij de lezer, tussen 'gebeuren' en 'zin', verstaan van zin, de zincommunicatie komt over.

In de tekst ligt heel het gebeuren (van de auteur) geobjectiveerd in de zin zelf van de tekst; alleen hiermee warden we geconfronteerd. Hierdoor dreigt er een dualisme te komen tussen het verstaan van de tekst als geheel (als verstaan gericht op de levensexpressie van een auteur, dus op een totaliteit) en de verklaring ervan (als zodanig gericht op de ontcijfering van de 'semantische autonomie' van de tekst). Interpretatie van een tekst is echter een dynamisch proces dat en verklaring en verstaan omvat als een uniek proces. Interpretatie is met andere woorden een dialectiek van verstaan en verklaren, met derhalve een dubbele beweging: a) een beweging van verstaan naar verklaren en b) een beweging van verklaring naar verstaan. In beide gevallen heeft, door de bemiddeling van de verklaring, 'verstaan' een andere inhoud dan verstaan in het voorverstaan van de tekst (derhalve geen circulariteit). Het voor- en het eindverstaan wordt door de verklaring bemiddeld. Hoe verloopt deze dialectiek van verstaan, verklaren en verstaan?

Vanuit zijn voorverstaan begint de lezer met gissingen of hypothesen betreffende de totale zin van de tekst. Hij moet wel beginnen met gissingen en vermoedens, die tenslotte geformuleerd worden in een voor-ontwerp, omdat hij alleen nog te maken heeft met een semantische autonomie van de tekst. In tegenstelling tot het levens woord is de tekst 'stom'. Er is een breuk tussen het gebeuren van de auteur, waarin hij ervaringen uitdrukt, en de geobjectiveerde zin van de tekst. De *mens auctoris* is als zodanig niet meer te begrijpen tenzij via de stomme tekst. Het communicatieprobleem is hier gesteld niet zozeer op grond van de onmededeelbaarheid van privé-ervaringen in de auteur, maar door de eigen aard zelf van de autonome tekst. Het verstaan vindt niet psychologisch plaats, maar in een semantische ruimte (zie Sectie I). Misverstaan is dus mogelijk.

Voor het opstellen van goede gissingen of hypothesen bestaan geen regels, in heel de wetenschapstheorie niet. Maar er bestaan wel regels om de gissing te toetsen. Schleiermacher sprak reeds van 'het divinatorische' bij elk tekstverstaan (het stellen van hypothesen), maar vervolgens ook van 'de grammaticale analyse'. De gissing moet aan het observeerbare in de tekst zelf getoetst worden, in de verklaringsfase.

De vraag blijft: wat moet vooraf gegist worden? Een literair opus (*discourse*) is meer dan de som van de aaneenrijging van afzonderlijke proposities. Het is een geheel en een singulier of individueel geheel. De relatie tussen dit literair geheel en de afzonderlijke delen maakt van het opus een soort architectonisch geheel. Het geheel wordt voorondersteld in alle delen of details, en door het reconstrueren van de delen construeren we het geheel. Als de lezer aan

lektuur begint of zelfs na eerste lezing weet hij niet wat belangrijk is, wat secundair, enz. Zijn eerste oordeel is een gissing, geformuleerd in een aan de tekst secuur te toetsen hypothese.

Hier treedt, ondanks dezelfde logische argumentatiefiguur en dan vooral tegenover de natuurwetenschappen, iets volkomen eigens naar voren. Deze laatste zijn nomothetische wetenschappen. Zij zoeken juist niet meer het singulier-individuele maar naar abstracte wetmatigheden, van waaruit toekomstig gedrag der dingen voorspeld kan worden. Hier staat het zoeken naar algemene beginselen centraal. Verklaren is hier wezenlijk verbonden met formaliseren en generaliseren. Dit alles veronderstelt de beschikking over geformaliseerde en geoperationaliseerde begrippen, die heel wat, vaak willekeurig, conventies insluiten. Zowel in de geschiedkunde als in de tekstinterpretatie gaat het echter om het singulier-individuele: deze tekst. Maar al is deze tekst onmogelijk louter 'nomothetisch' te begrijpen, hij is het evenmin louter 'idiografisch'. Hoezeer weliswaar het situeren van teksten binnen generieke en specifieke literaire genres, types van codes en structuren nodig is, het komt uiteindelijk toch neer op het verstaan van deze singuliere tekst. Men lost de moeilijkheid niet op door te beweren dat verschijnselen (deze tekst) zowel algemene als unieke aspecten vertonen. Eenzijdige aandacht voor het algemene en gemeenschappelijke (de tekst valt bijvoorbeeld onder dit literair genre) doet tekort aan mogelijke verschillen. En eenzijdige aandacht voor het unieke versluiert de overeenkomsten. Het ene leidt tot willekeurige generalisaties, het andere tot onvruchtbaar relativisme. De uniciteit van een verschijnsel ligt veeleer in de uniciteit van de specifieke combinatie van (algemene) kenmerken. Het gaat om de unieke figuratie van deze, singuliere tekst. Dit singuliere of concrete geheel is als een huis met vele kanten. Je kunt het huis niet tegelijkertijd vanuit alle kanten bekijken. Elke kijk is perspectivistisch. Specifieke eenzijdigheid is daarom eigen aan elke lezing en daarom ligt er een aspect van gissing in elke tekstinterpretatie. Maar deze moet dan getoetst worden door andere aspecten van de tekst te gaan observeren. Men kan voldoende redenen hebben om een interpretatie als geldig te beschouwen. Of ze waar is, hebben we niet in de hand. Evenmin als elders, gaat het niet om een echte verificatie en confirmatie, maar om een convergentiebewijs, dat niettemin 'wetenschap van het individuele' *suo modo* mogelijk maakt. Hier geldt dat bij conflict van interpretaties de zwakkere interpretatie kan worden verworpen als te weinig verklarend ten aanzien van het observeerbare in de tekst. Niet alle interpretaties zijn gelijkwaardig. Sommige blijven naar het huis kijken vanuit één gezichtshoek. Ze gaan het niet eens vanuit een andere kant bekijken en worden dan blind voor het geheel. Falsificatie is dus mogelijk op het ogenblik dat een betere tekstinterpretatie zich presenteert. Hier kunnen we de visie van Th. Kuhn en I. Lakatos toepassen.

E. Besluit: de (voorlopige) hermeneutische argumentatiefiguur

Zelfs van een methodologische cirkel blijkt er in de hermeneutische procedure (mits goed toegepast) geen sprake te zijn. De 'Hermeneutiek' verkeek zich op de metafoor van de interrelatie tussen de delen en het geheel, het bijzondere en het algemene, het voorverstaan en de kritische uitwerking van de hypothese aan de hand van de tekst. Maar er zijn telkens verschillende uitspraken in het geding, nooit komt men terug op precies hetzelfde punt. De eerste zijn hypothetische uitspraken, zoeklichttheorieën en bevatten dus een zekere algemeenheid. De tweede soort uitspraken betreffen de 'basisuitspraken': uitspraken over observaties betreffende de tekst. Deze zijn 'delen', het bijzondere (deze tekst). Aan de tekst wil men het voor-ontwerp (als coupure uit een ruimer voorverstaan), de zogenaamde 'wetenschappelijke hypothese' 'realiseren' (zie: constructivisme), dat is toetsen. Het gaat, analoog aan de werkwijze in andere wetenschappen, om de relatie tussen werkhypothesen tot observatie-uitspraken, waaraan de hypothese wordt getoetst. Dit is geen circulariteit, want bij het geheel en de delen komt telkens een derde factor. In het geding zijn: de

werkhypothese, de eindhypothesen en de observatie-uitspraken. De werkhypothese is als een geanticipeerd idee van het geheel en gaat dus vooraf. De eindhypothese is het eindpunt van de (in talrijke subhypothesen gelede) werkhypothese. Er is wel logische afhankelijkheid, echter geen circulariteit. Want als men dan omgekeerd zegt dat het aangepaste verstaan van het geheel wederom afhankelijk is van het verstaan der delen, gaat het om een andere, tweede relatie. Het gaat niet om één relatie, die men eerst bekijkt van A naar B toe, en vervolgens terug van B naar A. Dit is circulariteit. Immers, of de werkhypothese (tegen het achtergrondweten van het confuse voor-verstaan) metterdaad aangepast is (dus geldigheid bezit), hierover beslissen alleen de observatie-uitspraken, uitgelokt door de tekst zelf. Natuurlijk is andersom ook weer de werkhypothese afhankelijk van die observatie-uitspraken, maer nu in een heel andere zin, namelijk als inductieve confirmatie (of falsificatie) van dat voorverstaan. Ondanks alle interrelatie is hier geen circulariteit te bekennen, ofwel is die er in alle wetenschappen. In het spel zijn twee volkomen onderscheiden, anders objecten betreffende, wederkerige afhankelijkheden.

Er zijn dus in het hermeneutisch interpretatieproces, zoals in de wetenschappen, drie volkomen te onderscheiden processen. (a) Een heuristische fase: het vinden van de werkhypothese; (b) een logisch-deductief proces (methodologische ordening van de werkhypothese in de sub-hypothesen); (c) het proces van inductieve confirmatie. Daaruit blijkt dat in heel de interpretatiefiguur geen sprake is van circulariteit.

Als de idee van het geheel (het voor-verstaan) zich circulair (dit is ten einde toe het afronden van de cirkel) zou volhouden, betekent dit dat de werkhypothese principieel onweerlegbaar is (het standpunt van Gadamer). Ze wordt altijd geconfirmeerd. Maar juist deze vooronderstelling is vals en het zwakste punt in heel de Hermeneutiek van Gadamer. Hoe vaak moet de lezer bij zijn ontleding van teksten zijn werkhypothesen niet laten vallen en ze bijsturen, telkens onder pressie van de tekst zelf? drie mogelijkheden blijken dan het resultaat te kunnen zijn." (a) Een werkhypothese (voorverstaan) vindt confirmatie in de teksten en wordt aldus bekrachtigd. Dit is geen cirkel. (b) Een werkhypothese laat men, bij gebrek aan enige deugdelijke confirmatie door de tekst, gewoon vallen. Hier is al te evident geen cirkel. (c) Ondanks voldoende confirmatie vanuit de tekst, kan een onderzoeker zijn werkhypothese in feite vasthouden, niet uit eigenzinnigheid maar, omdat het algemeen niveau van onderzoek ontoereikend blijkt. Zelfs dit is geen vruchtbare cirkel.

Maar als we de eigenlijke argumentatiefiguur van een tekstinterpretatie niet circulair hebben genoemd, betekent dit nog niet, dat we de hermeneutische spiraal waarbinnen heel het menselijke leven staat, hebben geloofd. Tot slot van Sectis II moeten we daarom de diepste intentie van de geesteswetenschappelijke Hermeneutiek honoreren. Vandaar de volgende beschouwingen. Terug naar de 'hermeneutische cirkel'.

§ 3. Het eigenlijke hermeneutische zelfverstaan: tekstverstaan als zelfverstaan

Voor velen is met het voorgaande de tekstlezing afgesloten, althans onder voorbehoud van een komende, betere tekstinterpretatie. Er valt niets meer te doen. Maar binnen de dialectiek van *speech act* en *meaning* ontdekten we nog een tweede dialectiek. In de *meaning* zelf is er een dialectiek van *sense* en *reference*. Werd met al het voorgaande voldoende recht gegeven aan de referentiefunctie van de tekst? Dit confronteert ons met de vraag, in hoeverre tekstverstaan te maken heeft met zelfverstaan. Heeft de tekst ook een 'betekenis voor mij'? Niet zomaar 'toevallig' of als vraag die extrinsiek blijft aan die tekst, maar juist als eigen betekenis van die tekst zelf, zijn betekenis voor mij, de lezer, hier en nu, lezend, de

geadresseerde van deze tekst? Want dan is de tekstuitleg geenszins klaar met al wat tot nu toe is gezegd. Het gaat dus om de vraag of de huidige actualisering van de zin van de tekst wezenlijk hoort bij het volle verstaan ervan en of niet juist hierin de eigen hermeneutische opdracht, als dialectiek van verstaan en verklaren, gezien moet worden. Een bijkomende vraag is dan wel, of hier dan wellicht circulariteit aanwezig is, maar het antwoord op de gestelde vraag is hoofdzaak. Want de eindigheid en historiciteit van ons bestaan sluit elke 'overvlucht'-kennis af. We blijven perspectivistisch ervaren en verstaan.

In Sectie I werd gezegd dat door de omslag van mondelinge overleveringen naar een schriftelijke cultuur er ook iets gebeurt met de referentiefunctie en met de onmiddellijke 'spreeksituatie' en heel haar context. De gemeenschappelijke situatie tussen auteur en lezer is verdwenen (een feit dat vooral Habermas volledig over het hoofd ziet). De tekst krijgt, boven alle *hic et nunc*-situatie uit, door schrift een veel ruimere horizon: ieder mens is potentieel de bestemming ervan. Als ik hier en nu de bijbel ter hand neem, ben ik, hier en nu, de bestemming van de 'boodschap'. Die tekst interpelleert mij, hier en nu (en niet de christenen van Korinte. De referentie van de tekst wordt aldus vrijgemaakt van zijn beperkte (bijvoorbeeld Korintische) situatie. Hij krijgt een onbeperkte horizon, en in elk geval: hier en nu interpelleert hij mezelf in mijn levenshorizon. De oorspronkelijke context van een tekst is bovendien vaak niet eens precies te achterhelen. Een complete abstractie ervan wordt, bij schrift, inderdaad mogelijk.

Zo ontstaat opnieuw - ditmaal voor de lezer - de dialectiek tussen verklaren en verstaan, met name in verband met de polariteit van *sense* en *referenc'* in de *meaning* van de tekst zelf. Het is natuurlijk mogelijk de tekst te behandelen puur in zijn beslotenheid als tekst, als het ware een tekst-zonder-wereld. Dit is in feite het standpunt van verschillende soorten Structuralismen, die daarom elk hermeneutisch verstaan van de tekst verwerpen. Men bestudeert dan de tekst als discours of *parole* gewoon op de wijze waarop *la langue* als besloten tekensysteem wordt bestudeerd (zie Sectie III). Tekstlezing wordt dan louter een semiologische tekstverklaring. Het blijft immers mogelijk systemen te abstraheren uit processen. Die benadering is bovendien legitiem, mits niet als definitief en afsluitend bedoeld.

De vraag is immers: worden hiermee alle tekstmogelijkheden uitgeput? Het observeerbare aan de tekst hebben we de 'beslissende toetssteen' genoemd. Maar behalve het structureel observeerbare in de tekst, behalve oppervlakte-structuren, zijn er ook tekstuele dieptestructuren, die met de referentiefunctie van de tekst te maken hebben. Men kan zelfs aantonen dat juist de structurele analyse van een tekst onvermijdelijk oproept tot een *Verstehen* van zijn diepste zin en referentie en niet bij een tekstverklaring kan blijven staan. Dan krijgen we een nieuwe dialectiek, namelijk tussen structureel verklaren en verstaan, zodat tekstinterpretatie een dynamisch proces van verklaren en verstaan wordt. Aan het Structuralisme zelf is dit duidelijk te maken, want het verklaart bijvoorbeeld de mythen als een bundel van relaties, opposities en als de overwinning hiervan, louter tekst-immanent. Maar zonder existentiële conflicten in de menselijke levenservaringen zouden er geen binnentekstuele contradicties te overwinnen zijn.¹⁷³ Met andere woorden veronderstelt de structurele verklaring zelf dat de mythe een '*meaning*' heeft juist met betrekking tot het verhaal van oorsprongen. Aan de oorsprong van mythische teksten staan tenslotte ervaringen van

¹⁷³ Zie: P. Ricoeur, "Qu'est-ce qu'un texte? Expliquer et Comprendre", in: *Hermeneutik und Dialektik*, Band II, Tübingen (1970), pag. 101-200; idem, "Science et ideologie", in: *Revue Philosophique Louvain* 72 (1974), pag. 323-355; idem, "Objektivering und Entfremdung in der Geschichtlichen Erfahrung", in: *Philosophisch Jahrbuch* 84 (1977), pag. 1-12; idem, "Philosophical hermeneutics and theology", in: *Theological Digest* 24 (1976), pag. 154-164; idem, *La métaphore vive*.

menselijke grenssituaties, en deze zijn uiteindelijk het *denotatum*, d.i. datgene wat heel het mythische verhaal op het oog heeft. Referentie van zulke verhalen zijn dus reële aporieën in het menselijke leven van alle dag. Hier ligt de semantische dieptestructuur van deze mythische teksten. Dit alles niet meer ter sprake brengen, is juist de tekst slechts ten halve verklaren, namelijk naar zijn binnentextuele semiotische relaties en opposities. Maar zijn juist deze geen reflectie in de tekst van menselijke conflicten in het leven van alledag? Als dit zo is, moeten we zeggen dat dankzij een voorafgaande structurele analyse van een tekst een anders naïeve interpretatie ervan hermeneutisch tot een kritische tekstinterpretatie kan uitgroeien. Dan zijn structurele verklaring en verstaan de twee fasen van een unieke hermeneutische akt van lezing. Met andere woorden is het de tekst zelf die vraagt, op grond van zijn referentiële functie in relatie tot ervaringen in en met deze wereld, om een actualiserend verstaan.

Bovendien werd immers reeds gezegd, dat 'schrift' door zijn loskomen uit de beperkte concrete situatie van de auteur ('context'-breuk) een wijdere, potentieel zelfs onbeperkte referentie krijgt. Deze tekst lezend, ben ik de bestemming ervan, de geadresseerde. Lezend, wordt mijn levensreferentie mede in het boek ter sprake gebracht. Bevestigd? Onder kritiek gebracht? In elk geval geïnterpelleerd!¹⁷⁴ Zo gezien, opent de tekst een nieuwe levensmogelijkheid voor de lezer (zie Sectie I). Via de *sense* verwijst de tekst naar die 'referent': een (voor mij als lezer) alternatieve levensmogelijkheid. Wat de lezing van een tekst bij ons aan verstaan oproept, is dus, gezien de historische conditionering en horizon waarbinnen ik hem lees, niet zozeer het verstaan van de oorspronkelijke *speech act* van de auteur en zijn concrete situatie, naar veeleer het verstaan van de referent van heel het literaire opus, dat is de door de tekst ontsloten 'nieuwe wereld' of alternatieve levensmogelijkheid; een aan mij geopend 'wereldproject'. Via wat de tekst zegt, gaat het tenslotte om hetgeen waarover de tekst spreekt. Een analyse en structurele verklaring van de tekst is eerst nodig om dit uiteindelijk verstaan objectief gericht te houden en subjectieve interpretaties in te binden. Want het gaat geenszins om een intuïtief en 'divinatorisch' (de term is van Schleiermacher) verstaan van een achter de tekst liggende *intentio auctoris*, maar wel om zo goed mogelijk de diepste referentie van hoe opus, geboren uit zijn diepteSemantiek, te achterhalen.

Losgekoppeld van de beperkte situatie (*Umwelt*) van de auteur, krijgt de geobjectiveerde tekst, in plaats van een 'situatie', in elk schrift een 'wereldhorizon' tot eigenlijke context. Interpretatie van een tekst binnen die wereldhorizon, waarin de lezer hier en nu staat, impliceert dus actualisering. Binnen het behoud van het 'anders-zijn' van de tekst eigenen we ons zijn *meaning* (*sense* en *reference*) toe: het andere of vreemde wordt, in het verstaan, het 'eigene', zij het door verzet, wat ook een actualiserende interpretatie is. Het is de 'ideële inhoud' van de tekst (zijn *sense*) welke de levenshorizon van de lezer 'bemiddelt'. Dankzij de potentiële universalisering van de 'discourse' door zijn schriftkarakter geeft de tekst de lezer het vermogen, de kans om ook zichzelf te verstaan op een andere, nieuwe wijze. Het 'verklaren' houdt zich als het ware bezig met de analyse van de distantie tussen auteur en lezer. In de toe-eigening van (of het verzet tegen) de aangeboden 'zin' voor verstaan van de tekst komt echter (zin)communicatie tot voltooiing. Wat eens *speech act*, het geheim van de auteur was, wordt nu het gebeuren (*speech act* = interpretatie) van de lezer. De semantische autonomie van de tekst (in zijn oppervlakte- en diepteSemantiek) is hierbij de bemiddelende factor. Van een circulaire argumentatiefiguur is hier geen sprake. Begin- en eindpunt komen

¹⁷⁴ Natuurlijk is dit alles mede-afhankelijk van het literaire genre van de tekst. In een boek als de bijbel bijvoorbeeld is dit duidelijk en explicieter het geval dan in menig andere literatuur. De structurele analyse, ook Form- en Traditionsanalyse verhelderen reeds de zinrichting van de tekst zelf.

geenszins bij eenzelfde punt uit. Het eindpunt is een moment in een spiraalvormige geschiedenis, waarin iemand door een *récollection de sens* vanuit het verleden een nieuwe stap zet naar een verdere toekomst. Verrijkt door de lezing gaat hij verder zijn levensweg. Het gaat om een 'spiraal'.

Besluit: 'exegese' en 'hermeneutisch verstaan'

Verstaan is zelfverstaan. Het eindverstaan van een tekst impliceert een actualiserend zinverstaan (en daarin tevens, eventueel, een ontmaskering van onzin). Juist dit is tenslotte hermeneutisch tekstverstaan. Men kan echter niet loochenen dat het de lezer altijd mogelijk is, niet alleen de lezing van een boek na 50 pagina's te staken, maar ook neutraal te blijven tegenover die door de tekst geopende, alternatieve levensmogelijkheid, en tenslotte ook zich af te zetten tegen het aanbod van die nieuwe levensmogelijkheid. Dit laatste blijft echter een vorm van zelfverstaan. De tekst (zelfs de bijbel) kan niemand dwingen. Het aanbod tot en de vraag naar zin-actualisering is echter in de tekst zelf gegeven en de tekst niet vreemd; zijn referentiefunctie vraagt om interpretatie binnen de eigen levenshorizon van de lezer.

Ten aanzien van de bijbel betekent dit, dat alle theologische exegetisch moet uitlopen op een hermeneutisch en dus actualiserend verstaan van de tekst. Via de *sense* van de tekst (verkregen door structurele analyse, Form- en Redaktions- en Traditions-geschiede, enz.), zal men tenslotte moeten komen tot verstaan van de *reference* van heel het nieuwtestamentisch oeuvre: de zin-voor-mij van deze tekst, die ik nu, anno 1979, concreet lees. In creatieve aanvaarding of weigering. De noodzakelijkheid van een ook hermeneutisch verstaan (als moment van een dialectiek van verklaren en verstaan) ligt enerzijds gefundcerd in de niet te ontlopen referentie van de tekst binnen de historiciteit zowel van de tekst als van de lezer. De lezer, zelf als subject in de geschiedenis staand, treedt als het ware mede in het te onderzoeken object, namelijk een historische tekst, de bijbel.

Omdat we echter in elke uit de traditie komende tekst niet per se 'zinscommunicatie' kunnen verwachten (er is in de menselijke levenservaring en dus in haar literaire attestatie hiervan bewust en gecamoufleerd immers ook veel onzin en ideologie) zal een hermeneutisch zinsverstaan ook gepaard moeten gaan met een ontmaskerende interpretatie van onzin (zie Sectie IV). Anders wordt a priori gewicht toegekend aan traditie en teksten uit het verleden. Dan lopen we kans onzin te heractualiseren. Zo impliceert de Hermeneutiek á la Gadamer een a priori vertrouwen in de traditie als communicatie van zin. De kritiek onder meer van J. Habermas op deze louter theoretisch actualiserende, hermeneutische interpretatie van a priori-zinoverleveringen lijkt me terecht (zonder hiermee Habermas' relativering van de universaliteitspretentie van de Hermeneutiek te accepteren). Actualiserende of zin-actualiserende Hermeneutiek zal daarom in het teken moeten staan van een praktisch-kritisch intentie, waarbij de naar het verleden toegewende Hermeneutiek een creatieve en kritische (door bv. J.B. Metz 'gevaarlijk' of 'subversief' genoemde) herinnering aan voorbije levensmogelijkheden, een vervlogen hoop en weggedrukte verwachtingen zal moeten zijn: met het oog op een verhoopt 'beter heil' voor de mensheid, persoonlijk en collectief. Juist hierin is (zelfs naar het oordeel van de *Frankfurter Schule*) de herinnering aan de grote religieuze tradities van het mensdom van een enorme, toekomstproducerende of toekomstopenende betekenis. Hermeneutiek is geen toekomstprognose, maar een potentieel voor het maken van toelomst.

De nieuwtestamentische teksten die we lezen, zijn getuigenissen van gebeurtenissen, en dit blijkt de eigen bedoeling van die teksten. Die getuigenissen zijn zelf een traditie. Alvorens eenvoudig een antwoord te zijn op de historische afstand tussen auteur en lezer, is de

Hermeneutiek een functie van de historische continuïteit, van de overlevering die aan de oorsprong van de tekst staan. De lezers behoren tot dezelfde traditie als de tekst. Daarom zijn interpretatie en traditie van dezelfde historiciteit.

De tekst zelf is een 'reprise' van een traditie, en de interpretatie is het actualiserend opnemen van de tekst:

traditie > tekst > interpretatie; of
tekst > interpretatie > traditie; of
interpretatie > tekst > traditie.

Interpretatie is dus een reflexief segment van een gemeenschap als traditiegemeenschap. Daarom is de exegetische interpretatie uiteindelijk niet slechts een reflectie op de codes die een tekst beheersen, maar een manier om door middel van de teksten terug te komen op de getuigenissen die er de oorsprong van zijn. De relatie: gebeuren - getuigenis is de referent van de tekst. De getuigenis is zelf het spoor van een traditie. De getuigenis ligt dus verankerd enerzijds in gebeurtenissen, anderzijds in de historische structuur van de getuigenis. Tenslotte wordt ook de interpretatie-akt opgenomen in een interpretatie-traditie. Zo is de hermeneuse het antwoord op de culturele afstand juist door zelf continuïteit te leggen. Binnen eenzelfde traditie waarin de tekst is geschreven, wordt hij gelezen. De geschiedenis omvat tekst en lezer. Interpretatie wordt de akt van een gemeenschap die zichzelf interpreteert door interpretatie van teksten die haar bestaan funderen. "Een interpreterende gemeenschap wordt zelf geïnterpreteerd in de tekst die ze leest."¹⁷⁵ Om die reden blijft de bijbelse exegese historisch-kritisch en hermeneutisch, ook als ze de structurele analyse in zich opneemt.

¹⁷⁵ P. Ricoeur, pag. 292.

Sectie IV: Semiotisch-structurele tekstuitleg¹⁷⁶

Ter inleiding

Semiologie of Semiotiek is de leer van tekens en taalsystemen (*sémion* is 'teken').

§ 1. Structuralistische Semiotiek, haar bedoeling en basisbegrippen

"La sémiotique étudie la communication des messages quels qu'ils soient, alors que la linguistique se limite à des messages verbaux (= talige communicatie). De ces deux sciences de l'homme, la seconde a donc un champs plus limité, mais en revanche toute communication humaine do messages non-verbaux présuppose un circuit de messages verbaux, sans que la réciproque soit vraie." Zo zegt Roman Jakobson uit de Praagse structuralistische school.¹⁷⁷

I. Algemene situering van de Semiotiek en het Structuralisme

Al was reeds een Semiotiek uitgewerkt door de Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce (1839 - 1914) en verder ontwikkeld door Ch. Morris en J.L. Austin. De eigenlijke algemene semiologie of leer der tekens werd structuralistisch uitgewerkt door de Zwitser Ferdinand de Saussure. 'Het Structuralisme' bestaat echter niet. het gaat om een nieuwe wending in een wetenschappelijke benadering van de taal en, vanuit de taal (zelfs beperkter: vanuit empirisch getoetste hypothesen op het laagste, namelijk fonologisch niveau van de taal), van alle menselijke cultuurverschijnselen. Er bestaan dus verschillende Structuralismes: van Ch. Peirce en Ch. Morris, De Saussure, Lévi-Strauss, Benvenista, Greimas, Roman Jakobson. Er is een Praagse, een Copenhaagse, een Geneefse en een Franse School van het Structuralisme. Er zijn de Russische formalisten en er is het 'buitenbeentje' Noam Chomsky. Hoe verschillend ook, bij allen komt een 'nieuwe' wetenschappelijke attitude ten aanzien van cultuurverschijnselen, vooral de taal, tot convergerende uitdrukking. In zijn geheel gezien neigt deze nieuwe wetenschappelijke attitude tot een uitschakelen van wat sinds Descartes, Kant en het Duitse Idealisme 'de subjectiviteit' is genoemd. Maar binnen dit Structuralisme zijn er (hoe langer, hoe meer, gezien 'het gezag' vooral van Roman Jakobson) tendenties waar te nemen die 'de subjectiviteit' niet willen laten instrumentaliseren tot een instantie die puur 'doorgang verleent' aan structurele wetmatigheden (vooral het fenomenologisch Structuralisme).

In dit college Hermeneutiek is het ons niet te doen om de eigenheid van al die scherp te onderscheiden (waartoe ik niet in staat ben), maar wel om de structuralistische eigenheid als wetenschappelijke attitude te verhelderen, en wel als toegespitst op structuralistische tekstuitleg. Theologen en hermeneutici hebben hiervan te leren! Daartoe moet het Structuralisme eerst 'gesitueerd worden'.

Het Structuralisme kwam tot het inzicht dat linguïstiek als wetenschappelijke studie van taaltekens model kan staan voor de analyse van alle andere cultuurverschijnselen. Deze stelling, al is ze niet fundamenteel voor alle structuralisten, is op twee grondvisies gebaseerd: (a) sociale en culturele fenomenen zijn niet zomaar materiële objecten, natuurdingen, gebeurtenissen of handelingen, maar objecten, handelingen, gebeurtenissen 'beladen met

¹⁷⁶ **Noot van de redacteur:** Voor bibliografische aantekeningen, zie Bijlage IV achter in dit collegedictaat. Voor de in deze sectie gebruikte semiotische symbolen en notaties, zie Bijlage V achter in dit dictaat.

¹⁷⁷ R. Jakobson, *Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines*, deel I, pag. 511.

zin', derhalve tekens. (b) Ze hebben geen 'essentie', maar zijn in wezen te bepalen als een netwerk van innerlijke en uiterlijke relaties. Naargelang het accent op (a) dan wel op (b) ligt, zou men Semiotiek kunnen onderscheiden van Structuralisme. Beide aspecten zijn echter niet te scheiden, want tekens worden niet begrepen tenzij binnen een relatiestructuur die zin produceert, terwijl anderzijds het zonder beroep op tekens moeilijk is uit te maken wat precies de linguïstisch-pertinente, distinctieve relaties zijn. Daarom is Structuralisme 'semiotisch Structuralisme' en vertoont alle semiologie neiging tot een 'structuralistische tekenleer'. Structuralisme is dus gebaseerd op het inzicht dat, als menselijke handelingen en *artefacta* zin of betekenis hebben, er een onderliggend systeem van distincties en conventies moet zijn, welke die zin of betekenis mogelijk maakt en zelfs produceert. Als bijvoorbeeld een westerling een trouwfeest, een of ander spel of volksfeest uit een vreemde cultuur gadeslaat, kan hij wel een objectieve reportage geven van wat er gebeurt, maar hij is niet in staat om zelf de betekenis van heel het door hem verslagen gebeuren te vatten. Want heel het handelingsgebeuren heeft maar zin in verband met een set van institutionele, culturele conventies. Ook iemand die niets weet van schaken, kan twee schaakspelers en wat ze doen wellicht precies beschrijven, maar hij heeft geen flauw idee waar het om gaat. Met andere woorden zijn singuliere handelingen op en in zichzelf nooit 'symbolisch' of dragers van zin, tenzij als elementen van een collectief symbolisch systeem. De culturele betekenis van elke singuliere handeling is bepaald door een systeem van constitutieve regels. Deze regels dicteren niet een bepaald concreet gedrag, maar ze scheppen de ruimte waarbinnen concreet gedrag makkelijk wordt. Wie de regels van de Nederlandse grammatica heeft geleerd, is in staat iets zinvols te zeggen of te schrijven. Regels maken het mogelijk 'wellevend' of 'onwellevend' te zijn, een legitiem doelpunt te scoren of niet (al is de bal in de basket!).

Zinvolle dingen of gebeurtenissen, culturele *artefacta*, hebben zin binnen het symbolisch systeem waarin ze plaatsvinden. Als ik in het schaakspel de koningin sierlijk zou uitdossen, is deze handeling binnen het schaakspel 'zinloos'. Ik kan anderzijds wel, als de koningin nergens meer te vinden is en is zoek geraakt, gewoon een steentje uit het damspel (of wat dan ook) nemen en met mijn speelmaat overeenkomen dat dit is mijn 'koningin' is. Dit verandert niets aan het spel, evenmin in het geval dat ik mijn loper een fantasierijk potje opzet.¹⁷⁸ 'Het object' is dus gestructureerd en is bepaald door zijn plaats in het systeem. Daarom: 'Structuralisme', dat juist aandacht heeft voor het symbolisch systeem, waarbinnen het singuliere (bijvoorbeeld deze concrete tekst van Paulus, Thomas of Bonhoeffer) betekenis krijgt.

Het Structuralisme is er van overtuigd dat de linguïstiek de modellen levert volgens welke alle andere cultuurverschijnselen bestudeerd moeten worden. Vooral de studie van de fonologie is in hun opvatting als het ware de matrix van alle menswetenschappen (volgens de laatste geluiden zelfs van de natuurwetenschappen). Zij is een reeds 'geconstitueerde wetenschap' met een messa aan inderdaad moeilijk te loochenen, getoetste feiten, terwijl alle andere semiologische wetenschappen nog in de kinderschoenen staan en voorlopig door bepaalde structuralisten zelfs 'voor-wetenschappelijk' worden genoemd. Ferdinand de Saussure heeft zijn project van een 'algemene semiologie' opgebouwd vanuit reeds secuur getoetste grondgegevens van de linguïstiek. Taal is immers in feite het fundamentele werkelijkheidsmodel van de mensen. Via taal leren ouders hun kinderen de wereld te verkennen. Linguïstiek wordt aldus *le patron général de toute sémiologie*. Als het om niet-talige tekens gaat, is een zekere kritische distantie nodig, willen we ze niet als natuurlijke maar wel degelijk als culturele produkten zien, dat wil zeggen als een gevolg of element van gemeenschappelijke vooronderstellingen, conventies en overtuigingen. De linguïstiek, die de

¹⁷⁸ Zie evenwel verderop betreffende de structurele wetten van de keuze van een *Ersatz*-pion.

taalconventies heeft onderkend, staat daarom volgens het Structuralisme model voor alle studie van culturele fenomenen, die we anders als vanzelf als noodzakelijke natuurdingen zouden gaan beschouwen, terwijl ze niettemin evengoed institutionele conventies zijn; aldus het Structuralisme (vaak bekrachtigd door de *Wissenssoziologie*). Linguïstiek maakte de cultuuranalist er opmerkzaam op, dat alle culturele fenomenen gedragen worden door een conventionele basis.¹⁷⁹

In het Structuralisme moet men, gezien allerlei pretenties, een onderscheid maken tussen (1) structuralistische filosofie en antropologie, (2) structuralistische linguïstiek (afgezien van de onderliggende filosofie) en (3) structuralistische analyse- en onderzoeksmethode. Al schuilt er in elke methode een bepaalde filosofie en wereldbeschouwing, de methode kan toch enigermate worden losgemaakt van de filosofie waaruit ze voortkomt of die ze contextueel maar niet noodzakelijk begeleidt. Voor ons hier gaat het om de structuralistische verklaringsmethode, als methodologisch legitiem. Maar omdat methode en filosofie moeilijk zijn te scheiden moeten we het Structuralisme vooraf ook cultureel situeren. Want het ontstaan ervan heeft onmiskenbaar te maken met het faillissement van 'de pure subjectiviteit', die sinds Descartes, Kant en Hegel het Westen in de greep heeft gehouden.

Zeer algemeen filosofisch kan men zeggen dat voor het Structuralisme het onderscheid tussen 'werkelijkheid' en 'werkelijkheidsmodellen' wezenlijk is. Het filosofisch onderscheid met andere woorden tussen het 'structurele' en het 'structurale'. Structuralistisch gezien slaat een structuur niet direct op wat de 'werkelijkheid der dingen' is genoemd, maar op een modellen die de men in zijn cultuur uitvindt om zich in die werkelijkheid een weg te banen: een weg te banen: interpretatiemodellen en betekeniscomplexen, waardoor hij de werkelijkheid ordent, interpreteert en beheerst. Het 'structurale' is dus de structuur van de werkelijkheid als gekend en geordend door menselijke culturele modellen. De structuralisten loochenen niet de relatie van die modellen en codes tot de zogenaamde werkelijkheid, maar ze maken een abstractie van die relatie en dus van de vraag, of die modellen al dan niet kloppen met de werkelijkheid. Daarom kunnen we nu het filosofisch onderscheid tussen 'het structurele' en 'het structurale' (in analogie met Heideggers 'het existentielle' en 'het existentiële') verder terzijde laten.¹⁸⁰

Menzijn is structuralistisch een wezen dat werkelijkheidsmodellen ontwerpt, wellicht (volgens vele structuralisten) omdat hij, zoals de natuur aan 'natuurwetten, als mens ook aan structureel-culturele wetmatigheden is onderworpen. De cultuur schijnt in de mens, als 'medium' van haar wetmatigheid (althans volgens vele structuralisten), de mens haar eigen wetten voor te schrijven. Juist de interne structuur van deze modellen wordt object van structuralistisch-wetenschappelijk onderzoek. Soms zijn hierbij wel grensoverschrijdingen waar te nemen, naar de filosofie toe. Zo beweert Lévi-Strauss dat de werkelijkheid in zichzelf onzinnig en chaotisch is en dat de mens er met zijn culturele modellen ordening en zin in brengt, of zelfs met zijn modellen het zinloze absurde bestaan tracht te versluieren. Maar dat de werkelijkheid zelf chaotisch is, kan het Structuralisme vanuit eigen wetenschappelijke invalshoek niet weten of beweren. Dit is een filosofische kwestie en structuralistisch een grensoverschrijding. Het is namelijk een structuralistische uitspraak over de verhouding van het structurele tot het structurale, en dat is structuralistisch- principieel onmogelijk.

¹⁷⁹ F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, pag. 33-35.

¹⁸⁰ Bepaalde structuralisten maakten aanvankelijk een wetenschappelijk onderscheid tussen 'structuraal' en 'structureel'. Niet in boven bedoelde zin, maar intern-structuralistisch. Dit nu een achterhaalde kwestie. Daarom ga ik hierop niet in.

Het Structuralisme bestudeert dus niet de overeenkomst van een tekensysteem met de werkelijkheid, maar concentreert zich alleen op het systeem van tekens als inherent systeem en dus op de regels die het tekensysteem beheersen. Op zichzelf is een aldus opgevat tekensysteem bijgevolg 'waar noch onwaar'. Het gaat om de structurering en de geldigheid van het systeem. Wel zal men moeilijk vergeten wat J. Derrida schreef: "On nous accordera qu'il s'agit ici de le métaphysique implicite de tout Structuralisme ou de tout geste structuraliste. En particulier, une lecture structurale présuppose toujours, fait toujours appel, dans son moment propre, à cette simultanéité théologique du livre."¹⁸¹

Taal is zelf het meest fundamentele werkelijkheidsmodel van de mens. Dit lijkt moeilijk te loochenen. Het Structuralisme kent dan ook zijn hoogtepunt in de structuralistische linguïstiek, waartoe ik me nu beperk.

De klassieke, oude en nieuwe, hermeneutische interrelatie tussen de delen en het geheel krijgt in de structuralistische linguïstiek een heel andere invulling. Het Structuralisme aanvaardt deze interrelatie, maar bepaalt het zinverlenend geheel op een heel andere wijze dan in de verschillende varianten van de 'geesteswetenschappelijke Hermeneutiek' het geval is.¹⁸² Volgens de structuralistische Semiotiek is het zinverlenend geheel de polymorfe taalcode. En hierbij geldt als structuralistisch grondbeginsel: waar een menselijk fenomeen een code en derhalve regels volgt, is dit verschijnsel principieel toegankelijk voor een rationele, met name analytische verklaring. Voor veel structuralisten volgt hieruit bovendien dat elke hermeneutisch en niet-analytisch verstaan van teksten of historisch-culturele fenomenen in feite 'wetenschappelijk onzin' is, beunhazerij, puur subjectivisme. Minstens als uitdaging moeten hermeneutici dus zorgvuldig luisteren naar deze massieve aanklacht. Of zonder velerlei nuances de taal (vooral in het opzicht van haar fonologische opbouw) model staat voor alle cultuurverschijnselen laat ik hier in het midden. De minstens heuristische waarde van deze hypothese is echter moeilijk te loochenen.

Volgens verschillende scholen van Structuralisme is de taalcode door drie eigenschappen gekenmerkt en deze zijn dan beslissend ook voor elke tekstinterpretatie.

- (1) De concrete opbouw van de (universele) taalcode volgt strenge regels. Roman Jakobson noemt die regels *implicational universals*.¹⁸³
- (2) De regels van een taalcode zijn grotendeels van universele aard. Dat wil zeggen dat de taalcode geldt voor alle (mogelijke) talen en culturen.
- (3) Al is de basis of het grondschema van de taalcode universeel, de concrete opbouw ervan, dus de (in bijvoorbeeld deze Nederlandse taal) concrete vormgeving aan die universele code is variabel. Linguïstici zeggen 'convertibel'. Als concreet gerealiseerd in levende talen komt die universele taalcode niet voor als monolitisch.

Bij bepaalde kruispunten in de (historisch geleidelijke) opbouw van een bepaalde taal stippelt de spraakmakende gemeente twee af meer mogelijkheden uit. Nadien kan zo zelfs *switchen* van één variëteit naar een andere. Dat wil zeggen dat de taalcode een *convertibel* gebruik kent.¹⁸⁴ De term *convertibel* komt in feite uit de auto-industrie: 'a convertible car', dit is een auto die in twee versies verkrijgbaar is, 'al dan niet met een open of gesloten dak'.

¹⁸¹ J. Derrida, *L'écriture et la différence*, Parijs (1967), pag. 4l.

¹⁸² Zie Sectie II van dit college.

¹⁸³ R. Jakobson, "Implications of Language Universals for Linguistics", in: *Selected Writings*, volume 3, Den Haag (1963), pag. 500-592; J.H. Greenberg (red.), *Universals of Language*, Cambridge Mass (1963); E. Halenstein, R., *Jakobsons phänomenologischer Strukturalismus*, Frankfurt (1975).

¹⁸⁴ R. Jakobson, "Linguistics and Communication Theory", in: *Selected Writings*, volume 2, Den Haag, pag 570-579.

Dezelfde wagen 'universele code' kent dus 'alternatieven'. Taalbeheersing (zoals de oorspronkelijke genesis van een taal) heeft met het vermogen tot *convertibility* te maken: binnen het voorgegeven patroon zijn soepele mogelijkheden geboden. Ook een individueel taalgebruiker kan van 'dialect' (een subcode) makkelijk overgaan naar 'deftige taal' (een andere subcode). Concrete taalcodes laten osmose toe. Ze zijn als het ware 'ruikbaar'. Hierbij gaat het niet eens slechts om emotionele verschillen, vaak ook om werkelijk semantische verschillen.¹⁸⁵

Niettemin wordt zelfs de convertibele, soepele opbouw van een taal volgens universeel formaliseerbare wetten ontwikkeld. Er ligt een structuur ook in de taalcode. Welnu iemand verstaat een talige zincommunicatie wanneer hij de code van de betreffende taal beheerst. Dat wil zeggen dat hij iets verstaat, en dit betekent dan *aufgeklärt*, als de hem passende plaats in de polyvalente universele code is aangewezen. Er is dus vastgesteld welk deelsysteem van deze universele code hier en nu, bijvoorbeeld in deze tekst, aanwezig is.

De uniformiteit van 'de code' is dus ook structuralistisch een fictie. In feite behoort de enkeling tegelijk tot uiteenlopende 'linguïstische gemeenschappen'. Denk alleen maar aan dialect en ABN. De universele code bevat een hiërarchie van subcodes, zelfs bij de individuele taalgebruiker.

Vooraf volgens het fenomenologisch Structuralisme (o.a. R. Jakobson) is de fundamentele vooronderstelling van alle intersubjectief verstaan of communicatie bij dit alles de zogenaamde 'gemeenschappelijke menselijke natuur'. Deze levert een gemeenschappelijk arsenaal van categorieën, structuren en regels van menselijke ervaring, van taal en denken. De eigen inbreng van het Structuralisme hierbij is, dat de studie van de taal en etnologie model staat voor het begrijpen van die menselijke natuur. Die studie ontdekt niet een statisch systeem (zoals tweedehandse literatuur soms beweert), maar een zeer dynamisch, polymorf en -valent systeem. Maar niettemin een systeem! Het universeel geldende systeem valt immers uiteen in een serie van potentiële en alternatieve subsystemen.¹⁸⁶ Een bepaalde individuele taal (bijvoorbeeld Nederlands als subcode) kan niet alle mogelijke elementen, aanwezig in de universele code, ontwikkelen. De universele code valt onvermijdelijk uiteen in velerlei alternatieve subcodes. Enerzijds kan geen taal alle talige mogelijkheden uitputten, terwijl anderzijds alle mensen principieel openstaan voor alle afzonderlijke taalsystemen die omvat worden door een universele code. Het is juist de universele wetmatigheid welke in de gedifferentieerde opbouw van een bepaalde taalcoda (bijvoorbeeld het Nederlands en/of deze tekst) werkzaam is, die de grondslag is voor alle verstaan en van een andere taalcode vanuit eigen taal. Universeel-menselijke verstaanbaarheid is structuralistisch, principieel mogelijk. De door het Structuralisme bedoelde universaliteit betreft niet de 'eigenschappen' van een bepaald gegeven, maar de 'implicatiewetten', die tussen eigenschappen bestaan. Het al of niet aanwezig zijn van bepaalde eigenschappen volgt strikte wetmatigheden. Structuralistisch houdt dit in dat culturen, ideologieën, mythen en concrete maatschappijvormen concreet manifestaties zijn van een en hetzelfde grondschema, in diverse richtingen uitgewerkt. Zo is onder meer gebleken dat een kasten- en een totemstelsel niet toevallig samengaan, maar een structurele wetmatigheid vertonen.

¹⁸⁵ Denk bijvoorbeeld aan het probleem hoe we de bijbel moeten vertalen in onze talige subcode. In de volkstaal? Of hoofser? Of zelfs hiërarchisch-archaïsch?

¹⁸⁶ Dit is de linguïstische uitleg van de taalverschillen die in het verhaal van 'de toren van Babel' verticaal-religieus worden geïnterpreteerd.

Het Structuralisme, bekend om zijn 'systeem'-karakter, zegt daarom dat, zoals de Hermeneutiek steeds zei, onze kennis 'perspectivistisch' is, maar het voegt er wel aan toe dat zij 'poly-perspectivistisch' is, al zal de Hermeneutiek, hiermee geconfronteerd, dit geenszins loochenen. Het Structuralisme gaat er vanuit dat alle, ook emotionele, menselijke fenomenen gecodeerd zijn, dis is categoriaal gestructureerd zijn en aan zeer bepaalde regels zijn onderworpen. Zo zijn alle menselijke verschijnselen principieel toegankelijk voor een rationele verklaring. Waar een verschijnsel regels en een code volgt, moet het zogenaamd verstaan van dit fenomeen gezien worden als een analytische verklaring. Tegen die achtergrond wordt het nu mogelijk de basisbegrippen van de structuralistische linguïstiek te ontleden.

II. Basisbegrippen van het taalsemiotisch Structuralisme

De structuralistische linguïstiek is op zoek naar een reconstructie van het systeem, waarbinnen het singuliere fenomeen pas verstaan kan worden. Het is immers eigen aan systemen en structuren zich te verbergen, terwijl men niettemin zonder structuur ook het singuliere, dat op de voorgrond staat, niet kan vatten. Het is dan ook opvallend dat Lévi-Strauss juist via Marx en Freud tot het Structuralisme is gekomen. De aard van de waarheid lijkt herkenbaar aan de zorgvuldigheid waarmee zij zich weet te verbergen. Het linguïstisch Structuralisme is aldus een poging om verborgen 'zinverlenende grondstructuren' op te sporen en zo de verhouding van het singuliere en het algemene nader te bepalen. Het ziet het algemene in een structuur als relatiesysteem, maar dit systeem is zelf weer een onderdeel van een ruimer relatiesysteem, enz. Een van de grondbedoelingen van het Structuralisme is daarom het volgende: brede eenheden worden geanalyseerd in hun constituenten totdat men komt bij het niveau van de minimale eenheid van functionele verschillen. De eenheden van één niveau kunnen erkend en geïdentificeerd worden aan hun integratievermogen en juist dit vermogen ontsluit de semiotische zin. Dit moet uit de verdere analyse van het Structuralisme geleidelijk duidelijk worden.

A. Langage als langue en parole

Het fundamentele begin-onderscheid van de structuralistische linguïstiek ligt in het onderscheid tussen de *langage* of taal tussen taal-als-instituut, dit is *langue*, en taal als actueel woordgebeuren, *speech act*, *parole*, dit is het gesproken of geschreven, singuliere woord. Maar vooral sinds R. Jakobson wordt dit onderscheid tussen *langue* en *parole* bovendien binnengebracht in de literatuur zelf. Een literair werk (een boek of een tekst) is zelf een concrete realisering van een universele taalcode. Zo ontleedt men in een concrete tekst de gebruikte taal naar haar interne structuur, die voor het individuele taalgebruiker meestal zelf onbewust blijft. *Langue* is dus een sociaal instituut en een waardesysteem (R. Barthes), in de zin van een collectief contract.

Anderzijds is er een dialectiek tussen *langue* en *parole* (*discours*): "pas de langue sans parole, et pas de parole en dehors de la langue." *Langue* bestaat slechts in en door de spraakmakende gemeente. De *parole* gaat historisch aan de *langue* vooraf.¹⁸⁷ De elementen in een tekst hebben op zichzelf geen enkele betekenis, waarde of zin. Ze betrekken hun zin alleen uit de positie die ze in het systeem innemen, dat wil zeggen in het netwerk van tekens, en uit hun

¹⁸⁷ L. Hjelmslev maakt het onderscheid tussen 'schema' en 'gebruik' 'in plaats van tussen *langue* en *parole* in , *Essais Linguistiques*, Kopenhagen (1959), pag. 69 vv.

E. Benveniste maakt een onderscheid in de taal tussen haar 'semiotische' dimensie en haar 'semantische' dimensie, wat me beter lijkt. Men moet ook bedenken dat *parole* vaak versteent tot *langue*. Bijvoorbeeld *magnanimitas*, 'iemand die groot van gemoed is'; deze syntagmatische combinatie is al van *parole* overgegaan in *langue*.

oppositie tegenover andere termen. Een woord heeft dus op zichzelf geen enkele betekenis. Zijn betekenis wordt bepaald door de plaats die het tegenover andere woorden inneemt in een zinsnede, een pericoop, een hoofdstuk, een heel boek. Taal als tekensysteem, ook als dit geactualiseerd is in het gesproken woord of in een tekst (want alleen daar is in feite de taal als teken-systeem te vinden), is een gesloten systeem van elementen in een situatie van wederkerige afhankelijkheid. Er is geen buitengebeuren, er zijn alleen intra-textuele relaties. Auteur en bestemming tellen niet mee. De tekst is voor de meeste structuralisten een soort *absolutum* (al is hij geen natuurding maar een cultuurprodukt. Woorden en grammaticale volzinnen zijn pas dragers van betekenis doordat elk woord, elke volzin, in de concrete setting van een tekst onderscheiden is van andere woorden en andere grammaticale volzinnen).

Dit geldt op alle niveaus: syntactisch, semantisch, pragmatisch. Elke linguïstische eenheid is slechts deze discrete of bepaalde eenheid door oppositie met en in relatie tot andere eenheden. Die linguïstische relaties zijn geregeld volgens wetten van evenwicht, die hun terugslag hebben op alle taalelementen. Vandaar: synchronie. Taal is dus structureel een roulatiesysteem, waarin elk element zijn waarde en betekenis betreft uit zijn positie of plaatsing in het geheel. Op zich heeft geen enkel taalelement een betekenis, tenzij deze: een teken te zijn dat zich binnen het taalsysteem onderscheidt van alle andere taaltekens. Dit als differentieel element in een lexicaal, syntactisch en semantisch systeem, welke bij verandering van interne termen, ook zelf mede verandert. 'Waarde' is niet steeds betekenis. Op het fonologisch niveau bijvoorbeeld hebben de fonologische eenheden wel een waarde, maar geen betekenis. Bijvoorbeeld: /b/ en /p/ en /w/ hebben geen betekenis, maar wel een linguïstische waarde, zoals blijkt uit de verschillen tussen *baard*, *paard* en *waard*.¹⁸⁸ Elk teken heeft dus slechts waarde of betekenis in conjunctieve of disjunctieve relatie tot andere tekens. Het geheel van waarden en betekenissen vormt een systeem op basis van distincties en opposities. Zo tracht men heel de complexe taalwerkelijkheid te beheersen door ze te reduceren tot betrekkelijk eenvoudige structuren. Structurele zin (in tegenstelling tot de hermeneutische zinSemantiek), dat wil zeggen semiotische zinSemantiek, is derhalve de zin of betekenis (*meaning*) die door de schikking van alle linguïstische elementen geproduceerd wordt.

Structuralisten zijn daarom geïnteresseerd niet zozeer in individuele eenheden als het ware in zichzelf atomistisch bepaalbaar, als wel in verschillen tussen singuliere particulariteiten, die het systeem zinvol toelaat. Hier ligt de bron van het linguïstisch beginsel: *langue* is een systeem van relaties en opposities, waarvan de elementen bepaald worden in formele, differentieel termen. En dit geldt ook de literatuur of het feitelijk taalgebruik. Fundamenteel ketter is het, structuralistisch, bepaalde termen te substantiveren, te beschouwen als in zichzelf bepaalde, autonome entiteiten, die pas nadien in correlatie worden gebracht met andere normen en begrippen.¹⁸⁹ "Dans la langue il n'y a que des différences sans termes positifs," was de paradoxale slogan van de Saussure.¹⁹⁰ Linguïstische elementen en eenheden zijn geen 'substanties', ze zijn slechts knooppunten van een reeks verschillen.

De Saussure geeft het volgende voorbeeld. Elke dag rijdt er om 20.25 uur een sneltrein van Genève naar Parijs. Men zou kunnen denken dat het elke dag dezelfde trein is. Maar

¹⁸⁸ Zie voor de betekenis van de semiotische symbolen en notaties, zoals nu in '/b/', bijlage V achterin dit document.

¹⁸⁹ Dit is een 'ketterij' waaraan theologen zich weleens schuldig maken, bijvoorbeeld in een studie van het begrip 'verrijzenis' op zichzelf, en zonder verrijzenis, schepping en verbond in een wezenlijke correlatie te zien.

¹⁹⁰ De Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, (1967), pag. 166.

treinstellen en personeel kunnen elke dag veranderen. De trein kan bovendien in feite, bij vertraging, om 21.00 uur vertrekken. Toch gaat het om de ene, identificeerbare trein. De reden hiervan is dat de sneltrein van 20.25 uur geen 'substantie' is, maar een 'vorm', bepaalbaar alleen door zijn relatie tot andere treinen in het netwerk van het Frans-Zwitserse spoorwezen. Het is en blijft 'de trein Genève-Parijs van 20.25 uur, ook al vertrekt hij in feite om 21.00 uur. Hij is wat ie is door zijn positie en plaatsing tegenover de Genève-Parijs-trein van 19.15 uur en die van 21.25 uur, de in het spoorboekje gecodeerde trein. Onafhankelijk van alle mogelijke concrete manifestaties, is de identiteit van de trein 20.25 uur één en hetzelfde 'sociaal feit'.¹⁹¹ Zo kan iemand in een geschreven tekst de letter /t/ op nog zo vreemdsoortige, Gothische, krullerige, ingehouden of bombastische wijze schrijven, zolang die /t/ onderscheiden blijft van /l/, /f/, /b/, of wat dan ook, is linguïstisch alles okay. Met andere woorden is /t/ geen substantie, maar een element in een net van interrelaties. Wellicht is het Structuralisme, filosofisch gezien, ten diepste een protest tegen alle 'substantialistisch' denken.¹⁹² De historische en materiële identiteit van die Genève-Parijs-trein is van generlei relevantie met betrekking tot het 'systeem: Genève-Parijs-trein van 20.25 uur'.¹⁹³ Inderdaad, structuralistisch gezien, zijn alleen die relaties relevant, welke functioneel zijn in dit systeem. De relaties tussen singuliere units en al hun historische antecedenten zijn dan eveneens irrelevant, want ze bepalen deze units niet als elementen van het systeem. Intussen erkent het Structuralisme wel, dat de synchronie niet 'statisch' is. Allerlei 'archeologische' of soms neologische uitdrukkingen binnen een modern-synchroon taalsysteem wijzen hier al op.

Een synchronische, structuralistische methode bestudeert derhalve het taalgebruik 'als functioneel geheel', naar wat linguïstisch in het spel is bij het gebruik van bijvoorbeeld het Nederlands als zodanig. Een diachronische studie van de taal daarentegen tracht het historisch wordingsproces van die taalelementen te ontleden. Beide taken wil het Structuralisme strikt gescheiden houden. Dat bijvoorbeeld in de Franse taal het woordje *pas* (*un pas*, 'een stap') uit dezelfde bron stamt als *pas* in de zin van *ne ... pas* ('niet') heeft in het huidige Franse taalgebruik functioneel geen enkele betekenis. In het taalsysteem functioneren beide heel anders. 'Historische identiteit' heeft structuralistisch gezien geen zin. Het gaat om de relationele identiteit, dus om de 'waarde' van het woord in het nu gebruikte taalsysteem. De identiteit van linguïstische elementen wordt niet historisch, maar 'binnen het huidige systeem' bepaald.

Nederlands leren is niet een aantal in het Nederlands gestelde volzinnen uit het hoofd leren (*parole*), maar leren een systeem van regels te hanteren (*langue*). Hierdoor wordt het mogelijk tot zinnig taalgedrag te komen en in het Nederlands zinvolle dingen te zeggen. Zo zou men het voorafgaande kunnen samenvatten. Wel is er onder de structuralisten discussie over grensgevallen: wat dan nog onder *langue* dan wel onder *parole* valt. Maar over het wezenlijke is men het eens: het onderscheid tussen *langue* en *parole* betreft het verschil tussen 'regels' of code en 'concreet taalgedrag' volgens die code.

¹⁹¹ De Saussure, pag. 151.

¹⁹² Naar mi(n) weten is dit glansrijk gemanifesteerd, zowel ten goede als vooral ten kwade, in de eerste 'structuralistische christologie', die ik ken, namelijk van A. Delzant, *La Communication de Dieu*, Parijs (1973). Hij beschrijft hierin een christologie, waarin de historische Jezus tenslotte overbodig wordt en waarbij bovendien een 'structuralistische levensvisie' ons vooraf al aanreikt wat het christendom nadien schijnt te herhalen, zij het met ideologische 'termen' als, Jezus, God en Triniteit.

¹⁹³ Ongetwijfeld juist ja, maar wie hoort al de wachtende mensen mopperen? Dit valt inderdaad buiten het systeem. Maar juist dit is de concreet menselijke werkelijkheid, waarover het structuralisme met geen woord rept.

In verband met productie en communicatie van zin (*meaning*) is dit onderscheid van *langue* en *parole* van het grootste belang. Conventioneel-culturele wetten en regels zijn niet van dezelfde aard als natuurwetten. Juist deze elastische ruimte tussen taalregels (code) en feitelijk taalgedrag (spreken of schrijven) is de ruimte van potentiële zin of *meaning*. Sociaal-cultureel gedrag wijkt vaak af van de regels, maar niettemin blijft de regel van kracht.¹⁹⁴

Vooraf N. Chomsky maakte in verband met het voorafgaande het onderscheid tussen *competence* en *performance*. Eigenlijk houdt Chomsky's competentie verband met de structurelistische term *la langue*, en anderzijds *performance* (of concrete uitvoering) met de term *parole*. Feitelijk taalgedrag (*performance*) is moeilijk een directes weerspiegeling van taalcompetentie te noemen. De Nederlandse taal wordt niet uitgeput door haar manifestaties: het sprekende volk, zijn schrijvers en dichters, enz. Als Nederlandse taal omvat het ook de mogelijkheid van potentiële uitspraken die nog nooit zijn uitgesproken, maar waarvoor "het Nederlands" als *langue* niettemin van te voren zin (*meaning*) en een grammaticale structuur aanreikt. Een Nederlander (hier een Nederlandse taalkenner) bezit met andere woorden en in Chomsky's terminologie, een *competence* of taalbekwaamheid, die alle feitelijke *performance* overschrijdt.

B. Taal als tekensysteem

a. Zinsstructuur: teken, betekenaar, het betekende

Alle semiotische systemen gaan uit van het teken. Traditioneel zag men in het teken twee elementen: het *significans*, dat men in feite het teken noemde, en het *significatum*, de betekende werkelijkheid. De Semiotiek spreekt niet van twee maar van drie elementen: het teken, de betekenaar en het betekende.¹⁹⁵ Hiervan legde F. de Saussure de grondslag.¹⁹⁶

De betekenaar omvat klanken, grafische tekens, enz. Het betekende is de differentiële waarde in het lexicale systeem. Met deze structuralistische visie wordt taal als teken niet gezien als bemiddeling tussen denken en werkelijkheid, maar als een wereld-op-zichzelf; dus niet als een *form of life* (L. Wittgenstein). Met de identificatie vooral van *signe* en *signification* bezegelt Greimas de reductie van de Semantiek tot Semiotiek (zie later). De relatie tussen de termen *signans* en *signatum* is een equivalentieverhouding en niet een relatie van gelijkheid. Juist hierom is het teken zelf het derde element. Men vat niet eerst de twee termen op zichzelf om ze nadien met elkaar in verband te brengen, maar we vatten juist de correlatie die ze met elkaar verbindt.

Buiten die relatie bestaat het ene noch het ander. Het teken is de associatieve totaliteit van die twee termen. Het *significans* is op zichzelf leeg, alleen het teken is gevuld. Het teken krijgt zijn definitie enerzijds vanuit een oppositionele relatie tot alle tekens van gelijk niveau en anderzijds wordt het verstaan als louter innerlijke differentie. Het teken zelf is het verschil tussen *significans* en *significatum*. Verdwijnt het verschil, dan verdwijnt ook het teken. Het wordt dan ofwel een louter begrip, namelijk als het *significatum* gaat overheersen, ofwel een puur ding als het *significans* predomineert. De twee termen, betekenaar en het betekende, zijn

¹⁹⁴ Zo moeten beloften worden gehouden. Als echter beloften nooit worden gehouden, kan men de vraag stellen, of we het 'instituut belofte' in een bepaalde cultuur wel goed hebben begrepen.

¹⁹⁵ Het teken wordt ook wel genoemd: het *signans*, *significans*, *le signifiant*, *the signifier*, *Signifikant*, *das Bezeichnendes* of *Bezeichnung*; de betekenaar wordt ook wel het *signatum*, *significatum*, *le signifié*, *the signified*, *Signifikat*, *das Bezeichnetes* of *die Bedeutung*; en het betekende wordt wel het *signum*, 'teken', *le signe*, *the sign*, *das Zeichen* of met Greimas *la signification* genoemd.

¹⁹⁶ F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, Parijs (1964), pag. 97-100). A. Greimas nam dit over, maar in de plaats van het derde element *signe* spreekt hij van *signification*, in: *Sémantique Structurale*, pag. 10-11.

dus geen 'substanties' naar 'vormen'. De significant is een vorm die een betekenis (*meaning*) heeft. De betekenis zal dus gevonden worden in de *signification*. Semiotisch is dit inzicht belangrijk. Enerzijds is 'betekenis' niet zonder meer te identificeren met *le signifié*. Inhoud heeft geen betekenis zolang hij niet gearticuleerd is in het kader van een zinsstructuur. Anderzijds is de betekenis evenmin te identificeren met de zinsstructuren, die wel de onontbeerlijke voorwaarde voor productie van zin is. De betekenis ligt dus evenmin in de *signifiants* als zodanig.

De zinsstructuren geven alleen de constitutieve regels voor een bepaalde klasse van conventies, maar de regels zelf zijn die conventies niet. Ze zijn slechts de wetten ervan. Derhalve is de *significatio*-structuur de noodzakelijke, maar ontoereikende voorwaarde voor ontstaan van zin. Dit zal belangrijke gevolgen hebben, als we de zogenaamde oppervlaken- en dieptestructuren van het verhaal ontleden. De elementen van een semiotische zinsstructuur zijn dus termen en relaties.

De termen van een zinsstructuur zijn de *signifiants* of *signifiers*, de betekenaar. Die termen worden in een verhaal 'semen' genoemd. Dit zijn variabele elementen waarvan de interrelaties en transformaties het materiaal vormen van de zinsstructuur in haar ontwikkeling en manifestatie of concrete realisatie. De relaties zijn 'functies' (in logische zin) van het systeem: om beperkt aantal operaties die de termen verbinden en zo onderwerpen aan verschillende veranderingen en transformaties. Het zijn de invariabele elementen van een structuur, in een beperkt aantal aanwezig en allerlei operaties implicerend, zoals conjunctie, disjunctief implicatie, inversie, enz. Taal is een oneindig gebruik van een eindig, beperkt aantal middelen.

De noties van 'termen' en 'relaties' moeten aangevuld worden door het begrip *valeur* of waarde. Dit begrip kan als volgt duidelijk worden gemaakt. Stel A = 50 gulden, B = 5 gulden en C = 10 gulden. Dan is de waarde van C (10 gulden) bepaald door zijn plaats tussen A (50 gulden) en B (5 gulden). De waarde van een teken wordt dus bepaald door de positie ervan in de rij van andere tekens.¹⁹⁷ 'Waarde' kan dus bepaald worden als het vermogen van een term om te signifiëren, dankzij de positie van die term in een syntagme en in een paradigma. Waarde is dus niet hetzelfde als de *signification*. Zij ontstaat uit de wederkerige situatie van de taalelementen en is zelfs belangrijker dan de betekenis. De betekenis participeert in de substantie van de inhoud. De *valeur* deelt in de vorm van de inhoud. Duidelijk voorbeeld is dat van het horloge. Als de wijzer op 12.30 uur staat, ontstaat er een tijdsaanduiding. Dit *énoncé* 'signifieert' Semiotiek dankzij de 'waarde' van het stipje of streepje van 12.30 uur tegenover alle andere streepjes. Het geheel van deze streepjes vormt *le réserve des significations*, als het ware een 'geheugen'. Zo is de taal als een 'georganiseerd geheugen'. Daarvan onderzoekt de Semiotiek de organisatie, de structuur en het systeem. Toch moet eerst nog iets anders worden onderzocht.

Een teken is door de *significans* betrokken op een *significatum*. Wat is dit *significatum*? Dit kan alleen door weer een ander teken verduidelijkt worden. Dit 'interpreterend' teken noemt men (met Peirce) de 'interpretant'. Een *signifié* kan aldus alleen door substitutie van een ander teken bepaald worden. Om dus begrepen te worden eist elk teken een ander teken dat als substitutie van het eerste teken optreedt.¹⁹⁸ Het teken eist dus geenszins de presentie van de betekende dingen. Maar hiermee valt geenszins de betekenis weg, zoals vele linguïsten hebben gedacht en daarom de studie van de betekenis hebben verwaarloosd. Door

¹⁹⁷ Zie R. Barthes, *Système de la mode*, Parijs (1967), pag. 169.

¹⁹⁸ R. Jakobson, *Essais de Linguistique Générale*, deel 1, pag. 40-42.

verwijzing van het teken naar andere tekens wordt het universum een symbolisch zin-universum, één grote zinsstructuur, een circulair teken-systeem.

In de theorie van het linguïstisch teken vinden we dus een tweevoudig articulatiebeginsel: er zijn 'betekeniseenheden' en 'distinctieve eenheden'. Deze laatste 'hebben deel' aan de eerste, maar hebben in zichzelf geen betekenis, bijvoorbeeld de fonemen). Zo kan bijvoorbeeld het Latijnsamerikaanse Spaans met slechts 41 distinctieve eenheden honderdduizend betekeniseenheden vormen.

Het niveau van de *signifiants* vormt het niveau van de uitdrukking, het niveau van de *signifiés* dat van de inhoud. Anderen (Hjelmslev) spreken van 'vorm' en 'substantie'. De vorm kan linguïstisch volkomen herschreven worden zonder enig beroep op buiten-linguïstische factoren. De substantie is het geheel van de linguïstische fenomenen, die niet beschreven kunnen worden zonder een beroep te doen op buiten-linguïstische factoren. Vorm en substantie vindt men zowel op het expressieniveau als op dat van de inhoud: (1) een expressiesubstantie, bijvoorbeeld de fonische substantie, bestudeerd door de fonetiek; (2) een expressievorm, gevormd door de paradigmatische en syntactische regels; (3) een inhoudssubstantie, bijvoorbeeld de emotieve, ideologische of de notionele aspecten van het *signifié*; en (4) een inhoudsvorm, namelijk de formele organisatie van de *signifiés* onderling.

In de relatie van een teken met andere tekens en zo op het *signifié*, moeten we drie aspecten onderscheiden. (1) Een teken is primair betrokken op een klasse van gelijke of gelijkaardige objecten. Deze relatie noemt men de denotatie. (2) Een teken kan ook slechts naar één bepaald, singulier object verwijzen. Deze relatie noemt men de designatie.¹⁹⁹ Het *denotatum* is bijvoorbeeld 'een stoel'; *designatum* si dan *déze* stoel.²⁰⁰ (3) Een teken kan ook een klasse van objecten betekenen via bepaalde eigenschappen, die als definiërende eigenschappen optreden. Deze semantische tekenrelatie van de denotatie (of omgekeerd designatie) noemt men *significatio*.

Het is bovendien mogelijk dat in een tekenrelatie van één tekensysteem, bijvoorbeeld een informatie-uitspraak, de betekenaar zelf op zijn beurt de significant wordt van een ander, dan 'secundair' tekensysteem. Aldus wordt zijn oorspronkelijk *signifié* (informatieve betekenis) vernietigd en tegelijkertijd niettemin verdubbeld of ont-dubbeld in het perspectief van een nieuwe betekenis (bijvoorbeeld in metaforen en mythen). Wie een semiotische zinsstructuur wil onderzoeken, bestudeert dus de termen: hoe ze geordend zijn, herordend en getransformeerd worden door de operaties van de relaties. de elementen van een systeem zijn dus termen en relaties met waarden en betekenis.²⁰¹

Wat is een structuur? 'Structuur' werd in 1920 door een groep linguïsten gebruikt als reactie tegen een uitsluitend historische taalconceptie. de Saussure zelf heeft nooit de term structuur gebruikt. Hij sprak van systeem en van de prioriteit van het systeem op de elementen. Op het linguïstencongres van Den Haag in 1920 werd vooral door drie Russische linguïsten, onder wie R. Jakobson, de term 'structuur' gepopulariseerd.²⁰² De term 'structuur' komt dus uit de Praagse School, maar vooral Louis Hjelmslev deed het woord algemeen ingang vinden. "La doctrine structuraliste enseigne la prédominance du système sur les éléments, vise à

¹⁹⁹ Zie: *Dictionnaire de Linguistique*, s.v. 'dénotation', pag. 139; en s.v. 'désignation', pag. 114.

²⁰⁰ Sommige linguïsten gebruiken designatie en denotatie juist in tegenovergestelde zin.

²⁰¹ F. de Saussure sprak van 'systeem'. Nadien werd de voorkeur gegeven aan de term 'structuur', vandaar de naam structuralisme.

²⁰² Zie E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Parijs (1966), pag. 91-98.

dogager la structure du système à travers les relations des éléments, aussi bien dans la chaîne parlée que dans les paradigmes formels, et montre le caractère organique des changements auxquels la langue est soumise,” aldus E. Benveniste.²⁰³ Laten we dit verduidelijken door verschillende definities. Michel Serres bepaalt een semiotische zinsstructuur als volgt: “[C'est] un ensemble opérationnelle à signification indéfinie groupant des éléments en nombre quelconque, dont on ne spécifie pas le contenu, et des relations en nombre finis, dont on ne spécifie pas la nature.”²⁰⁴

Specificeert men daarentegen de elementen en de relaties, dan heeft men een 'model van deze structuur'. De *Dictionnaire de Linguistique* geeft de volgende bepaling: “un ensemble de données linguistiques a une structure (ou est structuré) si, à partir d'une caractéristique définie, on peut constituer un système ordonné des règles qui en décrivent à la fois les éléments et leurs relations, jusqu'à un degré déterminé de complexité: la langue peut être structurée au regard de divers critères indépendants les uns des autres.”²⁰⁵ Zeer algemeen: structuur is “een autonome entiteit van interne afhankelijkheden.” (L. Hjelmslev) Door de nadruk te leggen op de autonomie wordt duidelijker dat een systeem dat volgens wetten functioneert, daarom niet 'statisch' hoeft te zijn, wel dat het systeem zichzelf handhaaft en zichzelf verrijkt zonder invloed van een buitengebeuren. Een structuur is derhalve gekenmerkt door totaliteit, transformatie en zelfregeling.

Een structuur is dus heel wat meer dan een louter aggregaat. Niet de elementen, ook niet het geheel, maar hun interne relaties binnen een bepaald geheel vormen een structuur. De wetten zijn hierbij de structurerende factor. In het Structuralisme heeft één term geen enkele betekenis. De verschillen zien, wil zeggen de relatie tussen de termen zien. Structuur is de aanwezigheid van (minstens) twee termen en van hun onderlinge relatie. De relatie tussen de termen is de noodzakelijke voorwaarde van produktie van zin. Daarin is het binaire het minimum van elke structuur.²⁰⁶ Maar, zoals gezegd, is het taalsysteem, zelfs op één bepaald tijdstip, geenszins onbeweeglijk. Alle structuren zijn ook 'systemen van transformaties' ('eeuwige structuren' zijn die van het logisch-wiskundig systeem). Maar transformaties binnen een structuur brengen ons nooit buiten die structuur. Complexe tekens verstaat hij, die de regels ervan beheerst volgens welke ze getransformeerd kunnen worden, en dus hij die de relaties beheerst die er liggen tussen de verschillende elementen van een tekensysteem.

In verband met het algemene begrip 'teken' moeten we eerst een onderscheid maken tussen verschillende soorten tekens in de Semiotiek (subparagraaf b.) en vervolgens hun structuur ontleden (subparagraaf c.).

b. Iconische, indexale en symbolische tekens

Sinds de analyse hiervan door Ch. S. Peirce speelt dit onderscheid een belangrijke rol in de semiotische literatuurwetenschappen.²⁰⁷ Structuralistisch heeft dit onderscheid echter te maken met het feit, dat alle tekens iets hebben van het icon, van de index en het symbool,.

²⁰³ Idem, pag. 98.

²⁰⁴ M. Serres, *Hermès*, deel 1, pag 32.

²⁰⁵ *Dictionnaire Linguistique*, pag. 455.

²⁰⁶ Dit volstaat echter niet, als we taal wezenlijk als zincommunicatie beschouwen, want de elementaire structuur van boodschappen in een communicatieproces omvat minstens drie linguïstische factoren: zender, ontvanger en 'wat men zegt' en 'waarover men iets zegt'. Zie Sectie I.

²⁰⁷ Ch. Peirce, *Collected Papers*, volume 3, Cambridge Mass. (1931), § 2 “Divisions of Signs”. Een goede samenvatting, in het Nederlands, van dit punt, is te vinden in: Aart van Zoest, *Semiotiek*, Baarn (1978), pag. 74-90; zij het zuiver in Peirces richting en niet structuralistisch.

Met andere woorden dat ze, als lid van een tekensysteem, ook een para-semisch aspect hebben. Dat wil zeggen tekens parasiteren op andere tekens waartoe ze in een paratactische verhouding staan. Het zijn ook 'para-semen'. Dit betekent dat ze zijn wat ze als teken zijn, steeds mede door hun verschil of contrast met een ander teken, en niet slechts op grond van gelijkenis (het icon teken), of op grond van contiguïteit of aangrenzing (de index of het indexale teken). Dit moge het volgende duidelijk maken.

Deze driedelige classificering van de tekens berust op de aard van de verhouding tussen *significans* en *significatum*. Het zijn aspecten die de semiotische betekenis helpen te verstaan. Het iconische teken berust op verhoudingen van gelijkenis. "Het is een teken waarvan een kenmerk overeenkomt met het kenmerk van het *denotatum* waarnaar het verwijst. Een foto is het duidelijkst gevel van iconiciteit, maar ook het beroemde voorbeeld 'veni, vidi, vici'. De gelijkenis op het formele vlak van het teken suggereert dat er ook op het vlak van het gedesigneerde sprake is van gelijkenis: komen, zien en overwinnen, dat was praktisch hetzelfde. In niet-alfabetische, maar ideogrammatistische talen, zoals het oude Egyptisch en het Chinees, blijken de taaltekens in een iconische verhouding te staan tot de bedoelde werkelijkheid.

Men spreekt bovendien van 'topologische iconiciteit', welke berust op ruimtelijke gelijkenis; van 'diagrammatische iconiciteit', berustend op een structurele of relationele gelijkenis; en van metafoor of 'metaforische iconiciteit', die berust op een gelijkenis tussen twee tegelijkertijd, direct en indirect, gedenoteerde werkelijkheden.²⁰⁸

Het indexale teken berust veeleer op contiguiteitsverhoudingen.²⁰⁹ Hier is, als zodanig, geen gelijkenis (icon) en geen conventie (symbool), althans met het reeds gemaakte voorbehoud van het para-semisch karakter van elk teken. Er zijn 'indices' (men spreekt ook van 'linguïstische signalen') die verwijzen naar buiten-, intra- of intertextuele werkelijkheden, bijvoorbeeld bij een citaat, dat ook grafisch (namelijk door aanhalingstekens) tot expressie wordt gebracht. Fenomenologisch bestaat de intratextuele indexaliteit dankzij de extratextuele.²¹⁰ Zo zijn als eenvoudigste indices te vermelden die van de binnentextuele terugverwijzing, als bijvoorbeeld 'deze', 'hij', 'welke', enz.

Als staande tegenover icon en index betekent een symbolisch teken een cultureel constante en dus cultureel-conventionele tekenrelatie tussen een betekenaar en het betekende, bijvoorbeeld de weegschaal als teken van rechtvaardigheid. Morfemen of woorden zijn ook symbolische tekens; zoals ook de syntaxis, enz.²¹¹

Al deze tekens treft men aan op alle niveaus van de taal als tekensysteem; fonetisch, lexicaal, syntactisch, narratief, argumentatief, enz.

c. Syntactiek, Semantiek en pragmatiek

Dit aspect van de Semiotiek werd vooral uitgewerkt door Ch. Morris.²¹² Tekens functioneren alleen in relatie tot andere tekens. De driedeling syntaxis, Semantiek, pragmatiek heeft te

²⁰⁸(Zie: F. Dagognet, *Écriture et iconographie*, Parijs (1973); W.K. Wimsatt en M.Beardsley, *The verbal Icon*, University of Kentucky (1954); P. Ricoeur, *La métaphore vive*, pag. 262-272.

²⁰⁹ Ten onrechte spreekt A. van Zoest van 'oorzakelijkheidsverhoudingen, doch dit is slechts een van de indexale tekenmogelijkheden.

²¹⁰ Zie in sectie I: *meaning* als *sense* en *reference*.

²¹¹ Zie verderop, waar sprake is de 'twee assen'-theorie.

²¹² Ch. Morris, *Writings on the general theory of signs*, Den Haag (1971); *Foundations of the theory of signs*, Den Haag (1938).

maken met de structuur van alle mogelijke taaltekens. De syntactische relatie betreft de formeel logische structuur, de dimensie van verbinding van een teken met andere tekens. De semantische relatie betreft de betekenis-functie (*meaning* als *sense* en *reference*), dus de zinstructuur en werkelijkheidsbetrokkenheid.²¹³ De grammatische relatie betreft de functionele structuur: de dimensie van het gebruik van een teken door wie het gebruikt. Tegen de *Universalpragmatik* (J. Habermas) zijn deze drie aspecten onherleidbaar en gelijk oorspronkelijk, al kan er een asymmetrische conditierelatie bestaan. Een *grammar* of *grammatica* bestaat uit een syntaxis, een Semantiek en een pragmatiek.

De semiotische syntactiek betreft niet alleen de relatie tussen de tekens binnen hetzelfde tekensysteem, omdat die tekens tot verschillende tekensystemen behoren, maar niettemin in interrelatie staan. In het mondeling gesprek worden de linguïstische tekens ondersteund door buitenlinguïstische (bijvoorbeeld stemintonatie, mimiek en gebaren). Op dit samenspel van tekens uit verschillende tekensystemen is bijvoorbeeld het ironisch spreken gefundeerd. Maar men is op het niveau van de syntaxis, zolang de primaire interesse uitgaat naar de relaties van de tekens onderling.

De semiotische pragmatiek werd vooral ontleend door de filosoof J.L. Austin.²¹⁴ Hier gaat het om de relatie tussen teken en tekengebruiker, waarvan de syntactiek en de Semantiek enerzijds de vooronderstelling is, terwijl deze anderzijds hun betekenis of inhoud (en zelfs ook hun vorm) mede betrekken uit de pragmatiek.²¹⁵ Het spreekt vanzelf dat, willen we de pragmatiek van het taalgebruik beter begrijpen, hiertoe een ruimere inbreng van de literatuursociologie nodig is. Bovendien wordt de laatste jaren, in verband met de pragmatiek van het taalgebruik, ook gesproken over de *planifikatorische Funktion der Zeichen*.²¹⁶ Met de plannings- en stuurfunctie van het teken heeft op het ogenblik zelfs een geesteswetenschap de leiding in de hedendaagse wetenschappelijkheid overgenomen van de natuurwetenschappen.

C. Distributionele en integratieve relaties

Taalelementen, word wel gezegd, zijn synchrone, gestructureerde afhankelijkheden. Linguïstische manifestaties krijgen pas betekenis en waarde in relatie tot andere elementen.

a. Functionele en niet-functionele verschillen

Dit criterium staat in verband met het onderscheid tussen *langue* en *parole*. Als een bejaarde, een vrouw, iemand van middelbare leeftijd of een Amerikaan of Afrikaan zeggen 'de kat ligt op de mat', dan is de manier, de klank, het timbre enz. waarop die grammaticale zin wordt uitgesproken functioneel van geen belang ten aanzien van wat wordt gezegd, namelijk dat de kat op de mat ligt. Als echter één van hen zou zeggen: 'de lat lat op de mat', dan is het onderscheid tussen /k/ en /l/ wel functioneel, omdat het een verandering in het tekencomplex teweegbrengt. Dit fonologische voorbeeld laat zien dat taalgebruik (en dit geldt alle fonologische, syntactische en semantische niveaus) dient te specificeren welke verschillen functioneel zijn bij het differentiëren der tekens, en welke niet. Dit is het onderscheid tussen 'materiële objecten' (het singuliere) en 'het systeem' van uiteenlopende functionele kenmerken.

²¹³ Al heb ik hiermee de hele 'semantiek' aangewezen, beperkt het structuralisme zich tot de 'semiotische semantiek'. Zie zo dadelijk.

²¹⁴ J.L. Austin, *How to do things with words*, Oxford (1962).

²¹⁵ Onder meer de materialistische exegese, heeft vooral met de pragmatiek te maken.

²¹⁶ E. Holenstein, *Linguistik, Semiotik, Hermeneutik*, pag. 165–175. Hij reageert zowel tegen een intellectualistische als tegen een associatie-theoretische benadering van vele semiotici.

'Functionele woorden' zijn dus woorden die bepaalde relaties in het linguïstisch systeem aanduiden: grammaticale relaties tussen de syntagmen die een volzin (frase) constitueren of tussen verschillende volzinnen ('conjunctie'), of die de grenzen van een naamwoordelijk syntagme (een stoel) bepalen (bijvoorbeeld het lidwoord 'een' in 'een stoel'). Een 'functie' is dus de rol die een bepaald linguïstisch element speelt in de grammaticale structuur van een gezegde (énoncé) omdat immers alle linguïstisch element deelt in de betekenis (*meaning*) van heel de 'frase'.²¹⁷ Vooral de Praagse school (zie Roman Jakobson) heeft zes taalfuncties ontleed.²¹⁸ In een bepaalde cultuur of in een vroegere periode van een zelfde cultuur kan het dragen van witte of zwarte kledij een sociale betekenis hebben. Of dit nu in zijden, wollen of flanellen stof is gemaakt, is niet-functioneel, terwijl een blauw of bruin pak evenmin functioneel is in dit systeem. Van belang is het dus er achter te komen of een bepaald gedrag (zwarte of witte kledij dragen) een teken is. Structuralisten zijn op zoek naar tekens, en daarom naar grondpatronen of structuren. Alleen door een precieze schifting van het functionele en het niet-functionele wordt 'het systeem' blootgelegd.

Functionele linguïstische relaties zijn van tweeërlei aard: (1) distributionele relaties, die tussen verschillende elementen eenzelfde niveau; en (2) integratieve relaties, die tussen elementen van verschillende niveaus. De term 'niveau' is een belangrijk concept in de structurele analyse. Met dit formele begrip wil men rekenschap afleggen van de gearticuleerde aard van de taal en van het 'discrete' (dat is het distinctieve) karakter van de elementen.²¹⁹ De structurele analyse kent twee operaties, waarvan alle andere afhankelijk zijn: segmentatie en substitutie.

Hoe lang of kort een tekst ook is, men moet hem eerst ontleden in kleinere delen tot men aan basiseenheden komt die niet verder uiteen te leggen zijn. Parallel hiermee identificeert men deze elementen met behulp van substituties. Het woord 'baard' bijvoorbeeld wordt ontleed in /b/ /a/ /a/ /r/ /d/. Bij substitutie van /b/ door bijvoorbeeld /w/ krijg je 'waard' en door /t/ 'taart'. Zo ken men een inventaris opstellen van alle aanvaardbare substituties. Dit is de distributie-methode (syntagmatische en paradigmatische relaties). Zo kan een frase worden 'beschreven' op verschillende niveaus: fonetisch, fonologisch, grammaticaal en contextueel. Die niveaus zijn hiërarchisch geordend: elk niveau heeft weliswaar eigen eenheden en eigen correlaties, die dus autonoom beschreven kunnen worden, maar geen enkel niveau kan op zichzelf zin produceren. Hieruit volgt een fundamenteel linguïstisch beginsel dat elke eenheid binnen een bepaald niveau pas zin krijgt als het geïntegreerd is in een hoger niveau. Zo kan men op het fonologisch plan volkomen beschrijven wat een foneem is, maar een foneem op zich heeft geen enkele betekenis. Het foneem /p/ of /b/ deelt pas in 'zin' als het geïntegreerd in het onmiddellijk hoger geheel, bijvoorbeeld in /paard/ of /baard/. Zijnerzijds heeft het woord evenmin zin tenzij als geïntegreerd in een frase. Deze linguïstische niveautheorie levert dus twee typen relaties: distributionele en integratieve relaties. Distributionele relaties blijven binnen één niveau en is een analyse van de 'constituenten', terwijl integratieve relaties van het ene naar het andere niveau gaan en een analyse is van 'integranten'. Hieruit volgt dat distributionele als zodanig op zichzelf evenmin zin produceren. Structurele analyse, die zin wil bloot leggen, moet dus allereerst de verschillende niveaus beschrijven en deze beschouwen in een hiërarchisch perspectief (integratie). Wat op microniveau geldt ook op macroniveau. De termen, vooral 'semen' en

²¹⁷ Zie later §2,II,2: foneem, morfeem; syntagme, enz.

²¹⁸ Zie sectie I, § 1 en 2.

²¹⁹ E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, deel 1, pag. 119-131.

een 'semische structuur', behouden op het macroniveau hun grondbetekenis, maar krijgen er derhalve een andere invulling of waarde.

b. Integratieve relaties

Deze categorie levert de criteria voor het bepalen van een 'linguïstische eenheid'. Het Structuralisme gaat er van uit dat ruimere units geanalyseerd kunnen worden in hun constituenten en wel zo tot men komt bij het niveau van de minimale eenheid van functionele verschillen. De units van één niveau kunnen geïdentificeerd worden dankzij hun integratievermogen en dit vermogen geeft juist hun zin (*meaning*) vrij.

De vorm van een linguïstische eenheid bestaat in een samenstelling in termen van constituenten uit een lager niveau, terwijl betekenis (*meaning*) van een eenheid bestaat in haar vermogen om een unit van hoger niveau te integreren. Dit onderscheid tussen constituenten (oppervlaktestructuur of syntagmische as) en integranten (dieptestructuur of paradigmatische as) levert het rationeel beginsel dat de verhouding tussen vorm en de inhoud de zin beheerst. Bijvoorbeeld worden fonologische distinctieve kenmerken geïdentificeerd door hun vermogen fonemen, zoals /b/, /p/, /d/ en /t/ te onderscheiden. Die fonemen zijn de units van het onmiddellijk hogere niveau, bijvoorbeeld van het morfeem /baard/, dat dus uit vijf units van een lager, fonologisch niveau is samengesteld: /b/, /a/, /a/, /r/ en /d/. Fonemen worden dus geïdentificeerd op grond van hun vermogen constituenten te zijn van morfemen. Op hun beurt worden morfemen geïdentificeerd op grond van hun vermogen om opgenomen te worden in het hogere niveau van een grammaticale zinsbouw, een sententie (bijvoorbeeld 'de baard is grijs'). De sententie of propositie is dan de maximale unit waarvan de vorm haar constitutieve structuur is. De zin (*meaning*) van deze constituenten is hun aller contributie tot het vormen van deze sententie: hun vorm is hun eigen geconstitueerde structuur. Om het integratieve vermogen van een element te expliciteren moet men derhalve de relatie van dit element tot de andere elementen van hetzelfde fonologische, syntactische en frastische niveau bepalen, met andere woorden hun distributionele relaties.

c. Distributionele relaties

1. De 'twee assen'-theorie

Al worden hierbij sinds enkele jaren allerlei nuances aangebracht (zie verderop), zijn de distributionele relaties van tweeërlei aard: (1) syntagmatische en (2) paradigmatische relaties. Elke compositie van 'een boodschap' berust op deze twee assen van het spel van twee wijzen van rangschikkingen, de zogenaamde 'twee assen'-theorie, als kernstuk van het Structuralisme. Wie spreekt of taal gebruikt, voltrekt vooraf twee handelingen. Hij kiest linguïstische eenheden uit een arsenaal van bij elkaar horende eenheden (selectie) en verbindt die dan tot grammaticaal zinvolle syntagmen (combinatie). De syntagmatische as berust op relaties van contiguitéit of aangrenzing, terwijl de paradigmatische as van de selectie berust op relaties van gelijkenissen. Jakobson noemt hierom de syntagmatische as de metonymische as, de paradigmatische daarentegen de metaforische as. Elke linguïstische eenheid ligt dus op twee assen: ze verschijnt in een combinatie met andere linguïstische eenheden, die haar context vormen, waarin zijzelf tevens context is voor eenvoudiger linguïstische eenheden. Elke communicatie-eenheid impliceert anderzijds een selectie uit een voorraad van eenheden - uit de code - welke gesubstitueerd kunnen worden door een gelijkaardige eenheid, zonder dat hiermee de communicatie veranderd wordt.

Syntagmatische relaties berusten op de mogelijkheid van combinaties. Dat wil zeggen dat twee linguïstische elementen staan tot elkaar in relatie ofwel van wederkerige ofwel van niet-wederkerige implicatie, dus van compatibiliteit en incompatibiliteit. Paradigmatische relaties daarentegen bepalen de substitutiemogelijkheid en zijn erg belangrijk bij het bepalen van een systeem. Met eenheden zijn bedoeld: fonemen, morfemen, woorden, volzinnen, een geheel van volzinnen (*discours*) en teksten. Al die eenheden zijn wat ze zijn door hun interrelaties. Transformaties zijn mogelijk. Bijvoorbeeld 'mijn auto is snel' laat zich als predicatieve relatie transformeren in een attributieve, 'mijn snelle auto'. Een taal verstaan betekent relaties en transformaties begrijpen.

Op de eerste, syntagmatische as ligt bijvoorbeeld de volzin: 'mijn auto is snel'. Op de tweede, paradigmatische as kan men nu het woord 'auto' selecteren uit een reeks naamwoorden die het woord auto kunnen vervangen (substitutie), zonder dat hiermee de syntagmatische combinatie verloren gaat, bijvoorbeeld 'mijn wagen is snel' of 'mijn PKW is snel'.

	wagen	
mijn	auto	is snel
	PKW	

Of denken we aan het horloge voorbeeld. Het uurwerk wijst bijvoorbeeld 12.30.45 uur aan: 12 uur, 30 minuten en 45 seconden. Deze relatie tussen de elementen 12, 30 en 45 is syntagmatisch. Maar daarin liggen nog andere 'verborgen' of (in die zin) diepterelaties: 12 is gesitueerd tussen 11 en 13 uur, 30 minuten tussen 29 en 31 minuten, en 45 seconden tussen 44 en 46 seconden. Deze relaties zijn paradigmata, ze liggen op de paradigmatische as. Ze zijn niet onmiddellijk present, maar evenmin 'afwezig'. Ze zijn 'mede present', *in obliquo* medegegeven, zelfs meer dan 'in herinnering'. Ze zijn 'ap-present'. Het syntagma leest men horizontaal, het paradigma verticaal. Elke frase of propositie wordt aldus verstaanbaar dankzij het spel van syntagme en paradigma, of (ook genoemd) oppervlakte- en dieptestructuur.

Welnu om de eenheden van de syntagmatische as te achterhalen moet men een 'segmentatie'-operatie of een 'commutatatie' uitvoeren, terwijl de eenheden van de paradigmatische as worden verkregen door een classificatie. Een voorbeeld van een commutatatie is: 'ik heb hoofdpijn in 'mijn hoofd doet pijn'. Deze commutatatie in de *signifiants* brengt geen wijziging in het *signifié*. Is dit wel het geval (bijvoorbeeld 'hij heeft hoofdpijn' of 'mijn benen doen pijn'), dan hebben we een significatieve eenheid. Al is er syntagmatisch dus een zekere vrijheid ('ik heb hoofdpijn' naar 'mijn hoofd doet pijn'), deze is niettemin zwaar aan banden gelegd, wil taal nog zin produceren. Er zijn dus regels voor de syntagmatische aan-eenrijging. Bepaalde syntagmatische frasen zijn slechts te begrijpen als resultaat van een serie transformaties, die onder bepaalde regels staan. Bijvoorbeeld 'Piet gelooft dat Jan ziek is' is het resultaat van de transformatie van twee frasen: 'Piet gelooft iets' en 'Jan is ziek'. Op het paradigmatische vlak spelen vooral de opposities, de eenheden zijn hier distinctief, oppositioneel, contrastief. Hoe klein het verschil tussen /gaard/ en /baard/ ook is, er ligt een afgrond tussen beide betekenissen. De paradigmatische relatie is dus de relatie die een eenheid van een in een bepaald *énoncé* gerealiseerde taal verbindt met andere eenheden die echter niet (uitdrukkelijk) aanwezig zijn in dat *énoncé*. De syntagmatische relatie daarentegen is beperkt tot bepaalde eenheden binnen het gegeven *énoncé*.

De analyse van welk systeem dan ook eist de specificatie van de paradigmatische (functionele contrasten) en van syntagmatische relaties (combinatiemogelijkheden). In een taalsysteem "tout se tient", zei de Saussure. In feite is dit een 'utopisch' ideaal: een

doelstelling die in feite nooit ten volle gerealiseerd kan worden, omdat men terecht sceptisch kan blijven ten aanzien van een 'complete solidariteit' van elk systeem. Niettemin blijkt het ontdekken van zinvolle gelijkenissen, contiguiteiten en contrasten en toegelaten of verboden combinaties een niet te miskennen verklarende waarde te bezitten.

2. Correctie hierop door de 'vier operatie'-theorie

Achter 'twee assen'-theorie staan namen als De Saussure en R. Jakobson. De fenomenologisch structuralist Elmar Holenstein heeft, grotendeels op basis van empirisch getoetste theorieën van Jakobson zelf, de 'twee assen'-theorie omgewerkt tot een 'vier operaties'-theorie. Dit omdat de operaties van selectie en combinatie structureel twee andere operaties veronderstelt, namelijk differentiatie en designatie (denotatie).

Zijn kritiek zette in bij een negatie van de gelijkschakeling van de syntagmatische as met de metonymie en van de paradigmatische as met de metafoor. Voor hem zijn in dit verband metonymie en metafoor stijlfiguren, die wel verband houden met de associatiebeginselen van gelijkenis en contiguiteit, echter niet met dit van de substitutie. Met andere woorden liggen beide eerste op de syntagmatische as. Als ik bijvoorbeeld in plaats van 'mijn snelle auto' zeg 'mijn snelle kist (of koets)', dan is kist en koets een metaforische stijlfiguur. Zeg ik 'mijn snelle deuxchevoetje' of 'mijn snelle motor', dan zijn dit metonymische stijlfiguren.

Voor het fenomenologisch Structuralisme van R. Jakobson en E. Holenstein zien de 'contrastieve oppositie' op empirisch getoetste gronden als medewezenlijk voor alle menselijke waarnemingen. Ten aanzien van de substitutie of de paradigmatische as zijn alle drie de associatiebeginselen in het spel: gelijkenis, contiguiteit en zelfs vooral contrast. Voor het fenomenologisch Structuralisme erkent de fundamentele betekenis van de contrastieve oppositie in de opbouw van de taal en ook van een tekst. Voor de fonologische taalopbouw is dit nog moeilijk te loochenen. De meest economische manier om bijvoorbeeld fonemen te identificeren, is die door binaire opposities, en dit geldt algemeen-linguïstisch. Men neemt het singuliere waar tegen een contrasterende achtergrond. Er is steeds wederkerige presentie van de contrasterende oppositie, waarbij het ene direct, het andere indirect aanwezig is, maar mede constitutief voor de waarneming. Op de syntagmatische as, die in de *parole* wordt gerealiseerd, heeft een element dus zijn waarde niet alleen door in oppositie te zijn met wat aan de syntagmatische keten vooraf gaat of erop volgt (de zogenaamde relaties *in praesentia*), maar ook door de zogenaamde verticale, associatieve as ('paradigmatische as'). Want deze zijn geen relaties *in absentia*, zoals W. De Pater het nog voorstelt, maar kunnen relaties *in ab-praesentia* zijn, dat wil zeggen de mede waargenomen achtergrond tegen welke de naar voren komende figuur 'contrasteert'.

De drie associatiebeginselen (gelijkenis, contiguiteit en vooral contrast of contrastieve oppositie) zijn dus immanent aan onzo bewustzijnsinhouden en zijn er tevens ervoor constitutief voor. Het zijn universele bewustzijnsbeginselen. De drie beginselen spelen op de twee assen. Al speelt vooral de gelijkenis een eigen specifiekere rol bij de selectie, ze is echter geenszins exclusief. Er zijn met andere woorden niet alleen logische en linguïstische wetten (dit is niet alleen syntactisch semantische categorisering) in het spel, maar ook contrasterende opposities, wetten van compatibiliteit die niet van logische aard zijn, maar niettemin formeel en apriorisch gelden. Bij 'drinken' bijvoorbeeld hoort logisch-categoriaal ...slechts een naam met de eigenschap van 'vloeiend': 'ik drink wijn'. De eigenschap 'hard' is logisch incompetent. Het is onzin te zeggen: 'ik drink hout'. Niettemin kan ik zinvol zeggen 'ik drink een glas', dat toch 'glashard' is. Dit laatste wordt zinvol en begrijpelijk vanuit de contiguiteit en wellicht vooral van de contrastieve oppositie (figuur en achtergrond) van inhoud en wat die inhoud bevat. De wetten van categoriaal geregelde compatibiliteit van

linguïstische eenheden op de syntagmatische as worden doorkruist met de contrastieve en contiguiteitsregels van compatibiliteit op de paradigmatische as. Contrast is dan niet meer een motief van associatieve selectie, meer vooronderstelling, voorwaarde van mogelijkheid van de selectie. Naast selectie en combinatie is er aldus reeds een derde fundamentele talige operatie, namelijk de differentiatie. In de bipolaire constitutie van de taal is, paradoxaal genoeg, de selectie gebaseerd op similariteit, terwijl contiguiteit berust op combinatie, en er dus het resultaat van is.²²⁰ Men moet aldus het onderscheid maken tussen 'paradigmatische alternatieven' en 'syntagmatische contexten'. Beide zijn zo op eigen wijze de achtergrond waartegen een element wordt gedifferentieerd (contrastieve oppositie).²²¹

Er is meer. De drie grondhandelingen, differentiatie, selectie en combinatie, zijn zelf slechts mogelijk op grond van de denotatie (of designatie), dat wil zeggen op grond van de semantische relatie van de designatie (dit is de 'significatie' of de tekenrelatie). Aan de selectieve substitutie ('mijn wagen, kist of motor' in plaats van 'mijn auto') gaat tegelijkertijd aan designatieve substitutie vooraf. In een eerste vorm van substitutie treedt een element in de plaats van een ander dat het representeert (koets of kist in plaats van auto). In een tweede vorm van substitutie daarentegen komt een element in de plaats van een ander door bemiddeling van een derde element, dat beide eerste elementen representeert. De linguïstiek noemt deze tweede vorm van substitutie een 'commutatatie'. Bijvoorbeeld /b/ en /p/ veranderen in het Nederlands wel degelijk de zin van twee fonemen (bijvoorbeeld in baard en paard), terwijl dit in bepaalde andere talen niet het geval hoeft te zijn (bijvoorbeeld in het Fins, zeggen kenners). De vooronderstelling van een designatieve substitutie is zelf natuurlijk een verschil van teken en het betekende. Daarom is de operatie van differentiëring de universele conditie, die aan de basis ligt van de drie andere fundamentele talige operaties, namelijk aan de designatieve substitutie, de paradigmatische selectie en de syntagmatische combinatie.

De drie beginselen, gelijkenis, contiguiteit en contrast, spelen een fundamentele rol in de talige grondoperaties, maar op uiteenlopende wijze. Gelijkenis en contiguiteit bewerken het positief met elkaar in relatie brengen van twee eenheden. Zij zijn de basis voor het betekenen van het ene door het andere. Het contrast daarentegen is primair een beginsel van dissociatie en slechts secundair van associatie. Figuur en achtergrond, waartegen het zich afgrenst, zijn tegelijkertijd 'geassocieerd'. Juist op contrast zijn in de taal de differentiaties der tekens gebaseerd.

Hoe ligt het met de contiguiteit? Een berg en een dorp zijn contigu, maar liggen niet gelijkwaardig naast elkaar. Het verbindende is meer dan hun contiguiteit. Het gaat om een relatie van centrering en localisering: het dorp ligt 'aan de voet van de berg'. Hierbij komt vaak een zinsamenhang: het dorp kan er gesticht zijn, omdat op die berg iets te ontginnen is. En dit alles speelt mee, als de berg 'teken van het dorp' wordt. Met andere woorden: associaties die op contiguiteit blijken te steunen, zijn als zodanig vaak willekeurig. Iets anders is in het spel. De contiguiteit is meestal niet de eigenlijke rede tot de keuze van een teken.

Veeleer lijkt contrast de grond van de tekenkeuze. De relatie tussen teken en het betekende is gecompliceerder dan in de traditionele *signum*-leer. We moeten hier bij (a) de relationele samenhangen tussen de tekens mede verrekenen, en (b) en naast de relaties van gelijkenis en contiguiteit moet vooral de contrastrelatie in de beschouwing worden betrokken. Dan wordt

²²⁰ E. Holenstein, *Semiotik, Semantik, Hermeneutik*, pag. 90.

²²¹ Denk aan Jakobsons *implicational* universals, zie Sectie 1, § 1 en 2.

de tekenkeuze veel minder willekeurig of toevallig. Dit lijkt De Saussure uit het oog te hebben verloren, die alleen de begrenzing door gelijkenis kent. Wie het contrast mede in rekening brengt, ziet een grotere wetmatigheid in de keuze van tekens. Gelijkenis en contrast zijn het verbindende tussen verschillende tekens. Als in een schaakspel een pion zoek is geraakt, kiezen we uit enige voorraad van dingen een stuk dat de meeste gelijkenissen ermee vertoon. Als echter ook nog een loper zoek is geraakt, dan zal bij de keuze van dit tweede vervangstuk niet meer de gelijkenis met de loper, maar het contrast met de *Ersatz*-pion een rol spelen, vooral wat de grootte betreft. Met andere woorden wordt de keuze van de tweederangs-loper bepaald door de keuze van de tweederangs-pion. Ook de taal is daarom in hoge mate een parasemisch tekensysteem, dat wil zeggen een systeem dat door endogene of systeemimmanente contrasten samen gehouden wordt en via iconische en indexale bruggen verbonden wordt met het universum der betekende dingen. Aan de opbouw van alle fonologische systemen kat dit zich duidelijk demonstreren.

Uit dit alles volgt dat er zijn vier talige grondoperatie zijn: de differentiatie en de significatie (designatie of denotatie) als primaire, en de selectie en de combinatie als secundaire (in de primair gefundeerde en dus deze implicerende) grondoperatie. De drie klassieke associatiebeginselen, gelijkenis, contiguiteit en contrast, moeten op gedifferentieerde wijze op deze vier grondoperaties worden geordend.

Dit heeft gevolgen op de poëtische taal. Boodschap (tekst) en poëtische taal-functie, werd gezegd, staan in nauwe relatie tot elkaar, zoals we gezien hebben in Sectie 1. Reeds langer was gezegd dat poëzie gekenmerkt is door een equivalentie tussen vorm en inhoud (P. Valéry). Het Structuralisme wil hier meer preciesheid in krijgen en heeft dit als volgt geformuleerd. Wat de boodschap in reliëf zet, is juist volgens de twee assen-theorie de projectie van het equivalentiebeginsel van de selectie-as (gelijkenis) op de as van de combinatie (contiguiteit).²²² Hierbij is, blijkens het voorgaande, echter te weinig rekening gehouden met de contrastrelatie die later het, vooral fenomenologische, Structuralisme heeft beklemtoond. In de poëzie vindt, naast de vermelde projectie, een even belangrijke projectie plaats, namelijk die van het contrastbegin vanuit zijn gewoon niveau van latente vooronderstelling van de designatieve, selectieve en combinatorische grondoperaties op het niveau van een manifeste, voel- en speurbare vorm.²²³ Op de paradigmatische as vindt elke keuze van een element aan de kant van de lezer plaats tegen een drievoudige contrasterende achtergrond: (a) de poëtisch-literaire traditie waarin hij staat, (b) de courante taal van de huidige situatie (van poëet en lezer), en (c) de poëtische tendens, die voor de expressie in kwestie 'voorgetekend is'. Er liggen dus juist op de paradigmatische as specifieke contrasten, door de Russische formalisten ook wel 'vervreemdingen' genoemd. Op de syntagmatische as gaan de constitutieve contrastverhoudingen van distinctieve fonologische elementen van geprononceerde contrasten op het prosodisch niveau gepaard met de bekende beklemtoonde en toonloze accenten, de lange en korte lettergrepen en de hoog en laag klinkende lettergrepen.

De meest bekende vormen van een contrastcombinatie op het niveau van zin is het negatieve en het omgekeerde parallellisme. In het eerste geval wordt een metaforische uitdrukking genegeerd ten gunste van een reële, in het tweede geval een reële ten gunste van een metaforische. Voor de as van de designatie zegt Jakobson, dat het in innerlijk verband tussen

²²² Jakobson, *Style in Language*, New York (1960), pag. 358; *Essais de linguistique générale*, pag. 220, 233 en 238. Zie ook Cl. Coquet, *Sémiotique littéraire*, pag. 93. En als laatste P. Ricoeur, die in *La métaphore vive*, p. 292 er vanuit zijn metafooropvatting kritiek op uitoefent.

²²³ Zie E. Holenstein, pag. 109. Ook: Cl. Coquet, *Sémiotique littéraire*, p. 93 – 95.

klank en betekenis, in de poëzie, van latent patent wordt en zich speurbaar in een spanning manifesteert. De poëzie speelt met de grondvooronderstelling van elke tekenrelatie, namelijk dat er iets is dat van het betekende onderscheiden is, waarmee het geruild kan worden (de Saussure). Als iets ongelijks is gegeven, kan het door partiële gelijkenis of een relatie van contiguité met het betekende in een positieve tekenrelatie worden gebracht. Poëzie is een spel met de dialectische verhouding van gelijkenis en niet-gelijkenis tussen het *significans* en het *significatum*.

Dit geldt voor de klank- en de semantische structuur, zowel als voor de metrische en syntactische vorm. De Hermeneutiek heeft over het algemeen de vorm verwaarloosd, zogenaamd ten gunste van de inhoud.²²⁴

D. Inhoudsniveau, oppervlakteniveau, niveau van manifestatie

Uit de ontleding van distributionele en integratieve relaties volgt dat structuren vaak verschillende niveaus vertonen. Het veelvuldig structuralistisch spreken over niveaus²²⁵ heeft uiteraard te maken met het onderscheid tussen een singulier fonomeen en de beheersende, 'eronder liggende' regels die het structureren of (met het gelijkaardige onderscheid van Chomsky) tussen *competence* (dieptestructuur) en *performance* (oppervlaktestructuur) of concrete uitvoering van een tekst. De verdeling der niveaus is bij de structuralisten wel eens in terminologie uiteenlopend: (1) het niveau van de inhoud wordt, door anderen de 'dieptestructuur', of het 'thematische' of het 'discursieve' niveau genoemd; (2) het oppervlakte-niveau wordt ook wel het niveau van de 'narratieve structuur' genoemd; en (3) het niveau van de manifestatie, dit is van de tekst zoals die er ligt, de 'tekst' of het *corpus* waarmee de lezer onmiddellijk wordt geconfronteerd.²²⁶ We mogen echter niet vergeten dat het hier niet gaat om mysterieuze dieptewerkelijkheden, maar om formele abstracties. Het gaat in alle gevallen om de concrete tekst zoals hij er ligt. Onderzoek naar de inhoud (het zogenaamde diepteniveau) als bepaalde zinsstructuur zal ons de *signifié* openbaren. De gehele structuur met haar drie niveaus poogt juist die *signifiés* te signifiëren en te bemiddelen. Fundamenteel is, dat de inhoud niet wordt tegengesteld aan de vorm. Het oppervlakteniveau levert die structuren welke onmiddellijk het manifestatieniveau ordenen. Het inhoudsniveau draagt wat genoemd wordt 'de elementaire zinsstructuren', die het constitutionele model leveren voor heel de zinsstructuur, terwijl het oppervlakteniveau de narratieve structuur levert, welke de ontvouwing van het manifestatieniveau controleert.

In dit verband is er onder de linguïsten heel wat te doen rond de zogenaamde 'transformationele grammatica'. Vooral hier liggen er verschillen tussen het Amerikaanse gebruik van 'transformationeel' (N. Chomsky en Z. Harris) en het Franse. John Lyons tracht de verschillen te omzeilen. Afgezien van de verschillen van scholen stelt hij dat 'diepere relaties' tussen frasen transformationele relaties zijn (of men ze zo noemen wil of niet). Elke grammatica die beweert dat elke frase tegelijkertijd een diepte- en een oppervlaktestructuur

²²⁴ Ze had wel *feeling* voor de ene vorm, namelijk die van de tijd en in geringere mate voor de ruimtevorm. Beide spelen bijvoorbeeld in het nieuwe testament een belangrijke rol. 'Voor' en 'na' de verrijzenis zoals voorgesteld in een chronologisch model; of 'boven' als hemel en 'beneden' als de aarde.

²²⁵ In het Frans: *Niveaux, les plans différents*; of in het Engels: *levels* en *strates*.

²²⁶ Zie: A. Greimas, *Sémantique Structurale*, pag. 106; idem, *Du Sens*, pag. 142-143). 'Tekst' is structuralistisch niet per se een linguïstische tekst, maar elk gesloten systeem van tekengegevens. Een tekst is "l'ensemble des éléments de signification qui sont situés sur l'isotopie choisie et sont enfermés dans les limites du corpus" (pag. 145).

Een corpus is "l'ensemble de messages constitué en vue de la description d'un modèle linguistique" (idem). Het niveau van de inhoud samen met het oppervlakteniveau vormen samen "le plan de l'immanence" tegenover het derde niveau, "le plan de la manifestation" (Cl. Coquet, *Sémiotique littéraire*, pag. 64).

'genereert' (produceert) en die deze twee analyses systematisch wil verbinden, noemt J. Lyons (of zij zich zo wil noemen of niet) een 'transformationele grammatica'.²²⁷

§ 2. Structurele 'minimale linguïstische eenheden'

Boven wordt gezegd dat het Structuralisme ruimere eenheden - op macro- en microniveau - analyseert in hun constituenten, totdat men bij het niveau van de minimale eenheid van functionele verschillen komt. Het identificeren van het te onderzoeken object is een fundamentele interesse van het Structuralisme. En deze identificatie is onmogelijk zonder een theoretisch perspectief. Gezegd werd dat op het lagere niveau de eenheden van één niveau kunnen worden erkend en geïdentificeerd door en aan hun integratievermogen in een hoger niveau ('integranten').

Vaak werden die minimale taaleenheden in de traditionele grammatica met eigen technische termen aangeduid, welke veeleer op *common sense* steunen en daarom vaag blijven. De Semiotiek heeft ze alle herdoopt en nieuwere gelocaliseerd, omdat haar alles gelegen is aan de precisie die subjectivisme en intuïtie onder controle wil brengen.

I. De frase als scheiding tussen micro- en macroniveau

De eigenlijke linguïstiek houdt op met de frase: de 'volzin' is de laatste eenheid waarmee de linguïstiek zich bezighoudt. De frase is niet een serie, maar een 'orde' en is daarom niet te herleiden tot de som van haar woorden. Zij is een oorspronkelijke eenheid. Een *énoncé* daarentegen is een opeenvolging van frasen en heeft derhalve linguïstisch, niets wat ook niet in de frase is te vinden. "La phrase est le plus petit segment qui soit parfaitement et intégralement représentatif du discours."²²⁸ Daarom kan de linguïstiek zich geen ruimer object geven dan de frase. Er is dus een andere linguïstiek nodig om de eenheden groter dan een frase (bijvoorbeeld een verhaal) wetenschappelijk te bestuderen: 'une linguistique du discours', welke traditioneel vroeger de retoriek werd genoemd. Het Structuralisme is nu bezig een linguïstiek van het verhaal, gedicht enz. te ontwikkelen. Welnu hierbij noemen ze als model voor deze tweede linguïstiek de (eerste) linguïstiek, dat is de linguïstiek van de frase met al zijn onderdelen (foneem, moneem, morfeem, seem, semeem en syntagme).

Hoewel die grotere gehelen (macro-niveau) een eigen autonomie bezitten, gaat men ze vanuit de (eerste) linguïstiek (dus van de frase) bestuderen. Met andere woorden: als theorie en werkhypothese om die grotere gehelen (groter dan een frase) te bestuderen, neemt men de semische ontleding van de frase als model. Een *discours* (een verhaal, een roman of een gedicht) is als 'één grote frase'. Deze werkhypothese wordt antropologisch gesteund: mensen zijn namelijk in staat om 'secondaire systemen' te creëren op basis van primaire 'natuurlijke' systemen. De 'natuur-talen' helpen de mens artificiële tekensysteem op te bouwen. Zo veronderstelt het Structuralisme tussen de frase en het *discours* een 'secondaire' verhouding, namelijk een relatie van homologie. "Structurellement, le récit participe de la phrase, sans pouvoir jamais sa réduire à une somme de phrases: le récit eat une grande phrase, comme toute phrase constative est, d'une certaine manière, l'ébauche d'un petit récit."²²⁹ Het *discours* is zelf ook *langue*.²³⁰

²²⁷ J. Lyons, 6.6.1., Franse editie, pag. 191–192.

²²⁸ A. Martinet, "Réflexions sur la phrase", in: *Language and Society*, Kopenhagen (1961), pag. 113.

²²⁹ R. Barthes, "Introduction à l'analyse structurale des récits", in: *Communications*, nr. 6 (1966), pag. 4.

²³⁰ Daarom verdelen we § 3 in twee delen: het micro-niveau met de frase en haar semio-tische onderdelen, en het macro-niveau met het verhaal, het gedicht, een evangelie, enz. Het macro-niveau veronderstelt de structurele analyse van de frase, object van de 'eigenlijke linguïstiek'. Die linguïstiek levert voor het macro-niveau reeds belangrijke begrippen in verband met een zinssysteem, namelijk vooral zijn ordening of organisatie.

II. Minimale taaleenheden op microniveau

"Pour procéder à l'analyse linguistique et décomposer la chaîne parlée en unités de plus en plus petites, nous commençons au niveau de l'énoncé. L'énoncé minimum est la phrase. Une phrase consiste en mots: ceux-ci en sont les plus petits éléments effectivement séparables."²³¹

A. Niveaus

a. Fonologische niveau (foneem)

Op het laagste, met name niet-semantiche, maar fonologische niveau bestudeert de semiotische fonologie een taal naar zijn klanken. Traditioneel zijn dit de klinkers en medeklinkers, die in feite (althans in alfabetische talen) het alfabet samenstellen. Maar in de semiotische tekstanalyse gaat het om die klinkers en medeklinkers als allerkleinste linguïstische unit in het concrete taalgebruik; bijvoorbeeld ook in het nieuwe testament of in de uitdrukking 'dit is mijn lichaam'. Het gaat dan om /d/ en /i/ en /t/ enz., niet als letters van het alfabet of als klanken (object van de fonetiek), maar als kleinste linguïstische unit van die uitspraak. Dit geldt voor alle verdere differentiaties. Alleen zo krijgen ze een nieuwe technische naam en worden deze, alleen hierom, zinvol.²³²

Welnu, die kleinste linguïstische, namelijk fonologische eenheid, noemt men binnen deze syntactisch semantische volzin (phrase) een 'foneem'.²³³ Fonemen hebben op zichzelf geen zin (*meaning*). Fonologische taalelementen liggen dus op een ander, lager niveau dan dat van de Semantiek. Ze vormen de minimale distinctieve taaleenheid als voorwaarde voor elke syntactiek en Semantiek. Bovendien gaan ze in een volzin delen in de betekenis van die volzin. Immers, als ik 'mijn baard is niet verzorgd' verander in 'mijn paard is niet verzorgd' (een fonomische wijziging), krijg ik metterdaad ook een volkomen andere betekenis van dit geheel.

b. Syntactisch niveau (morfeem, moneem)

Om tot een syntactische correcte (en tenslotte ook semantisch zinvolle) minimale eenheid te komen, moeten de fonemen volgens bepaalde regels (in bijvoorbeeld het Nederlands) worden gerangschikt. Bijvoorbeeld /dit/ en niet /dti/, wat Nederlands-syntactisch onzin is. 'Dit' heeft eigenlijk nog geen zin, tenzij opgenomen in een minimale propositie. Wel kan 'dit' in een concrete situatie feitelijk gelijk staan met een volzinnetje. Zoals bijvoorbeeld in het Latijn zelfs 'i' niet alleen een foneem kan zijn, maar ook een morfeem, bovendien ook een syntagme en tenslotte zelfs een frase, namelijk als imperatief van het werkwoord *ire* ('ga'). De syntactisch gerangschikte fonemen maken betekenis mogelijk. Daarom is in 'dit is mijn lichaam' het woordje /dit/ een minimale 'significatieve, distinctieve eenheid', evenals 'is' en 'lichaam'. Deze minimale syntactische eenheid noemt men een 'morfeem'. Zo zijn in de frastische uitdrukking 'dit is mijn lichaam' zijn alle vier de woorden 'morfemen'. Met het morfeem belanden we dus op het syntactisch niveau als onmiddellijke voorwaarde van mogelijke betekenis (Semantiek). De syntaxis is immers dat deel van de grammatica welke de regels beschrijft volgens welke men significantief-distinctieve eenheden combineert tot een volzin.

²³¹ R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, deel 1, pag.163.

²³² Het structuralisme bedoelt hiermee geenszins snobisme. De precisering van de terminologie is het gevolg van de theoretische instelling die kritisch staat tegenover de zogenaamde *common sense*.

²³³ Men 'noteert' fonemen als bijvoorbeeld /d/. De klank (fonologisch) 'b' schrijft men meestal (d). Semiotisch is dit niet hetzelfde.

Nochtans geeft een correcte syntactische rangschikking nog niet per se betekenis vrij. Als ik zeg 'mijn geboortedatum is snel', heb ik syntactisch-grammaticaal (in het Nederlands) wel een correcte zin gebouwd en hierom is die uitspraak niet onzinnig, maar inhoudelijk wel dwaas en zinloos. Zeg ik daarentegen: 'mijn te is snel', dan is dit volzinnetje grammaticaal niet correct. Grammaticaal gezien is dit gezegde zonder meer onzinnig. Dus een syntactisch correcte volzin is de noodzakelijk, maar ontoereikend voorwaarde voor een linguïstische zinsstructuur. Consequentie is dat een louter syntactische ontleding de Semantiek niet kan blootleggen.

Binnen de *parole* en ook in de tekst ondergaan de morfemen echter velerlei grammaticale vorenderingen: door vervoeging en verbuiging en dus door mogelijke voor- ,en achtervoegsels. Bijvoorbeeld het werkwoord /lopen/: ik loop, hij loopt, maar ook enkelvoud en meervoud, enz. De traditionele grammatica sprak van stamwoord en allerlei voor- en achtervoegsels. Onder de semiotici zijn er verschillen betreffende de semiotische naamgeving aan dit verschijnsel.

A. Martinot introduceert het woord 'moneem'. Zo bestaat de uitdrukking: '(hij) loopt' uit twee monemen: het moneem /loop / en het moneem /-t/. Volgens hem is dus het moneem de kleinste betekenisinhoud. Dan is van die twee monemen het moneem /loop-/ het eigenlijke morfeem, terwijl /-t/ een lexeem wordt genoemd, en wat bepaalde voordelen heeft. Anderen, onder meer J. Lyons, spreken dan van twee 'morfen' in één morfeem. Andere semiotici gebruiken de termen moneem en 'morf' helemaal niet, terwijl voor hen loxeem dan de lexicale basiseenheid is, dat is zoals woorden voorkomen in een lexicon of woordenboek. Men kan het woord, bijvoorbeeld /lichaam/, zien als een uitdrukking, en zo kan men het een lexeem noemen. Maar ditzelfde woord kan ook naar zijn betekenisinhoud (binnen een zinsnede) gezien worden, en dan is het een semeem. Praktisch is voor veel semiotici lexeem en semmem materieel hetzelfde.

c. Semantisch niveau (semeem)

Zo komen we vanuit het fonologisch niveau (foneem) en vanuit het daaropvolgende, eerste hogere, met name syntactische niveau tot bij de semantische drempel, uitgedrukt door de term 'semeem'. Al deelt het morfeem reeds, anders dan het foneem, in de Semantiek van een zinvol frastisch gezegde, namelijk door zijn lexicale inbreng binnen een bepaalde taaltraditie. Een semeem (denk aan *sema*) is de autonoom realiseerbare, kleinste betekenisinhoud, de kleinste significantief distincte inhoud. Binnen een zinvolle uitspraak, bijvoorbeeld 'dit is een stoel', is het semeem /stoel/ een zinvolle unit. Maar op zoek naar steeds verder analyseerbare taalelementen ziet de Semiotiek het semeem /stoel/ samengesteld uit allerlei kenmerken, die weliswaar niet op zichzelf 'realiseerbaar' en dus niet autonoom zijn, maar de 'betekenis stoel' samenstellen, en derhalve alleen in die volledige betekenis van stoel 'gerealiseerd' zijn. Stoel is, naar zijn analyseerbaarEo betekenis (willen we hem onderscheiden van een krukje, canapé of een zetel), een bepaalde 'semantische bundel', waarvan semische componenten of kenmerken de onderdelen vormen. Zo is 'een stoel' (als onderscheiden van andere zitgelegenheden) te analyseren in verschillende 'semantische componenten', namelijk (s₁) iets op vier poten, (s₂) met rugleuning, (s₃) voor één persoon en (s₄) om op te zitten.

Deze vier betekeniscomponenten of 'semische componenten', die op zichzelf geen betekenis hebben, en die het semeem /stoel/ vormen, noemt men een 'seem'.²³⁴ Als daarin een vijfde seem gerealiseerd is, bijvoorbeeld 'met armleuning' (s₅) hebben we een ander semeem, namelijk /zetel/ (S₂). Valt er echter een seem uit, bijvoorbeeld 'met rugleuning' (s₃), dan

²³⁴ Een seem noteert men als 's'; vandaar s₁, s₂, s₃ en s₄.

krijgen we niet /zetel/ of /stoel/, maar het semeem krukje (S3). Een semeem bestaat dus uit een bundel op zichzelf niet realiseerbare semen. Het semeem is de minimale zinvolle bundel van semen. Men noemt (op het micro-niveau) de analyse van een semeem in zijn semantische, voor het semeem constitutieve onderdelen, een 'semische analyse'.

d. Syntactisch niveau (syntagme)

In feite moeten de morfemen in een volzinnetje als 'dit is mijn lichaam' nader worden bepaald. Volgens de oude grammatica is 'dit' een aanwijzend voornaamwoord, 'is' een werkwoord, 'mijn' een bezittelijk voornaamwoord, en 'lichaam' een naamwoord. Maar de structurele analyse ziet dit alles in structureel perspectief. Ze noemt een 'syntagma' een groep van linguïstische elementen die één unit vormen in een geordend syntactisch geheel. Zo wordt de term syntagme gevolgd door een kwalitatief, dat van dit syntagma de grammaticale categorie bepaalt. 'Lichaam' is dan een naamwoordelijk syntagma, 'is' een werkwoordelijk syntagma, 'dit' een aanwijzend-voornaamwoordelijk syntagma, en 'mijn' een bezittelijk-voornaamwoordelijk syntagma.

Een syntagme is dus twee onderdelen. Ten eerste is er een constituent of constituerend onderdeel van een eenheid van hoger niveau, hoger dan het fonematisch en morfematisch niveau, namelijk het syntagmatisch niveau. Bijvoorbeeld 'lichaam' is als naamwoordelijk syntagme, opgenomen in en op het frase-niveau 'dit is mijn lichaam'. Het tweede element is een linguïstische eenheid van intermediair niveau. Het ligt tussen het foneem en de frase. Het heeft dus een plaats in een syntactische rangschikking. Bovendien is in de frase 'dit is mijn lichaam' het aanwijzend-voornaamwoordelijk syntagma 'dit' het constituent van de kern van dit gezegde (frase) 'dit is mijn lichaam'. Zeg je: 'gooi de bal', dan is 'gooi' die kern volgens de regel $SV > V + SN$.²³⁵

We kunnen aldus tot gecompliceerde gezegden komen. Stel bijvoorbeeld 'het kind van de buurman heeft een bal geworpen door het raam van de keuken'.²³⁶ Hoe behandelt de structurele analyse deze frase? Men analyseert vanuit het hogere (het complexere) naar het lagere (het eenvoudigere) toe. Onderwerp van die volzin is 'het kind van de buurman' (SN), predicaat is 'heeft een bal geworpen door het raam van de keuken' (SU). Dit wordt dan doorgeanalyseerd. Het SN is gevormd door een nominaal syntagma ('het kind'), gekwalificeerd door een prepositioneel syntagma ('van de buurman', SP). Het SV is gevormd door een werkwoord (V) en zijn hulpwerkwoord (Aux.), namelijk 'heeft geworpen'. Dit wordt gevolgd door een nieuw SN ('de bal') en door een prespositioneel syntagme ('door het raam van de keuken'), dat zelf dan geanalyseerd wordt in een voorzetselijk syntagme ('door'), in een nieuw SN of naamwoordelijk syntagme ('het raam') en in een propositioneel syntagma ('de keuken', SP). De constitutieve taaleenheden van een syntagme kunnen dus zowel lexicaal als grammaticale morfemen zijn.²³⁷

e. Niveau van de manifestatie (frase)

De *phrase* (met adjectief *phrastique* of 'frastisch'), die een sententie of propositie is, is de kleinste zinproducerende structuur en, tegelijkertijd, de maximale eenheid van de

²³⁵ Zie voor de duiding van gebruikte semiotische symbolen en notaties bijlage V achter in dit collegedictaat.

²³⁶ Dit voorbeeld komt uit de *Dictionnaire de Linguistique*, pag. 479-480.

²³⁷ De 'grammaticale functie' is de rol van een syntagma binnen een volzin of frase, bijvoorbeeld onderwerp, voorwerp, indirect voorwerp, bijstellingen van allerlei aard bij het naamwoord (bijvoorbeeld 'mijn vader', 'de vader van de buurjongen', enz.), lidwoorden, conjuncties, voorzetsels, voor- en achtervoegsels bij verbuigingen en vervoegingen, enz., maar ook of het om een vraagzin gaat, een imperatief, een conditionel, enz. Over de term 'lexicaal', en in verband hiermee ook over de term 'lexeem', heerst mijn inziens onder de structuralisten geen eensgezindheid. Ik waag me dan ook niet aan een verdere precisering.

grammaticale analyse.²³⁸ Al komen we met de frase in een heel ander domein terecht, namelijk dat van de Semantiek, toch bestaat er in de frase ook zo iets als een semiotische zinsstructuur.

Op het niveau van de manifestatie is de frase de eenheid van de *discours* (A. Martinet, E. Benveniste en R. Barthes. In de frase worden morfemen en senemen syntactisch geordend, zo dat de syntactisch correcte frase zin produceert. De frase zelf kan niet meer opgenomen worden in een semiotisch hoger, als het ware boven-frastisch geheel. Men kan alleen andere frasen laten voorafgaan en erop laten volgen, om zo tot een sequentie, een pericop, een paragraaf, een hoofdstuk of een boek te komen. De frase is hierbij de minimale significatieve structuureenheid, opgenomen weliswaar in ruimere complexe gehelen, die echter alle uit frasen bestaan. Dit sluit wel in dat binnen een oeuvre een frase op zichzelf slechts een partiële zin kan produceren, zoals op lager niveau de morfemen slechts binnen het hogere geheel van een frase delen in en bijdragen tot de semiotische zin van de frase.

Toch is er een enorme afstand tussen de woorden van een frase en de frase zelf. Boven was er sprake van 'constituenten' (horizontale of distributionele relaties) en 'integranten' (verticale of integratieve relaties). Dit onderscheid speelt tussen twee grenzen. De hoogste grens wordt getrokken door de frase, die constituenten bevat, maar zelf niet meer in een hoger geheel geïntegreerd kan worden. De onderste grens is die van het 'merisma'.²³⁹ Een frase wordt dus niet bepaald door constituenten en een merisme wordt niet bepaald als integrant. Dit zijn dus de twee uiterste basiseenheden. Tussen beide ligt het niveau van de tekens, woorden of morfemen, die zelf constituenten bevatten en tevens als integranten functioneren. Dit onderscheid tussen constituenten en integranten levert het rationele beginsel dat de verhouding beheert tussen de vorm en de inhoud of de zin.

B. 'Vorm' en 'betekenis' (inhoud): Semiotiek en Semantiek

Met de frase komen we, linguïstisch, bij een kritiek punt, dat niet door alle structuralisten wordt onderkend. Vorm en betekenis bepalen elkander onderling, over heel de lijn: op het micro-niveau van de frase, op het macro-niveau van een heel verhaal. Als men een eenheid herleidt tot zijn constituenten, dan is dit een analyse of een uitlegging van een hoger geheel in formele elementen. Een frase ontleden in zijn constituenten levert slechts formele structuren. Alleen als de constituenten ook een integrerende functie hebben op een hoger niveau, kunnen we ze als basiseenheden van een bepaald niveau identificeren. Dissociatie levert ons met andere woorden formele structuren, integratie levert zineenheden. Zo is het discrete foneem, met andere fonemen, de integrant van een significante of semantische eenheid (het morfeem). De vorm van een linguïstische eenheid wordt dus bepaald door zijn vermogen van dissociatie in constituenten van lager niveau. De betekenis daarentegen van een linguïstische eenheid wordt bepaald door zijn vermogen een eenheid van hoger niveau te integreren. Vorm en betekenis zijn dus samengaande eigenschappen, niet van elkaar los te koppelen in het functioneren van de taal.²⁴⁰ Betekenen is dus het vermogen om een 'propositionele functie' te vervullen (zie Sectie I). Dit is de noodzakelijke en voldoende conditie om een eenheid te identificeren als betekenisvol. Het integratievermogen is dus het beginsel van identificatie. Als we structuralistisch zeggen, dat een taalelement 'zin heeft',

²³⁸ Zie ook: Locutie, illocutie en perlocutie, Sectie I.

²³⁹ Dit is in de terminologie van Benveniste de kleinste basiseenheid binnen het fonologisch niveau, zoals een neusklank of een keelklank. Dit is een onderscheid binnen het foneem tussen distinctieve trekken, die op zichzelf niet realiseerbaar of segmentabel zijn, maar niettemin identificeerbaar en subsitueerbaar. Een merisme bevat zelf dus geen linguïstische constituenten.

²⁴⁰ E. Benveniste, deel 1, pag. 126-127; zie ook deel 2, pag. 215 – 238.

verstaat men hieronder de eigenschap dat dit element heeft als *signifiant* om een distinctieve, oppositionele eenheid te vormen, afgegrensd door andere eenheden en als zodanig identificeerbaar door alle participanten van die taal.

Met de frase hebben we een grens overschreden en komen we in een ander domein terecht. Een frase kan gesegmenteerd, echter niet geïntegreerd worden. Dat wil zeggen dat niet kan worden geruild als integrant van een ander type van eenheid. We komen dan buiten het semiotisch niveau en komen terecht op het hermeneutisch-semantisch niveau. Dit ligt hieraan dat de frase een propositie is, een synthese van een singulier identificatie en een universele predicatie. Dan zijn we in de predicatieve orde (het zogenaamde 'categorematische niveau' van *catégoréma* oftewel het *praedicatum*). Een propositie kan door een propositie gevolgd worden, maar niet geïntegreerd worden in een hoger niveau. Een groep van frasen vormen niet een nieuwe eenheid van hogere orde dan de propositie. Met andere woorden is de frase het hoogste en laatste linguïstische niveau. Er is dus een fundamenteel verschil tussen de frase en alle andere linguïstische entiteiten. De frase bevat tekens maar is zelf geen teken.²⁴¹ Fonemen, morfemen en lexemen zijn beperkt, terwijl de frase heeft onbepaalde mogelijkheden heeft. "Le phrase, création indéfinie, variété sans limite, est la vie même du langage en action. Nous en concluons qu'avec la phrase on quitte le domaine de la langue comme système de signes, et l'on entre dans un autre univers, celui de la langue comme instrument de communication, dont l'expression est le discours."²⁴²

Daarom zijn er twee verschillende vormen van linguïstiek nodig. Er is enerzijds de taal, een geheel van formele tekens, bestudeerd door de semiotische linguïstiek, anderzijds de manifestatie van de taal in de levende communicatie. De frase is een discours, ze bezit zin en referentie. Er is daarom een verschil tussen de linguïstiek van de frase en die van *le discours*. Maar beide vormen van linguïstiek hebben hetzelfde doel: het vinden van een bepaalde logica van de relaties en wel vanuit een inventaris van formele kenmerken. Met andere woorden onderzoekt de Semiotiek zin-producerende structuren op alle niveaus. Ook de *discours* is voor de Semiotiek een *langue*, want ook de *discours*, ook de poëzie, gehoorzaamt aan 'modellen'. De Semiotiek tracht dus op de syntagmatische keten van het verhaal abstracte eenheden te isoleren, waarvan de distributie de 'linguïstische zin van het discours' blootlegt.²⁴³

In tegenstelling tot het onderscheid van De Saussure tussen *langue* en *parole*, maakt C. Benveniste scherper het onderscheid tussen taal als semiotisch en taal als semantisch; beide vormen twee domeinen van 'vorm en inhoud of zin', ofschoon we beiderzijds dezelfde taalelementen vinden: "il y a pour la langue deux manières d'être langue dans le sens et dans la forme."²⁴⁴ (1.c.). Het gaat om twee modaliteiten van de linguïstische functie: Semiotiek en Semantiek (of: semiotische Semantiek en hermeneutische Semantiek of taal als communicatie). De frase is bij uitstek een semantische expressie. In de frase gaat het niet meer om het *signifié du signe*, maar om *l'intenté*, datgene wat de spreker zeggen wil en waarover. Het semiotische is een eigenschap van de taal zelf, terwijl het semantische het gevolg is van een actueel woordgebeuren. Met het semiotische blijven we binnen de taal, terwijl we met de Semantiek of de zin van de frase verwezen worden (referentie) naar levenssituaties en naar heel de attitude van de spreker. Binnen de Semantiek krijgen 'zin' en

²⁴¹ Een van de weinige structuralisten die dit, min inziens hermeneutisch belangrijk, onderscheid maakt is E. Benveniste, idem, pag. 129.

²⁴² Idem, pag. 129 – 130. In Sectie I heb ik hiervan de hermeneutische implicaties ontleed.

²⁴³ Zie C1. Coquet, *Sémiotique littéraire*, pag. 67-69.

²⁴⁴ Benveniste, deel. 2, pag. 224.

'vorm' een ander perspectief. De semantische 'zin' wordt geproduceerd door een specifieke vorm, namelijk het syntagme, terwijl de semiotische zin wordt bepaald door een paradigmatische relatie (integranten). De semiotische eenheid is het teken zelf, terwijl de semantische eenheid het woord is als minimale eenheid van de boodschap. Een idee krijgt slechts vorm in een syntagmatische rij.

De semantische betekenis van een frase is niet dezelfde als de betekenis der woorden waaruit ze is samengesteld. "Le sens d'une phrase est son idée, le sons d'un mot est son emploi."²⁴⁵ De betekenis van een woord bestaat in zijn vermogen integrant van een particulier syntagme te zijn en dus een propositionele functie te vervullen. Op een semiotische basis bouwt het *discours* (en als minimum de frase) haar eigen Semantiek: "une signification de l'intenté produite per syntagmation de mots où chaque mot ne retient qu'une petite partie de la valeur qu'il a en tant que signe."²⁴⁶ In een discussie met Benveniste stelt Ricoeur voor ook in de frase (niet slechts in haar woorden) een dualiteit te zien, namelijk een semiotisch en een semantisch aspect, maar Benveniste verzet zich hiertegen.²⁴⁷ In elk geval lijkt me juist voor de Hermeneutiek het onderscheid in de *signifiance* (het vermogen om te signifiëren) tussen een semiotisch en een semantisch vermogen om te signifiëren, zeer fundamenteel. De semiotische betekening is eigen aan de taal als teken, terwijl de semantische betekening eigen is aan de taal als *discours*, en dus als communicatie van boodschappen. Het semiotische (het teken) moet worden erkend (geïdentificeerd), het semantische moet worden verstaan. Alle andere tekensystemen buiten de taal zijn ofwel semiotisch, ofwel semantisch. Alleen het talige tekensysteem is semiotisch en semantisch. Wellicht ligt het geheim hiervan in de reflexiviteit van de taal (mogelijkheid van meta-taal). Men kan de taal derhalve niet reduceren tot een tekensysteem.²⁴⁸

III. Minmale linguïstische eenheden op het transfrastisch niveau

Boven bij de ontleding van de tekenstructuur werd gezegd dat een zinstructuur niet begrepen kan worden tenzij binnen drie niveaus: de oppervlaktestructuur, de inhoudelijke of thematische structuur en het niveau van de manifestatie. Vooraf zij herhaald dat deze drie niveaus formalisering en abstracties zijn. In feite gaat het om de ene tekst, niet om mysterieuze achtergronden. Er is in de tekst inhoud en vorm, en beide zijn niet te scheiden. Narratief en thematisch niveaus zijn innerlijk met elkaar verbanden. Maar het semiotisch Structuralisme gaat naar concrete teksten vanuit een theorie. Het gaat om een 'cryptanalyse'. De betekenis van een geheel is meer dan de lineaire som van de betekenissen van zijn delen. De identificatie van alle linguïstische eenheden is gebonden aan de kennis van de logische modellen die ze integreert. Anders gezegd: een tekst begrijpt men via modellen. En hierover valt onder elkaar rationeel te oordelen. Het gaat in het Structuralisme om de Semiotiek van de tekst in het licht van een theorie. De hermeneutische probleemstelling kan mijn inziens pas volgen ná een geslaagde semiotische analyse van de tekst. Vele structuralisten hebben geenszins *l'illusion d'une saisie totale*.

²⁴⁵ Idem, pag. 226.

²⁴⁶ Idem, pag. 229. Er is dus een onderscheid in het 'woord' tussen het woord als teken en het woord als woord, dit is als integrant in het syntagme van een frase.

²⁴⁷ Idem, pag. 237.

²⁴⁸ John Lyons (ik volg de Franse vertaling) maakt een onderscheid tussen *avoir du sens* en *avoir un sens* (*Linguistique générale*, pag. 316-325) of tussen *avoir du sens* en *être signifiant*. *Avoir du sens* laat hij slaan op alle linguïstische eenheden. Woorden 'hebben zin' (*avoir du sens*), syntagma's en frasen zijn *signifiant*. *Avoir du sens* komt logisch voor *avoir un sens*. De structurele zin (*sens structurel*) is de plaats die een element inneemt in een relatiesysteem. Eerst de vraag 'hebben ze zin' en pas dan kan gevraagd worden: welke zin? Vervolgens is er een lexicale zin' en een 'grammaticale zin', al blijft in de huidige syntactische theorie dit onderscheid wat vaag. Volgens Lyons is er geen wezenlijk onderscheid (pag. 336).

Daarint in de vorige subparagraaf werd gezegd, dat het Structuralisme de analyse van de frasen als model van de analyse van het *discours* neemt. Belangrijk daarbij was het integratiebegrip: elementen van een lager niveau worden geïntegreerd in een hoger niveau en zo ontstaat zin of betekenis. Die niveaus op de transfrastisch niveau noemt men 'operaties'. Traditioneel werd de retoriek, als studie van het transfrastische niveau, verdeeld in twee delen: de *dispositio* en de *elocutio*. De derde fase van de *inventia* betrof niet meer de taal (*verba*) naar de zaak (*res*). Het Structuralisme erkent voor het macro- als voor het micro-niveau (de frase) verschillende vlakken of gehiërarchiseerde niveaus, (verdiepingen): "de horizontale aaneenschakelingen van de 'draad van het verhaal' wordt geprojecteerd op een impliciet-verticale as." (R. Barthes).²⁴⁹ Lezen betekent niet slechts van het ene woord naar het andere lezen, maar ook van het ene niveau naar het andere. Roland Barthes onderscheidt drie niveaus: het niveau van de 'functies', van de 'handelingen' en van het 'verhaal'. Deze drie niveaus staan tot elkaar in een verhouding van progressieve integratie: zoals analoog in de frase, heeft de functie geen zin tenzij als opgenomen zijnd in de handeling van een actant. Deze handelingen verkrijgen pas hun laatste betekenis uit de *narratio*, uit het feit dat zo verhaald worden. Dit betekent dat zij zijn opgenomen in een *discours* die aan een code gehoorzaamt. Men zal ook hier dus eerst het laagste niveau moeten onderzoeken om zo via integraties tot de zin van het verhaal te komen. Zoals boven voor de frase, moeten we nu eerst de 'elementaire zinsstructuren' van een verhaal onderzoeken.

A. De 'elementaire zinsstructuren' van een verhaal (dieptestructuur)

Hier gaat het allereerst om de fundamentele relatie van het systeem van termen tot de inhoud. 'Termen' zijn de *signifiants* of *signifiers* (betekenaars), of hier 'semen'.²⁵⁰ Op het transfrastische niveau zijn alle termen die op een semantische as liggen als het ware een semeem, waarvan die termen de semen zijn. althans, zo heb ik het begrepen.

a. Het logisch vierkant

Greimas 'constitutionele model' steunt op wat hij noemt "les jeux des contraintes sémiotiques".²⁵¹ Dit model beschrijft de elementaire zinsstructuur "comme le développement logique d'une catégorie sémique binaire, du type blanc versus noir, dont les termes sont, entre eux, dans une relation de contrariété, chacun étant en même temps susceptible de projeter un nouveau terme qui serait son contradictoire, les termes contradictoires pouvant, à leur tour, contracter une relation de présupposition à l'égard du terme contraire opposé."²⁵² Deze wat lange beschrijving moeten we nu ontleden.

Belangrijk voor vele (niet alle) structuurslisten is het begrip 'binaire oppositie'. F. de Saussure zag de taal opgebouwd zijn uit een serie opposities. Hjelmslev werkte dit uit in de fonologie en Lévi-Strauss verhief dit tot een universeel beginsel van het Structuralisme. In een systeem valt eigenlijk nooit een uniek gebeuren voor; elke term produceert een *oppositum* en ook elke relatie brengt iets gelijksoortigs op gang. Hierom is er geen 'uniek' of 'atomistisch' gebeuren. Maar evenmin zijn er dan louter univoke begrippen. De binaire oppositie is in eerste instantie verantwoordelijk voor de beginnende en vervolgens leidende beweging van de zich ontwikkelende zinsstructuur (althans volgens het binarisme). Welnu, de semen waarover Greimas (in feite een 'binariaat') spreekt, zijn zelf ook binair geordend. Samen vormen ze de

²⁴⁹ Juist hier staat het structuralisme, ondanks alles, nog in de kinderschoenen, al draaien verschillende projecten op volle toeren, zoals in Parijs, Genève, Kopenhagen, Turijn, op Harvard University, enz.

²⁵⁰ A. Greimas, *Sémantique Structurale*, pag. 27.135-156.

²⁵¹ Idem, pag. 135-155.

²⁵² Idem, pag. 160.

semantische as. De *signification*, voor Greimas het derde element in het trias: betekenaar, het betekende en 'het teken', is juist gelegen op deze as van semen (S). De semen op deze as zijn verdeeld in contraire paren en vertegenwoordigen aldus een soort semantisch continuum

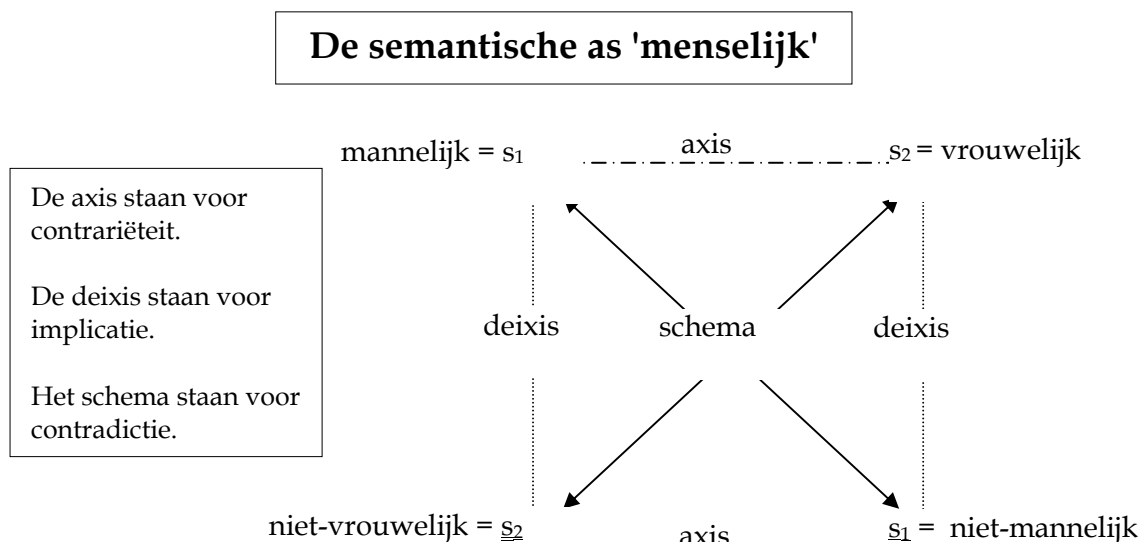
Bijvoorbeeld krijgen we dan op de semantische as 'menselijk': s_1 is mannelijk en s_2 is vrouwelijk. De relatie tussen s_1 en s_2 is er een van contrariëteit, een der vormen van binaire opposities.

De semantische as S echter produceert ook zelf zijn *oppositum* ($\underline{S}$). We krijgen dus binnen deze as S de volgende serie: $\underline{s}_1$, $\underline{s}_2$, $\underline{s}_3$, enz. Deze semen behouden enerzijds hun onderlinge contraire relaties, maar staan anderzijds tot hun tegendelen in een contradictoire relatie. Dat wil zeggen: $\underline{s}_1$ is de contradictorische term van s_1 , enz. Om het voorbeeld van de semantische as 'menselijk' weer op te nemen: $\underline{s}$ = niet-menselijk, $\underline{s}_1$ = niet-mannelijk en $\underline{s}_2$ = niet-vrouwelijk.

Nu kan men ook relaties zien tussen s_1 en $\underline{s}_2$, en tussen s_2 en $\underline{s}_1$. Dit zijn dan relaties van implicatie. Aldus: s_1 = mannelijk impliceert $\underline{s}_2$ = niet-vrouwelijk, en s_2 = vrouwelijk impliceert $\underline{s}_1$ = niet-mannelijk.

Hiermee is een constitutioneel model opgebouwd met behulp van een klein aantal niet-betsaande concepten, namelijk:

- (a) de concepten van conjunctie (implicatie) en disjunctie (contradictorisch), welke nodig zijn om een structurele relatie te interpreteren;
- (b) twee typen van disjunctie, anmelijk contrariëteit en contradictie. Dit geheel van de elementaire zinsstructuur kan in een logisch vierkant gevisualiseerd worden.²⁵³

We hebben aldus drie sets van relaties:

Contraire:	$s_1 + s_2$	$\underline{s}_1 + \underline{s}_2$
Contradictorisch:	$s_1 + \underline{s}_1$	$s_2 + \underline{s}_2$
Implicatief:	$s_1 + \underline{s}_2$	$s_2 + \underline{s}_1$

²⁵³ Dit is de zogenaamde 'box van moderne logica', die binnen een andere vraagstelling reeds Aristoteles kende.

Dit model constitueert de 'eerste taxinomische instantie', waarop waardesystemen geprojecteerd kunnen worden. Dit model kan enerzijds niet-narratieve, discursieve vormen voortbrengen, anderzijds dynamische, *ereignishafte* processen, die de materie van het verhaal leveren. Het reglementeren van deze operaties vormt (volgens Greimas) de syntaxis van de fundamentele narratieve grammatica.

Die syntactische operaties hebben een wezenlijke eigenschap, namelijk dat ze zijn georiënteerd. Gegeven s_1 , kan een syntactische operatie die inhoud transformeren in $\underline{s}_1$. Het contradictorische $\underline{s}_1$ van s_1 vooronderstelt anderzijds het contraire s_1 van s_2 . Hieruit volgt dat de eerste operatie gevolgd moet worden door een tweede, die $\underline{s}_1$ specificeert in de vorm s_2 . De eerste operatie negeert de term die ze manipuleert, de tweede operatie affirmeert die term. Anders gezegd: de eerste is een disjunctieve operatie, de tweede een conjunctieve.

Deze fundamentele narratieve grammatica betreft concepten. Door hun relaties definiëren deze als het ware de infrastructuur van het verhaal. Maar binnen het verhaal moeten die concepten afdalen 'in de tijd'. De regels die dit tussenniveau regelen vormen de 'oppervlakte-grammatica' van het verhaal.²⁵⁴ De concepten van de fundamentele narratieve grammatica incarneren zich dus - op het niveau van de oppervlakte-grammatica - in de accenten van een 'antropomorf' avontuur. Dit is het principe dat menselijk of 'vermenselijkte' wezens de concepten en hun transformaties personifiëren. Aan de 'conceptuele operaties' van de fundamentele grammatica beantwoordt (volgens Greimas) 'het antropomorf doen' van de oppervlakte-grammatica. Vandaar dit schema:

Verhaal	immanent niveau (narratieve structuren)	fundamentele grammatica	conceptuele operaties
		oppervlakte- grammatica	antropomorfisch 'doen'
			figuratieve manifestatie
	manifestatie-niveau (linguïstische structuren)		

b. De structurele dimensies: axis, schema, deixis

Met de semiotische structuur is er echter meer aan de hand dan - in het logische vierkant - de vier termen of semen (s_1 , s_2 , $\underline{s}_1$ en $\underline{s}_2$) en hun drie sets van onderlinge relaties van contrariëteit, contradictie en implicatie laten zien. De structuur zelf heeft ook dimensies en deze beantwoorden aan drie sets van relaties. De semische termen worden, gezien hun relationaliteit, paarsgewijs gegroepeerd volgens zes systematische dimensies.

De eerste, reeds vermelde set van structuurdimensies zijn de twee tegengestelde 'semantische assen' (axis): S en $\underline{S}$. De semantische assen staan tot elkaar in een relatie van contradictie, terwijl den semische termen op beide assen (de as S en de as $\underline{S}$) tot elkaar staan in relatie van contrariëteit. De eerste set van structurele dimensies beantwoordt dus aan de contraire relaties: ($s_1 + s_2$) en ($\underline{s}_1 + \underline{s}_2$).

²⁵⁴ 'Oppervlakte' betekent hier niet iets ongunstigs. Het zegt alleen dat zijn regels en definities het niveau van de manifestatie raken. Zie: *Du Sens*, pag. 166.

De tweede set van structurele dimensies noemt Greimas 'schema's' (*schème* of *pattern*). Een 'schema' van een zinsbouw is een bepaald type van zinsbouw bepaald volgens de combinatieregels van haar constituenten. Zelf staan de twee schema-assen tot elkaar in relatie van contrariëteit. Maar de semen op beide schema-assen staan tot elkaar in relatie van contradictie. De tweede set van structurele dimensies beantwoordt dus aan de relaties van contradictie ($s_1 + \underline{s_1}$) en ($s_2 + \underline{s_2}$).

De derde set van structurele dimensies worden de twee vormen van 'deixis' genoemd.²⁵⁵ De derde set van twee deixes (bijvoorbeeld cultuur tegenover natuur of profaan tegenover sakraal) beantwoordt aan de relatie van implicatie: ($s_1 + \underline{s_2}$) en ($s_2 + \underline{s_1}$).

De informatie die aldus door analyse wordt verkregen over relaties, structurele dimensies en semische structuren, kan als volgt gevisualiseerd worden:

Relaties	Structurele dimensies	Semische structuren
Contrariëteit	axis-assen	($s_1 + s_2$) en ($\underline{s_1} + \underline{s_2}$)
Contradictie	schema-assen	($s_1 + \underline{s_1}$) en ($s_2 + \underline{s_2}$)
Implicatie	deixis-assen	($s_1 + \underline{s_2}$) en ($s_2 + \underline{s_1}$)

Hiermee is de basisstructuur van een (bepaald) semiotisch systeem geleverd. Indien we nu alleen de vorm van de inhoud en de elementaire semische termen bekijken, kan men het als model samenvatten in de vorm van een proportionaliteit van semische structuren:

$$s_1 : \underline{s_1} = s_2 : \underline{s_2} \quad \text{of:} \quad \frac{s_1}{\underline{s_1}} \sim \frac{s_2}{\underline{s_2}}$$

Alle operaties en relaties (zie boven) zijn bevat in die eenvoudige proportie. Ze zijn als model geoperationaliseerd en toepasbaar op vele terreinen: op literatuur, voeding, kleding, op heel de maatschappij.

Daaruit ontstaan interessante mogelijkheden. Want, terwijl de contradictorische relatie disjunctief is en de implicatierelatie conjunctief, valt het op dat het eigen is aan de contraire relatie een operationele ambiguïteit te bezitten. Ze zijn immers zowel conjunctief als disjunctief. Die relatie belichaamt twee mogelijke wijzen van relationaliteit zonder die ooit op te lossen. Daarom bezit ze een eigen vermogen om zin te produceren. Ze presenteert wat men genoemd heeft het 'harmonieuze on-evenwicht' dat zin produceert. Het is namelijk eigen aan mythische verhalen dat zij de contraire relatie willen bemiddelen; dat is de kern van alle mythen. Ze willen de twee onverzoenlijke termen verzoenen of bemiddelen (*coniunctio oppositorum*). Maar als een contraire relatie wordt bemiddeld, moet ze zowel een conjunctieve als een disjunctieve beweging in zich dragen. Als de bemiddeling zou kunnen verlopen via een contraire relatie, was er geen behoefte meer aan een mythisch proces.

Uit dit alles volgt dat op het naakte skelet van de elementaire zinsstructuren een inhoud kan worden gelegd. In een concrete 'tekst' zijn die zinsstructuren "geïnvesteerd met inhoud."²⁵⁶

²⁵⁵ Elke uitspraak gebeurt binnen een situatie die bepaald wordt door ruimtelijke en tijdelijke coördinaten. De referenties, in een tekst, naar die situatie noemt men 'deiktische' elementen van de tekst. Deze refereren aan de situatie, waarin iets wordt gezegd, ook aan het tijdstip van het gezegde (werkwoordelijke tijden) en tenslotte aan het sprekend subject. Met andere woorden: de aanwijzende woorden, bijwoorden van plaats en tijd, persoonlijke voornaamwoorden en de lidwoorden. Deze elementen vormen de indexale aspecten van de taal. Mens noemt dus 'deixis' het geheel van die referenties naar de situatie.

²⁵⁶ Greima, *Du Sens*, pag. 142.

Als men dus aan s_1 een waarde toekent (bijvoorbeeld 'mannelijk') komt heel het systeem in werking. Dan worden ook de aarden toegekend aan de semische structuren en de structurele dimensies.

Een analyse van de twee contradictorische assen S en $\underline{S}$, die bepalend zijn voor de contraire semen ($s_1 + \underline{s}_1$) en ($s_2 + \underline{s}_2$) leveren het basiskader voor het semantisch universum. Want zij leveren ons een aantal mogelijke termen, die in het spel zijn.

Een analyse van van de twee contraire schema's, die bepalend zijn voor de contradictorische relaties tussen de semen ($s_1 + \underline{s}_1$) en ($s_2 + \underline{s}_2$) zeggen ons welke termen elkaar uitsluiten.

Een analyse van de twee reeksen deixes, die bepalend zijn voor relaties van implicatie tussen de semische termen ($s_1 + \underline{s}_1$) en ($s_2 + \underline{s}_2$), leveren de twee polen van incompatibiliteit, welke dus de twee sferen aanduiden waarin een semantisch universum zich ontvouwt. De twee deixes zijn met elkaar incompatibel (sluiten elkaar uit), aangezien de twee termen in elke deixis tot elkaar zijn geordend door een conjunctieve relatie (implicatie), en zelf gerelateerd zijn tot de respectievelijk semische termen van de andere deixis door een disjunctieve relatie (contrariëteit of contradictie).

In verband met wat is gezegd over de ambiguïteit van de contraire relatie, geeft dit model interessante perspectieven te zien. Omdat de contradictorische relatie disjunctief is, is er via de 'schema'-as (twee schema's zijn zelf contrair, maar hun respectievelijke semen staan tot elkaar in een contradictorische relatie) en dus langs de contradictorische relatie beweging te krijgen in de contraire termen, namelijk door inversie (als 'in een spiegelbeeld'). Deze inversiebeweging is de primaire vorm van transformatie, en juist deze transformatiebeweging maakt productie van zin mogelijk. Transformatie is een tussentijdse substitutie van de *signifiants*, semen en waarden dankzij een syntactische operatie.²⁵⁷ Tenslotte is een transformatie een beweging, langs de 'schema'-as. Vanuit de ene deixis naar een andere deixis.

Uit het model volgen twee belangrijke besluiten:

1) Bij implicatieve relaties kan een beweging vanuit een positieve term (of seem) naar een negatieve seem op dezelfde deixis ten allen tijde plaatsvinden (zonder enige complicaties). 2) Maar bij implicatieve relaties kan een beweging vanuit een negatieve seem (bijvoorbeeld 'dood') naar een positieve seem (bijvoorbeeld 'levend') niet plaatsvinden tenzij er een transformatie aan vooraf gaat, namelijk als beweging langs een contradictorische 'schema'-as. Louter logisch gezien is dit reeds het geval voor elke zinsstructuur en dus niet alleen voor bijvoorbeeld de zinsstructuur van Jezus' verrijzenis). De negatieve axis wordt immers geproduceerd door de positieve axis en zo kan de positieve term of seem logisch een negatieve seem achter zich aan slepen (= implicatie). Maar het tegengestelde is onmogelijk.²⁵⁸

Een voorbeeld van toepassing van het gegeven model, met inhoud geïnvesteerde 'elementaire zinsstructuur', geeft Lévi-Strauss in zijn ontleding van het semantisch universum van bepaalde stammen.²⁵⁹ De twee deixes zijn hier 'cultuur' en 'natuur'. Op de

²⁵⁷ Zie Greinas, *Du Sens*, pag. 105-230.

²⁵⁸ Dit alles is belangrijk om het religieuze en christelijke zin-universum te begrijpen. Het impliceert dat christelijke identiteit inderdaad slechts mogelijk is op basis van een afbraak van een voortijdige identificatie: *nova creatura*, herschepping.

²⁵⁹ Lévi-Strauss, *Le Cru et le Cuit*, Parijs (1964).

semantische basis-as S ligt s_1 = gekookt en s_2 = rauw. 'Gekookt' ligt hierbij op de deixis-lijn 'cultuur', 'rauw' daarentegen op de deixis 'natuur'. De opposita, die dan op de $\underline{S}$ -as geproduceerd wordt, zijn derhalve $\underline{s}_1$ = niet-gekookt, op de natuur-deixis, met andere woorden: vers. En $\underline{s}_2$ = niet-rauw, op de cultuur-deixis, dus: verrot.²⁶⁰ Bij uitwerking van deze concrete logica, ziet men dat de eerste deixis (cultuur) impliceert dat er ook iets met het natuurproduct gebeurt, namelijk ofwel gekookt door mensen ofwel, fermentatie (rottingsproces). Op de twee deixis (natuur) zijn zowel rauw als vers onberoerd door de cultuur. Nochtans is de term rauw gerelateerd tot de term gekookt als *oppositum* in een contraire relatie, zoals ook op de andere lijn de term verrot tot de term vers. Beide vormen dus een soort continuüm, waarbij dus mogelijk zijn: een beweging van 'minder gekookt' tot 'rauw', en van 'minder rot' tot 'verser'. De schema-assen, namelijk gekookt en vers, en rauw en verrot, vertegenwoordigen echter exclusieve categorieën, met name van contradictie.

Zo'n 'semiotische structuur', dat is een met inhoud geïnvesteerde zinsstructuur, zegt op zichzelf natuurlijk weinig of niets. Maar meestal is ze gecombineerd met een andere zinsstructuur, die met andere waarden is geïnvesteerd. Twee of meer semiotische structuren kunnen immers worden gecombineerd. Het geheel van alle semische relaties van alle samengekomen semantische systemen noemt men *une combinatoire* van een semantisch universum.²⁶¹ En binnen zo'n combinatoire komen er wel relevante dingen uit de bus. Zo heeft Lévi-Strauss zinsstructuren onderzocht, die sociale en seksuele relaties onderzocht op de lijn van de cultuur-deixis ('toegelaten relaties') en op de lijn van de natuur-deixis ('verboden relaties'). En zo werd duidelijk welke relaties er zijn tussen 'voeding' en 'seksuele taboes'. Taboes ook die man en vrouw betreffen in verband met 'seksueel samenkomen' en 'voorbereiding van het voedsel', enz. Op die manier wordt het mogelijk te achterhalen of iemand volledig geïntegreerd is in een systeem ('geïntegreerde structuren') of slechts partieel ('gecorrleerde structuren'). De conjunctie van een serie van deixes vormt dan een 'semantische ruimte' (een bepaald sociaal systeem), terwijl het aantal van semische structuren die feitelijk zijn gebruikt in de conjunctie van deze semiotische structuren, *l'usage* oplevert, het feitelijk gebruikmaken van een bepaald sociaal systeem (probleem van conformisten en non-conformisten: devianten, ketters, buitenbeentjes, niet-geïntegreerden). Zo analyseerde Greimas de verhouding tussen seksuele en economische relaties, en de waarden van het individu (versus samenleving) in het huidige Frankrijk. Seksuele en sociale relaties bleken semiotisch een 'geïntegreerde structuur' te vormen, terwijl de combinatie van de derde categorie met de twee voorgaande structuren slechts een 'gecorrleerde structuur' vormden. De *usage* van geheel deze *combinatoire* uitwerkend, kon Greimas in de respectievelijke semische structuren precies dioepunten uitlichten welke het terrein van 'niet-correlatie' manifesteren.²⁶²

Het geheel van 'het gebruik' van een sociaal tekensysteem noemt Greimas de *epistémé* van een samenleving, met andere woorden wat P. Berger en Th. Luckmann het 'symbolisch zin-universum' van een samenleving noemen.²⁶³ De *epistémé* vertegenwoordigt de *combinatoire* van waarden, die het kader leveren voor het persoonlijke en maatschappelijke bestaan. Zo ligt er ok in heel het oeuvre van een auteur een *epistème*.²⁶⁴

²⁶⁰ Zie ook Greimas' interpretatie in: *Du Sens*, pag. 185-230.

²⁶¹ Greimas, pag. 108.

²⁶² Greimas, *Du Sens*, pag. 142-150.

²⁶³ Th. Luckmann, *Die Gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit*, Stuttgart (1969).

²⁶⁴ In *Sémantique Structurale* ontleedde Greimas de *epistémé* van het literaire oeuvre van Bernanos, pag. 222-256.

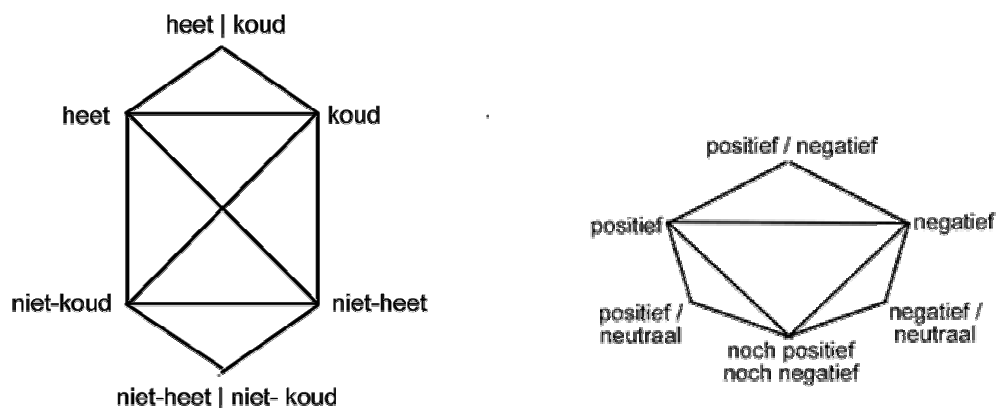
De minimale zineenheid op het niveau van de inhoud (of dieptestructuur) van een verhaal, of het significantieproces van een verhaal, impliceert tenminste vier termen (termen) en drie sets van onderlinge relaties. Binnen deze structuur maakt de *signifié* zich bekend.

c. De semiotische zeshoek en zijn problemen

De voorgaande beschouwingen berusten op het logisch vierkant en gaan uit van binaire opposities. Vooral het model, het logisch vierkant, steunt louter op logische relaties. Logica is echter niet hetzelfde als linguïstiek. Naast logische relaties in de tekst zijn er niet-logische, linguïstische relaties. De opposities hoeven niet per se binair te zijn, al hoeft het binaire systeem goede papieren. Het morse-alfabet en ook de computer zijn geprogrammeerd op het binaire systeem. Onder de structuralisten groeit daarnaast een belangstelling voor ternaire opposities. Tussen een positieve pool en zijn negatieve tegendeel, waarbij dus binariteit van kracht blijft, ligt een 'continuum' (denk aan het kleurenspectrum). Men kan dus ook neutrale of complexere tussentermen op de semantische as leggen. Zo komt men tot de zogenaamde 'semiotische zeshoek' van semische structuren. (Zie hieronder.)

Heet/koud is de disjunctie van de contrairen heet en koud. Niet-heet en niet-koud is de combinatie van de twee onderste contrairen koud en heet, ook wel 'subcontrairen' genoemd).²⁶⁵

Anderen laten het in de semiotische zeshoek geïmpliceerde 'logisch vierkant' vallen

vanwege de fundamentele binariteit die het impliceert, en gaan van meet af aan uit van een 'drie termen'-systeem. In plaats van uit A niet-A te poneren, stellen ze tegenover A een neutrale term, namelijk 'noch A noch B'. Dan krijgt men de volgende code met zes posten van drie primaire termen en drie complexe termen: (1) positief + negatief, (2) negatief + neutrum, (3) positief + neutrum.²⁶⁶ Derhalve het volgende schema hieronder.

De primaire termen zijn: positief, negatief en noch positief/noch negatief.

De complexe termen zijn: positief/negatief, positief/neutraal en negatief/neutraal. Of als contextuele variaties: neutraal/positief en neutraal/negatief.

Naar de directe lijn tussen positief en negatief, is er de lijn vanuit 'noch positief/noch negatief' naar positief en negatief. Deze laatste lijn duidt de richting van een eensporige of wederkerige implicatie aan. Dit geconstrueerd model wil de lezer in staat stellen de

²⁶⁵ Zie: R. Blanché, *Structures intellectuelles; essai sur l'organisation systématique des concepts*, Parijs (1969²), pag. 35-62; C. Güttgemanns, "Einleitende Bemerkungen zur strukturalen Erzählforschung", in: *Linguistica Biblica* 23-24 (1973), vooral pag. 34-37. Een goede samenvatting hiervan schreef W. de Pater in *Tijdschrift voor Theologie* 13 (1978), pag. 208-290.

²⁶⁶ Zie: J. Cl. Coquet, *Sémiotique littéraire*, Parijs (1972), pag. 87-88.

'linguïstische zin' van een tekst te achterhalen.²⁶⁷ Op het paradigmatisch niveau (zie boven) wordt zin geproduceerd door het geheel van logische relaties als gecombineerd tot een particulier systeem.

d. Uitdrukkelijk uitgangspunt bij drie termen (anti-binarisme)

Zelfs de semiotische zeshoek blijft hangen aan de vier klassen die in *contraire* en *contradictorische* relaties zijn geordend. In dat model blijken er kennelijk moeilijkheden te zijn met de implicatiere relaties, die irreversibel zijn. Vooral Cl. Bremond wil uitgaan van een driedelig model.²⁶⁸

Met Greimas beschouwt Bremond het onderscheid tussen twee niveaus van analyse van het verhaal als een definitief verworven standpunt: het vlak van de immanente narratieve structuren en het vlak van de manifestatie. Hij verworpt echter Greimas' tweede onderscheid, namelijk de 'fundamentele grammatica' en de 'oppervlakte grammatica' van het verhaal. Dit onderscheid komt immers hierop na, dat op een bepaald niveau elk verhaal geïnterpreteerd kan worden als een spel van conceptuele categorieën en, op een ander niveau, als een sequentie van opdrachten en beproevingen waarvan menselijke (af vermenselijke) wezens de acteurs zijn. De fundamentele grammatica zou dan een diepte-lezing van de narratieve zin zijn. De ware zin van het verhaal komt aldus te liggen in de a-chronische structuur van conceptuele relaties, en dit is voorbijgaan aan het lezen van een verhaal.²⁶⁹ Bremond loochent niet dat men dit dubbel niveau in bepaalde verhalen vindt, zoals in mythen, parabels en fabels. De kritische vraag is alleen of dit 'tweevoudige niveau' wezenlijk is voor de narrativiteit als zodanig. Is elk verhaal een transpositie (in de antropomorfe tijd) van een conceptuele operatie van conjunctie en disjunctie tussen tussen *contradictorische*, *contraire* en implicatieve termen? Bremond verzet zich tegen "cet arrière-plan d'un conflit entre entités intemporelles. L'objet du récit est le temps, non l'éternité (...) l'énoncé du devenir des choses épuisa leur sens proprement narratif."²⁷⁰

Dat bovendien deze narrativiteit in bepaalde literaire genres (bijvoorbeeld mythen en metaforen) kan dienen om een tweede zin te suggereren, is niet te betwijfelen, maar dit is vers twee! Dan nog heeft het geen zin te spreken van een diepteverhaal achter een oppervlakteverhaal en dit dan voor oneigenlijk te verklaren. Greimas' model is reductionistisch ten aanzien van de ruimte en rijkdom van de verhalen (alleen toepasselijk bijvoorbeeld op fabels, avonturiersromans en dergelijke).

Het grondprobleem is echter niet die twee niveaus, maar het constitutionele model van vier termen. Bremond loochent dat dit model ons in staat stelt om een verhaal te begrijpen. Het is duidelijk dat de as van de *contradictorische* termen, waardoor S_1 met $\underline{S_1}$ worden verbonden, vatbaar zijn voor een narratieve interpretatie. Dit is het juiste in Greimas' visie. Maar het wordt al twijfelachtig of de as van de *contraire* termen (s_1 met s_2 of $\underline{s_1}$ met $\underline{s_2}$) rechtstreeks relevant zijn voor de narrativiteit, althans voor de narratieve betekenis-eenheid.

Welk rol kunnen tenslotte de implicatieve relaties (tussen s_1 en $\underline{s_2}$, bijvoorbeeld rijk/niet-arm) spelen in het produceren van een verhaal? Deze relatie is a-chronisch. Bovendien is deze relatie georiënteerd: 'rijk' impliceert niet-arm, maar niet-arm impliceert geenszins 'rijk'.

²⁶⁷ Voor 'linguïstische zin' zie: C.D. Hirsch, *Validity in interpretation*, New Haven-London (1967), pag. 1-13 en 70 vv.

²⁶⁸ Cl. Bremond, *Logique du récit*, Parijs (1973).

²⁶⁹ Idem, pag. 89.

²⁷⁰ Idem.

Greimas doet alsof je het ook kunt omkeren, en zo krijgt bij hem 'semiotisch' ook een a-logische betekenis!

Greimas miskent aldus een grondwet van de narrativiteit: "la faculté, ou plutôt l'obligation de se développer comme une suite d'options opérées par le narrateur, à chaque instant du récit, entre plusieurs façons de continuer son histoire."²⁷¹ Hij reduceert het veld van het vertelbare tot een éénlijnige keten van een sequentie van onvermijdelijke gebeurtenissen.

Voor Bremond ligt het wezenlijke van het verhaal niet 'erachter', maar in het wordingsproces zelf (*le devenir*), waarin keuzen zich voltrekken. De vrijheid is geen illusie die *le jeu des contraintes sémiotiques* maskeert. Het gaat veeleer om "un jeu sur les contraintes, l'expérience libératrice qui les exploite et les surmonte."²⁷² Niettemin blijft Bremond met Greimas zoeken naar 'de generatieve matrix van de eerste articulaties van het verhaal' of naar 'de wetten van een universele narratieve grammatica'. Bremond vat het probleem, waarmee alle structuralisten bezig zijn, aldus samen in een drietal pretenties:

- (1) De definitie van het verhaal als een boodschap die het wordingsproces van een object uitdruk. Vandaar dat de grammatica (of logica) van een verhaal is geworteld in een grammatica (of logica) van de relatie subjectspredicaat.
- (2) Onderscheid tussen twee niveaus van structurering van het verhaal, beantwoordend aan wat bij Greimas 'het immanente niveau van de narratieve structuren' en 'het manifeste niveau van de linguïstische structuren' heet. Bremond noemt dit het onderscheid tussen *récit raconté* en *récit racontant*.
- (3) Geloof is de mogelijkheid om het vervolg van de verhaalde gebeurtenissen te articuleren in sequenties van handelingen (de 'functies'), waarvan althans sommige plaats kunnen hebben in een universeel lexicon van de narrativiteit. Geloof ook in de mogelijkheid om de universele regels van combinatie van daze eenheden te achterhalen. Zo vat Bremond de bedoeling van alle structuralistische benaderingen van het verhaal samen.

Binnen deze voor allen gemeenschappelijke interesse lijkt Bremonds model het volgende te zijn: de 'minimale semantische serie' is driedelig. Als A, B en C een minimale serie vormen, kan men de betekenis van zo'n serie beschrijven volgens twee correlatietypes: (1) een symetrische correlatie waarin A en C in een oppositionele relatie staan, en (2) een 'translatieve' correlatie waarin B de rol vervult van een operator die A transformeert in C.

$$C : C \text{ --- } B (A)$$

De drie elementen A, B en C, die dan een linguïstische trek gemeenschappelijk hebben, bepalen een isotopie (zie later). Als A gegeven is, behoren B en C tot de klassen niet-A (A). De serie opponeert A en C, wat dan, in de bepaalde isotopie, een elementaire zinsstructuur bepaalt. Deze eerste correlatie is a-chronisch. De positie echter van de term B, tussen A en C, expliciteert de overgang van A naar C, dat wil zeggen de diachronische structuur van het verhaal. Uit het oogpunt van de poëtische taalfunctie is het echter niet onverschillig over te gaan van A naar C via de term B, dan wel via een verschillende term B. Met ander woorden is de term B in een bepaalde tekst specifiek. Op deze wijze kan men minimale series bepalen. Zo'n wijze van onderzoek laat toe steeds kleinere textuele eenheden te bepalen, tot een willekeurig bepaald niveau. Zo'n beweging naar de kleinste eenheid is echter niet slechts op één wijze mogelijk. Een bepaalde decompositie of ontleding kiezen

²⁷¹ Bremond, pag. 99.

²⁷² Idem, pag. 101.

sluit een fixering van zin, dus ook verlies van zin in. Het meervoud van zin moet verloren gaan in zo'n decompositie ten voordele van een beter tekstbegrip.

Tenslotte laten minimale series toe achteraf een logica van de tekst op te bouwen door er, constructivistisch, een apriori-model op te leggen. Die logica laat wel precieze 'beschrijving' toe, maar censureert als het ware de betekenis. Het geconstrueerde model transformeert immers de 'communicatie' in een 'informatie'. Die logica-achter-af is daarom slechts een analyse-instrument, want logica en taal zijn niet hetzelfde.

Derhalve: gegeven de serie A, B en C, behoren de twee termen B en C tot de klasse A. Volgens klassieke logische vierkant kunnen in de serie A, B en C de termen A en C contrair (of subcontrair) zijn. B is dan hetzij geïmpliceerd in A en contradictorisch tegenover C, hetzij contradictorisch tegenover A, en C implicerend.

In het eerste geval komt er beweging in de tekst door een contradictie, in het tweede geval wordt een vooronderstelling aanvaard die A impliceert. Zo krijgen we de elementaire matrix of eenheid:²⁷³

éventualité	passage à l'acte	achèvement
	non passage à l'acte	non-achèvement

Dit lijkt meer bevredigen dan Greimas' theorie. Zo is de elementaire matrix voorzien van een logische structuur. deze structuur preciseert de wijze waarop de term B werkzaam is in een translatieve correlatie. Die structuur is dus zowel a-priori, in zoverre ze dient als *grille d'analyse* of analyse-instrument, of a-posteriori in zoverre ze feitelijk door de tekst wordt geconfirméerd. Als we het spel van de *signifiant* door logica stuiten, worden kenmerken van de communicatie gecensureerd door een beschrijvende meta-taal, terwijl men niettemin in de tekst de ternaire structuur redt, die namelijk uitsluit dat de tekst een simpele positie van semische categorieën is op de wijze van A versus niet-A.

e. Besluit

Het beroep op een abstract structuurmodel om een tekst te onderzoeken, is uiteraard formaliserend en wellicht afschrikkend voor de lezer. Het gaat echter om een onderzoeksmethode, niet direct om een leesmethode. Vast staat wel dat er nog veel vraagtekens bestaan betreffende de 'eindformule' of het model van de semiotische 'elementaire zinsstructuren'.²⁷⁴ Zo kunnen de reeds voorgestelde semiotische modellen metterdaad een grote hulp bieden bij tekstanalyse. Zo zijn echter geen mysterieuze *problemsolvers*, maar ze beperken of controleren de eerste louter 'intuïtieve' (en subjectieve) benadering van de tekst en leggen een grondslag voor intersubjectieve geldigheid van een bepaalde tekstuitleg en hermeneuse.

B. Syntaxis van de verhaalstructuur (oppervlaktestructuur)

In tegenstelling tot hetgeen in de vorige subparagraaf over elementaire zinsstructuren werd gezegd, zijn op het gebied van de zogenaamde oppervlaktestructuur van een tekst de semiotische analyses en theorieën nog niet ver gevorderd, zodat de hier geleverde modellen

²⁷³ Bremond, *Logic de récit*, pag. 131.

²⁷⁴ In de natuurwetenschappen gaat het trouwens niet anders, terwijl intussen met niet-definitieve en nooit-definitieve wetten toch heel wat resultaat geboekt wordt.

ontoereikend zijn, onzeker en niet helemaal operationeel, al hoeft het reeds gevondene meer dan slechts heuristische betekenis. Er zijn (al is er heel wat gebeurd) tot nu toe te weinig (uitlopende) verhaalsstructuren geïsoleerd. De interacties van de termen en de relaties op de oppervlaktestructuur zijn ook complexer dan die van de termen en relaties op het inhoudelijke niveau (of de zogenaamde dieptestructuur). Onopgehelderd is vooral de precieze interactie van het oppervlakte- en het inhoudelijk niveau. En kennis hiervan is wel de eerste voorwaarde. Enig werk is hier niettemin verricht, vooral door Greimas. Hij tracht tot een combinatie te komen tussen het werk van Lévi-Strauss, dat vooral de dieptestructuren betreft, en het werk van de school van V. Propp, die vooral de oppervlaktestructuur betrof.²⁷⁵

a. De actantiële basisstructuur

Greimas maakt vooraf een onderscheid tussen 'syntactische operaties' op inhoudelijk niveau en de 'syntactische activiteit' op het oppervlakteniveau. Hij zoekt naar een narratieve grammatica of grammatica van een verhaal. Structuren op het inhoudsniveau worden herhaald op dat van de oppervlakte of dat van de syntactische vorm. Echter: met een zeer belangrijk verschil, en dit maakt de verkenning ervan gecompliceerder. Wat op het inhoudsniveau logische operaties zijn, is op het oppervlakteniveau *un faire syntactique*, dat wil zeggen 'antropomorfe' activiteiten. De hier aangewende termen of semenen worden antropomorf opgevat. De semenen hebben syntactische activiteiten. De semenen worden hier subjecten en objecten. Maar deze antropomorfe semenen van het oppervlakteniveau mag men niet vereenzelvigen met de termen van het manifestatieniveau. Ze zijn op het oppervlakteniveau, in de syntaxis louter posities en functies, die met waarden zijn geïnvesteerd, ongeveer zoals op inhoudelijk vlak de semenen met inhoud zijn geïnvesteerd. In feite zijn de syntaxis van de inhoud en die van de oppervlakte zonder meer 'meta-talen'. Ze trachten het talige manifestatieniveau theoretisch te 'beschrijven'.²⁷⁶

De grote moeilijkheid voor een structurele analyse van een verhaal lag in het feit dat we met de frase een ander gebied betreden. De frase is niet meer structureel-integreerbaar in een hoger niveau. En juist op integranten is heel de structurele analyse gebouwd. Daarom werd de narratieve structuur lang verwaarloosd door het Structuralisme. Tenslotte ontdekte men in het verhaal toch elementen die zich lenen tot opposities en combinaties analoog met de elementen van een frase. Die elementen noemt men: (1) functies en (2) handelingen (actanten). De functies laten zich integreren in de handelingen en 'karakters' van de actanten, waardoor deze laatsten geïdentificeerd kunnen worden, en de handelingen van de actanten laten zich integreren in de narratie het verhaal, waarvan de regels, ook voor het Structuralisme, die van de Aristotelische retoriek zijn.²⁷⁷ De drie niveaus dus: functies, handelingen en verhaal.

Analoog met wat op het micro-niveau van de frase gebeurt, alsook met de verdeling in termen (semenen) en hun relaties op het inhoudsniveau van het verhaal, wordt op het

²⁷⁵ Zie A. Greimas, *Langages*, (1973), pag. 13-35; idem, "Les actants, les acteurs et las figures", in: *Sémiotique narrative et textuelle*, Parijs (1973), pag. 161-176; idem, *Du Sens*, pag. 157-183.

R. Barthes, "Introduction à l'analyse structurale des récits", in: *Communications* 6 (1966), pag. 1-27.

Anderzijds zijn de analyses van de *patient* en de *agent* van Cl. Bremond mijn inziens uiterst belangrijk als nuancerings van wat nu volgt. Maar dit zou de toch al moeilijke materie voor het ogenblik onnodig compliceren; *Logique du récit*, pag. 131-332.

²⁷⁶ De eenheden op het manifestatieniveau zijn: het syntagma, de frase, een hoofdstuk, een sectie, een boekdeel, enz.

²⁷⁷ Sommigen spreken van het neo-Aristotelisme van het structuralisme.

grammatisch niveau van de oppervlakte (de *signifiants*) een onderscheid gemaakt tussen actanten, functies en handelingen.

'Actanten' zijn, gezien de 'antropomorfe' activiteit van al die elementen, niet per se 'acteurs', het zijn vaak niet eens actieve agenten. Bovendien kunnen verschillende acteurs als één actant beschouwd worden.²⁷⁸ Net functies (F) bedoelt Greimas de handeling van een actant als bepaald vanuit zijn betekenis in het verloop van de *intrigue* van heel het verhaal. Maar voor Greimas zijn functies niet slechte handelingen, maar de relatie tussen actant en een 'predicaat' (een heel proces) waaruit tenslotte pas de identiteit van de actant erkend wordt. Met 'kwalitatieve modaliteiten' (Qm) bedoelt hij de kwalificering van de actant-subject. Men spreekt van actantan en basispredicaten, dat wil zeggen de meer dynamische functies, en de meer statische kwaliteiten. Het komt er tenslotte op aan via hun functies en modaliteiten uiteindelijk de actanten te identificeren: 'wie zeg jij, lezer, dat ik ben?'

Een systeem is een combiastie van eenheden waarvan de klassen bekend zijn. Daarom is het nodig het verhaal eerst te decouperen in segmenten, die we kunnen classificeren. Eerst moeten de kleinste narratieve eenheden worden bepaald. Een louter distributionele definitie volstaat hiertoe niet. De zin (betekenis) moet hier het eenheidscriterium zijn. Die narratieve zinseenheden worden 'functies' genoemd, dit is een inhoudseenheid (een constitutief *signifié*), die echter uiteenlopende *signifiants* kan hebben. De verteleenheden zijn substantieel onafhankelijk van de linguïstische eenheden. De functies of narratieve betekenseenheden kunnen derhalve nu eens bestaan uit eenheden die groter zijn dan de frase, dan weer kleiner. Bijvoorbeeld een syntagma, een sleutelwoord in het verhaal, enz. Of 'James Bond nam een van de vier telefoonhoorns op'. Hierin is het moneem /vier/ op zichzelf al een functionele eenheid: het verwijst naar een voor heel het verhaal belangrijk gegeven, namelijk het bureaucratisch kader waarin Bond optreedt. Maar dan is 'vier' geen linguïstische eenheid. Al behoort het tot de linguïstische frase, wordt het niettemin een narratieve eenheid.

Er zijn twee hoofdklassen in deze functionele zineenheden, namelijk op het distributionele en op het integratieve niveau. Alleen de 'distributionele functies' worden eigenlijk functies genoemd. De 'integratieve functies', al zijn ze ook functioneel, worden dan 'indices' genoemd. Ook deze zijn semantische eenheden. De vier telefoons van Bond hebben in de distributionele serie geen betekenis, wel als geïntegreerd in het hoger, 'verticaal' niveau, namelijk dat de bureaucraat Bond aan de kant staat van *law and order*. De indexale functies verwijzen niet naar 'handelingen', zoals de functies, maar naar een *signifié*. De functies liggen op het syntagmatisch vlak, de indices op het paradigmatisch vlak, van het verhaal.

1. Functies

De twee hoofdklassen van semantische eenheden, functies en indices, laten reeds een eerste classificatie van de verhalen toe. Bepaalde verhalen, bijvoorbeeld volksverhalen, zijn sterk 'functioneel', andere, zoals psychologische romans, zijn sterk 'indexaal'. Van belang is echter dat elk van deze twee hoofdklassen twee subklassen van narratieve betekenseenheden bezit.

(A) In de klasse van de functies zijn er 'cardinale functies' (kernen), terwijl anderen slechts de narratieve ruimte tussen die verschillende kernfuncties opvullen.²⁷⁹ Een kernfunctie opent of besluit een alternatief voor het verder verloop van het verhaal (een onzekerheid wordt geopend of afgesloten). Ze markeren de risicofuncties in een verhaal (*dispatchers*). De andere zijn louter 'parasieten' van die kernfuncties. Bijvoorbeeld het feit dat Bond, alvorens hij een

²⁷⁸ Greimas, *Sémantique Structurale*, pag. 173-180; idem, *Du Sens*, pag. 162 vv.

²⁷⁹ Barthes noemt ze *catalyses*.

belangrijke telefoontje opneemt, naar zijn bureau gaat en zijn sigaret neerlegt. Zulke details hebben ook een fatische functie: het contact met de lezer te behouden. Een kernfunctie veranderen, wijzigt het hele verhaal. Dit is met de 'catalyses' niet het geval.

(B) In de klasse van de indices hebben de twee subklassen dit gemeen dat zo niet 'voltooid' kunnen worden tenzij op het hoger niveau van de actanten (narratief niveau). Ze maken deel uit van een parametrische relatie.²⁸⁰ De correlatie hiervan is een (impliciete) term die een episode omvat, bijvoorbeeld een persoon of een heel werk. In deze tweede klasse kan men het onderscheid aanbrengen tussen eigenlijke indices (kern-indices) en louter informaties. Eigenlijke indices hebben steeds impliciete *signifiés*, de informanten daarentegen hebben die niet (op het vlak van het verhaal). De indices moeten dus ontcijferd worden: zij laten ons toe het karakter van een personage te identificeren. Informanten willen de fictie realistisch maken.

De basisklassen van de eenheden op het functionele niveau zijn dus kernen en catalysen, indices en informanten. Volgens welke 'grammatica' worden deze verschillende betekeniseenheden aaneengeregen in een narratief syntagme? Wat zijn met andere woorden de regels van hun functionele combinatie?

Catalysen impliceren noodzakelijk kernfuncties (implicatieve relatie). Kernfuncties echter worden onderling verbonden door een relatie van solidariteit (wederkerige relatie). Deze relaties vormen de armatuur van het verhaal. De anderen, catalysen, indices en informanten, zijn tenslotte 'uitweidingen' van de kernfuncties. Een verhaal is een samenspel van geschiedenis en logica. Het Structuralisme geeft hierbij de voorrang aan de logica op alle chronologie: "L'ordre de succession chronologique se resorbe dans une structure matricielle atemporelle."²⁸¹ In het verhaal bestaat niet wat we gewoonlijk 'tijd' noemen of althans, alleen als functioneel element in een tekensysteem. Vooral Greimas, Bremond en Todorov hebben gezocht naar de logica van de verhaalfuncties.²⁸²

Drie richtingen tekenen zich hierbij af

(A) De eigenlijk logische verklaring (Cl. Bremond): de actanten worden als het ware 'gevat' op de gevoelige punten waarop ze tot 'handelen' beslissen.

(B) Een meer linguïstisch model (Lévi-Strauss en Greimas): Men zoekt in de functies vooral paradigmatische opposities.

(C) Men analyseert vooral de 'handelingen' van de actanten door regels op te stellen volgens welke het verhaal een bepaald aantal basispredicaten combineert, varieert en transformeert (T. Todorov).

Die drie richtingen zijn enerzijds complementair en anderzijds nog op zoek naar een echt operationaliseerbaar model. Volgens R. Barthes ontsnappen nog veel kernfuncties aan de drie voorgenoemde analyses. Hij introduceert hierom het begrip sequentie. Een sequentie is een kleine groepering van functies, een logisch vervolg van kernfuncties, onderling door een relatie van solidariteit verbonden. Solidariteit betekent hier een wederkerige implicatie. Een sequentie wordt gesloten als één van haar termen geen solidair antecedent bezit. Bijvoorbeeld: een consumptie bestellen, ze krijgen, ze verorberen en ze rekenen af, vormen een gesloten sequentie. Zo'n sequentie is benoembaar (hier: 'consumptie'). Dit geldt ook voor

²⁸⁰ 'Parametrisch' naar analogie van een element dat constant blijft gedurende heel het verloop van een muziekstuk, zoals bijvoorbeeld een allegro.

²⁸¹ Cl. Bremond, "Le message narratif", in: *Communications* 4 (1964).

²⁸² Zie vooral nummer 6 van *Communications* (1966). Zie ook Cl. Bremond, *Logique du récit*, Parijs (1973).

micro-sequenties tussenin. Elke logische suite wordt als een sequentie gelezen. We 'rubriceren' de tekst. Naamgeving is hierbij wezenlijk. Maar de eigenlijke kernsequenties vormen *une unité logique menacée*. Dit is het risico-element. een simpel aanbod om met een aansteker Bonds sigaret aan te steken, zou een valstrik kunnen wezen. Een heel netwerk van sequenties structureert aldus een verhaal. Maar op een gegeven ogenblik sluit de functionele analyse die piramide van functies af en komt de tekstverklaring bij een ander, hoger niveau, dat van de handelingen. Sequenties hebben dus zowel een innerlijke syntaxis als een syntaxis van onderlinge sequenties. Men kan er in een diagram, een soort schema van maken. Het niveau van de functies, die het grootste gedeelte van het narratieve syntagme levert, wordt opgenomen in het hogere niveau, waarin de eenheden van dit laagste narratieve niveau worden opgenomen, het niveau van de 'handelingen'.

2. Handelingen

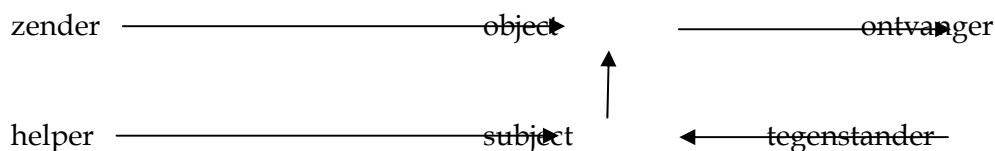
Een *dramatis persona*, een actant, is voor het Structuralisme geen essentie. Het gaat om actantiële eenheden. Een actant is geen 'wezen' maar een 'participant'. Binnen eigen sequentie is elke actant de held van het verhaal. Hoofdzaak voor het Structuralisme is dat de actanten worden bepaald en geïdentificeerd door hun participatie aan een handelingssfeer, die classificeerbaar is. Met handelingen worden dus op dit tweede niveau niet de kleine acties van de sequenties van het eerste niveau bedoeld.

A. Greimas reduceerde Propps ordening van de karakters der figuren en presenteert een matrix van zes actanten in alle verhalen: 'drie' paren van 'twee' actanten.

- (1) Zender of *destinateur* en ontvanger of *destinataire* (D1 en D2);
- (2) Helper of 'adjuvant' en tegenstander of opponent (D3 en D4, of ook wel A1 en A2);
- (3) Subject en object (S en O).

Elke 'tekst' (een gesloten tekensysteem) kan in zes actanten worden gedecodeerd. Bijvoorbeeld de 'marxistische tekst': de zender is de geschiedenis, de ontvanger is de mensheid, de helper is het proletariaat, de opponent is de bourgeoisie, het subject is de mens en het object (of het te bereiken doel) is de klasseloze maatschappij. Dat is de 'actantiële bssisstructuur' van het marxistisch verhaal.²⁸³

De actanten kunnen gerangschikt worden in een serie van relaties. Dit levert het actantiële model, waarvan het diagram is:

Het model is dus een toestand waarin een subject gescheiden is van of juist verbonden met een object, moet worden getransformeerd in een toestand waarin het subject is verbonden met of losgemaakt van het object. Het narratief devies is gericht op disjunctie of conjunctie. R. Barthes zegt van Greimas' model dat het niet zozeer van kracht is om z'n canonieke vorm van een 'matrix van zes actanten', als wel als structureel model dat door zijn normatief geregelde transformaties, waartoe het zich leent, een actantiële typologie van verhalen laat

²⁸³ Greimas, *Sémantique structurale*, pag. 101.

verhopen. Het model heeft een hoge classificatiewaarde, maar geeft onvoldoende rekenschap van de veelheid van participaties.²⁸⁴

In alle actantiële modellen blijft de plaats van 'het subject' nog niet precies geduid. Wie is het subject, de held van het verhaal. Soms zijn er twee niet te reduceren 'helden', en dit duel tussen twee personages lijkt zelfs de meest archaïsche vorm. De schepping als strijd tussen een Godheid en een chaosbeest. Dit duel is de inzet van vele, vooral moderne vormen van spel, onder toezicht van een scheidsrechter. Dit confirmeert Greimas actantieel model enigszins.

Ook het spel is een taalsysteem, een taal met een zelfde symbolische structuur als het verhaal. Het spel is als een 'frase'. Wellicht moet dus voor veel verhalen de bevoorrechtiging van de held van het verhaal versoepeld worden. Ook deze actant moet worden onderworpen aan de structuralistische categorieën van de persoon, en dit zijn geen psychologische maar grammaticale categorieën. Ik, gij en hij, zouden dan de grammaticale categorieën zijn die toegang verlenen tot het actantiële niveau. Maar structureel worden deze categorieën niet aan de werkelijkheid ontleend, maar ze worden bepaald door hun plaats in het discours. Dat wil zeggen dat de personages als basiseenheden van het actionele niveau, vinden slechts zin (semantische verstaanbaarheid) als geïntegreerd in een derde niveau van de structurele beschrijving, dat Barthes in onderscheid met het niveau functies en het niveau handelingen, het niveau van het verhaal noemt. Dit lijken me meer aangepaste structurele distincties dan die van 'diepte-', 'oppervlakte-' en manifestatieniveau, die gemakkelijk verkeerd begrepen kunnen worden.

In heel dit abstracte beschrijvingsproces zijn actanten posities in de syntaxis, waar namelijk waarden worden gelocaliseerd en 'antropomorfe' semen tot stand komen.²⁸⁵ De *Dictionnaire de Linguistique*, die alle richtingen aan bod laat komen, zegt: "Le Tesnière appelle actants les unités désignant les êtres ou les chases qui, d'une manière ou d'une autre, même en tant que simple figurante, participant au procès exprimé par le verbe."

(...)

"Le prime actant est le sujet de la phrase active; le second actant l'objet, dans la phrase active, et le contre sujet dans la phrase passive. Le tiers actant désigne celui eu bénéfice ou au détriment duquel se fait l'action complément indirect, complément second ou complément d'attribution." (pag. 3)

Algemeen structuralistisch is de actant de hoofdpersoon van de handeling, onderscheiden van degene tot wiens voordeel of heil de handeling geschiedt. Maar 'actant' en *bénéficiaire* kunnen ook een en dezelfde figuur zijn.

b. De as van communicatie, beproeving en verlangen

Uit het actantiële model ontstaan drie in elkaar vervlochten assen, die 'basispredicaten' weergeven:

- (1) de communicatie-as (of ruilstructuur): de as zender -> object -> ontvanger;
- (2) de as van de test van beproeving: de as helper -> subject <- tegenstander;
- (3) de as van verlangen: subject -> object. Dit zijn de drie assen waaruit heel het verhaal zich beweegt.

²⁸⁴ R. Barthes, in: *Communications* 6 (1966), pag. 17.

²⁸⁵ Dit volgens de definitie van L. Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, Parijs (1976).

(1) De communicatie-as (of de ruilstructuur) vindt haar uitdrukking in die verhalen (of delen ervan) die te maken hebben met een 'contract'. Dit is tenslotte een (sociale) ordening. Het verhaal begint waar een contract is verbroken, dus met een 'gestoorde' (maatschappelijke) orde, die hersteld dient te worden. Een zender (bijvoorbeeld de koning van een kasteel, wiens dochter uit het kasteel is geschaakt) geeft de opdracht aan een ontvanger om het 'verloren object' (O) te gaan zoeken en terug te brengen. Het einde van het verhaal is dat de ontvanger voldoet aan zijn opdracht en de dochter terugbrengt bij de koning. De orde is hersteld. Er is 'communicatie'. Maar tussen *exitus* en *reditus* is er heel wat gebeurd!

(2) De as van de beproeving of test (ook wel: as van participatie) vindt haar uitdrukking in die verhalen (of delen ervan) waar de ontvanger, die tevens het subject is, door een serie benarde moeilijkheden heen moet, want een tegenstander treedt hem tegemoet. Hierbij krijgt hij echter bijzondere hulp van een helper (kennis of kracht), zodat hij zijn tegenstander de baas wordt.

(3) Op de as van verlangen vindt haar uitdrukking in die verhalen (of delen ervan) waar (en hoe) het subject (dat ook de ontvanger is; bij Propp aangeduid als 'de held'), gewapend met de bijzondere hulp en na zijn overwinning op de vijand, in staat is om het 'object' te bereiken en, in het bedoelde geval, de geschaakte dochter terug te geven aan de blijde koning. Dit resulteert in een terugkeer tot de communicatie-as.

VI. Propp heeft dit model herkend in alle Russische volksverhalen Greimas heeft het vereenvoudigde model verruimd tot alle verhalen (mythen, enz.). Met andere woorden hebben we hier de semiotische eenheid van de narratieve structuur van verhalen. Als we namelijk (algemener) de communicatie-as een 'ruilstructuur' noemen waarin de zender ($d_1 = \text{destinateur}$) een waarde (O = 'object') overmaakt aan de ontvanger ($d_2 = \text{destinataire}$). Deze unit van verhaalstructuur noemt Greimas *un énoncé translatif* ('translatieve uitspraak').

Men kan de actanten d_1 en d_2 transcoderen op het inhoudsniveau met zijn semische structuur. De transmissie of overdracht van de waarde zal zich dan bewegen langs de relaties van de semen, dus langs de structurele dimensies: axis, schema en deixis. Stel derhalve het volgende semiotisch systeem: twee cultuur-deixes, twee natuur deixes, d_1 als kasteel, d_2 als de woning van de tegenstander, $\underline{d_1}$ als de tegenstander of 'schurk', en $\underline{d_2}$ als de held. Dan beweegt zich de objectwaarde O langs de relaties. Aldus het volksverhaal over de dochter van de koning (O), die geschaakt is uit 's-konings kasteel (d_1) door de schurk ($\underline{d_1}$) en die haar in zijn kelder verborgen houdt (d_2). De held ($\underline{d_2}$) vindt de kelder (d_2) en brengt de dochter (O) terug naar het kasteel (d_1). Dit verhaal kan als model als volgt worden gecodeerd.

$$\begin{array}{ccc} (d_1 \rightarrow O \rightarrow \underline{d_1}) & \rightarrow & (\underline{d_1} \rightarrow O \rightarrow d_2) \\ (\underline{d_2} \rightarrow O \rightarrow d_2) & \rightarrow & (d_2 \rightarrow O \rightarrow \underline{d_1}) \end{array}$$

Derhalve een circulaire transmissie van een waarde: uitgaande van d_1 komt men daar ook bij terug.

A. Greimas beschrijft dit semiotisch communicatiesysteem in de volgende proportie die de transformaties van de situatie aangeven:

$$\text{voor} : \text{na} = \text{gestoorde inhoud} : \text{herstelde inhoud}$$

De aanvangsinhoud ('vóór') wordt gekenmerkt door een wanorde of gebrek ('gestoorde inhoud'), welke op het einde ('na') hersteld of vervuld is ('herstelde inhoud'). Het doel van heel de communicatie van O is, dat deze 'terecht komt'. Dit is de structuur van drama's, verhalen en allerlei vormen van spel.

Hoe zit het echter met de andere twee essen van het verhaal, die in de zo even gegeven code nog niet geïntegreerd zijn in het inhoudsniveau? Hier juist is het onderzoek van de semiotische Semantiek nog niet beëindigd. Slechts enkele dingen zijn uitgezocht. De as van de beproevingstest is gekenmerkt door een beweging-in-drie-stappen met mogelijke subsequenties en gecompliceerde intriges. Deze beweging wordt gedragen door twee actanten-subjecten (of ook door een subject en een anti-subject), die twee contradictorische activiteiten representeren.

Beweging I: deze actanten komen met elkaar in botsing.

Beweging II : subject één (S_1) overwint het tegen-subject (S_2).

Beweging III: de overwinnaar krijgt een waarde (O), die vaak wordt bedongen op de verliezer.

In code luidt dit:²⁸⁶

Beweging I:	$(S_1 <--> S_2)$	=	confrontatie
Beweging II:	$(S_1 ---> S_2)$	=	dominatie
Beweging III:	$(S_1 <--- O)$	=	verheffing of toekenning van een waard(igheid)
	of: $(S_2 --> O --> S_1)$		

De as van verlangen houdt de beproevingsas in context met de communicatie-as. Het verlangen van het subject naar het object en omgekeerd²⁸⁷ is onderworpen aan een hiërarchie van modaliteiten of modale waarden (Qm): "vouloir ---> savoir ---> pouvoir ---> faire."²⁸⁸

De wilsmodaliteit komt in 'het subject van verlangen' tot stand, als hij, als ontvanger, de 'communicatie' van de zender, die het initiatief heeft, krijgt. De modale waarden 'kennis en kracht' komen tot stand in of als resultaat van de beproevingsstrijd. Daardoor wordt de 'held' gewapend met kennis en kracht, die hem in staat stellen het doel te bereiken. Hier liggen twee mogelijkheden. Als eerste de verhalen van het 'gnostisch' type, waarin de held 'een wijze is. Kennis wordt hier als macht verstaan. Ten tweede zijn er verhalen van het krachtige type, 'helden' in strikte zin. Het bereiken van het doel is *le faire*. Deze syntagmatische volgorde (los dus van de geïmpliceerde actanten) laat het toe de aard van de relaties tussen de verschillende types van *performance* of 'handeling' te preciseren.

Wel ligt hier een moeilijkheid. Terecht is vaak vooral aan Lévi-Strauss het verwijt gemaakt, dat hij geen criteria aangeeft voor de keuze van bepaalde 'significanten' op het niveau van de inhoud (dieptestructuur), vooral als zo op generlei evidente wijze als zodanig terug zijn te vinden op het niveau van de vorm (oppervlaktestructuur). Dan ligt het gevaar voor de hand dat men 'significanten' kiest die de eigen theorie confirmeren in plaats van eigen theorie

²⁸⁶ In het geval van de actantiële basisstructuur wordt dit proces eens herhaald voor het subject en de helper, eens voor het subject en zijn tegenstander, en soms ook eens met betrekking op subject en object.

²⁸⁷ Dit verlangen kan ook slaan op bijvoorbeeld 'het rijk Gods', in het verhaal van de 'actant Jezus' in het evangelisch verhaal. 'Object' is semiotisch immers een geformaliseerd begrip, even goed als het begrip actant.

²⁸⁸ Greimas, *Du Sens*, pag. 179 vv.

bloot te stellen aan objectieve toetsing.²⁸⁹ In het geding is hier het probleem: wat is er voor verantwoordelijk dat bepaalde elementen fenomenen en vooral waarean en 'signifiants' constitueren op het inhoudsniveau van de tekst? Een louter intuïtieve benadering maakt heel de wetenschappelijke benadering onverifieerbaar, zoals men veel van Lévi-Strauss' analyses niet ten onrechte noemt. Greimas gaat zorgvuldiger te werk, maar heeft ook deze kwestie nog niet opgelost. Het probleem eist derhalve een nog preciezere bepaling van de betrokken semen op inhoudelijk niveau. Er liggen zeer complexe releties tussen de semen, gezien als syntactische operatoren: ze zijn logisch geordend. Die logica kan ons in staat stellen om vanuit een schuine hoek de daarin geïnvesteerde inhoud in het vizier te krijgen. De logica van de semen levert ons een beperkt aantal mogelijkheden op, die we moeten grijpen op het niveau van de oppervlakte en van de manifestatie. Bovendien moeten we bedenken dat deze open mogelijkheden verder bepaald worden door bestaande condities van de context op het niveau van de manifestatie.²⁹⁰ Want het concrete gebruik van een semiotische structuur laat zich alleen actualiseren in conjunctie met de condities van het manifestatieniveau.²⁹¹ Het voorgaande kan als volgt gevisualiseerd worden:

Communicatie-as (modaliteit: weten)	A ₃ A ₄	zender / ontvanger
As van verlangen (modaliteit:)	A ₁ A ₂	subject / object
As van participatie (modaliteit: willen)	(A ⁵) (A ⁶)	Helper / tegenstander

c. Isotopieën en series

Zoals taal kan ook een verhaal beschreven worden als een samenspel van twee fundamentele processen: (1) articulatie of segmentatie, waardoor 'basiseenheden' worden geproduceerd ('de vorm'), en (2) integratie waardoor die eenheden worden opgenomen in een hoger niveau, dat 'zin' produceert ('de inhoud'). Tekens worden uitgelegd op een syntagmatische keten om op een hoger niveau weer tot eenheid te worden gebracht. Analyse als voorwaarde van synthese. Wat op een lager niveau lineair wordt uitgesmeerd, krijgt op het daaropvolgend niveau zijn synthetische zin. Het zijn de fonemen en morfemen die, geplaatst in een syntagmatische rij, zin produceren op het niveau van de frase (micro-niveau). En het zijn de sequenties, die met hun kernfuncties en catalysen, hun indices en informantien, zin produceren op het narratieve niveau ('macro-niveau').

Welnu, isotopieën en series vervullen een belangrijke functie, vooral op wat boven is genoemd de communicatie-as en de as van de beproeving of strijd. Ze zijn belangrijk voor het achterhalen van zinsstructuren. Wat is een isotopie? Volgens Greimas: "Par isotopie nous entendons un ensemble redondant de catégories sémantiques qui rend possible la lecture uniforme du récit, telle qu'elle résulte des lectures partielles des énoncés et de la résolution de leurs ambiguïtés qui est guidée par la recherche de la lecture unique."²⁹² Het *Dictionnaire de Linguistique* geeft als 'definitie': "le terme isotopie désigne chez A.J. Greimas la propriété caractéristique d'une unité sémantique permettant d'appréhender un discours comme un

²⁸⁹ Zie: W. Hendrik, "Methodology of Narrative Structural Analysis", in: *Semiotica* 7 (1973), pag. 163-166.

²⁹⁰ Zie: R. Schreier, *Eschatology as a grammar of transformation*, pag. 102.

²⁹¹ In de eerste eeuw van het palestijnse jodendom bijvoorbeeld stonden er alleen een paar significantiemogelijkheden open om de ervaring van een Levende, van wie men wist dat Hij gestorven was, te designeren, namelijk 'verrijzenis' en 'verheffing'. Terecht zegt Schreier (idem, pag. 182) dat het Hindoeïstische begrip 'avatar', hetgeen logisch mogelijk was om die ervaring te coderen, existentieel onmogelijk was. Het stond de apostelen niet ter beschikking.

²⁹² Greimas, *Du Sens*, pag. 6.

tout de signification."²⁹³ Greimas geeft ook een kortere bepaling: een isotopie is "een redundante bundel van semische categorieën."²⁹⁴ Voor Hjelmslev betekende 'isotopie' een 'klein aantal basisstructuren, samengesteld uit termen en relaties die herhaald worden in repeterende varieties.'²⁹⁵ Greimas nam de idee van 'terugkerende patronen' over en noemt ze 'redondante structuren' die de opmaak van de ontwikkeling van een tekst markeren. Isotopie is één van zulke complexen van semantische structuren, die als het ware magneten zijn rond welke alle andere complexen geordend zijn. Vergelijk een terugkerend motief in een muzikale compositie.

De interne coherentie, een samenhangend geheel van zin op eenzelfde niveau van het *discours*, en dus elke herhaling van een linguïstische eenheid, kan men isotopisch noemen. De isotopie is een noodzakelijk element van de tekststudie. De elementaire isotopie omvat twee eenheden van de linguïstische manifestatie. Het getal van de constitutieve eenheden van een isotopie is theoretisch onbepaald. Als zodanig is een isotopie niet gestructureerd: het is een niet-geordende betekenissenverband. Op de drie niveaus van een semantische structuur komt isotopie voor, en dit juist levert een samenhangende semantische categorie op in de ordening binnen elk niveau.

Isotopie is dus een betekeniseenheid. De integratie is bijgevolg een isotopische factor: elk integratief niveau geeft zijn isotopie van de eenheden van een lager niveau. Vaak heeft echter eenzelfde basiseenheid twee correlaten, namelijk op twee verschillende niveaus; bijvoorbeeld het niveau van de sequenties en het niveau van indices die naar actanten verwijzen. In dit verband zegt R. Barthes, die sterk is in ijkende formuleringen: "Si l'on essaye d'embrasser l'ensemble d'un récit écrit, on voit qu'il part du plus codé (le niveau phonématique, ou même méristématique), se détend progressivement jusqu'à la phrase, point extrême de la liberté combinatoire, puis recommence à se tendre, en partant des petits groupes de phrases (micro-séquences), encore très libres, jusqu'aux grandes actions, qui forment un code fort et restreint: la créativité du récit (du moins dans son apparence mythique de 'vie') se situerait à deux codes, celui de la linguistique et celui de la translinguistique."²⁹⁶

Een serie is bij vele structuralisten, voor zover ik zie, dan een geheel van isotopische elementen die plaatselijk geordend zijn in een syntagmatische keten. 'Pertinent' voor de beschrijving van een tekst is dus de syntagmatische orde waarin de elementen van een isotopie zich presenteren. Isotopie en serie beklemtonen andermaal dat er, structuralistisch, in de taal en in het verhaal slechts verschillen zijn: differentiële opposities, waarbij elk verschil structureel beschrijfbaar is vanuit een gemeenschappelijk kenmerk (of homogeniteit) en een differentieel kenmerk.

²⁹³ *Dictionnaire de Linguistique*, pag. 271.

²⁹⁴ Greimas, *Du Sens*, pag. 10.

Zie ook: Coquet, *Sémiotique littéraire*, pag. 41.120 en 127; J. Fages, *Comprendre le Structuralisme*, Toulouse (1960): "isotopie: cohérence des signifiés dans le discours", (pag. 121); F. Rastier, "Systématique des isotopies" in: *Essais de sémiotique poétique*, Parijs (1972), pag. 80-105.

²⁹⁵ Zie: Greimas, *Sémantique Structurale*, pag. 69.

²⁹⁶ In: *Communications* 6 (1966), pag. 26. Dit is mijn inziens een fundamenteel artikel voor de structurele analyse van een verhaal, welke ik dan ook, samen met visies van Cl. Bremond, heb trachten in te werken op een grondstramien, dat eigenlijk op de grote werken van A.J. Greimas teruggaat. Het 'onzekere' van heel deze uiteenzetting is daarom niet alleen te wijten aan de 'kinderschoenen' waarin het structuralisme, althans wat betreft de 'grammatica van het verhaal' op het ogenblik staat, maar mede aan mijn paging om verschillende structuralistische visies onderling te 'complementeren'.

d. Het verhaal (*le discours*)

De structurele analyse van het eerste, laagste semantische vlak van het macro-niveau (kernfuncties en catalyses, indices en informanten) en van het tweede vlak (de actantiële basisstructuur) brengt ons tot het derde vlak: het narratieve niveau. Het verhaal zelf is een communicatieproces: er is een 'zender' en een 'ontvanger', iemand die ons de gave van het verhaal aanbiedt, en dus ook bestemmelingen van dit verhaal. 'Ik' en 'jij' zijn structurele correlaties. Er is geen verteller zonder luisteraar of lezer. Structuralistisch is deze dimensie nog weinig bestudeerd.²⁹⁷ De auteur is niet noodzakelijk de 'verteller' van het verhaal. Structuralistisch gaat het om de code waardoor in het verhaal 'verteller' en 'lezer' gesignifieerd worden. De verteller geeft allerlei tekens (*signes de lecture*), waarin hij dingen vertelt, die hij niet de lezer, weet. Vooral Jakobsons 'conatieve functie' speelt hierbij een rol.

Wie is de 'gever' (zender) van het verhaal? Algemeen gesproken werd traditioneel daarover uiteenlopend geoordeeld. Sommigen dichtten de verteller een alwetendheid toe, die de diepste gedachten van de *dramatis personae* kent. De verteller is intern aan al zijn personages en tevens uiterlijk eraan, want hij identificeert zich niet met een van zijn personages. Anderen identificeren het psychologisch 'ik' van de tekst met de verteller, namelijk de auteur. Een roman zou aldus de levensexpressie van een 'ik' zijn. Een derde opvatting (vooral sinds J.P. Sartre) beweert dat de verteller zijn verhaal moet beperken tot wat de betrokken personages kunnen observeren en weten. Met andere woorden elk personage van een verhaal wordt als het ware omtoerbeurten de verteller van het verhaal.

Het Structuralisme verwerpt al deze opvattingen als 'misplaatst realistisch'. Volgens het Structuralisme zijn zowel de verteller als de personages van het verhaal *des autres de papier* (Barthes). De feitelijk auteur van een verhaal mag niet verward worden met de verteller van het verhaal, temeer omdat veel volksverhalen niet eens 'een auteur' in strikte zin kennen. De tekens van de verteller zijn intratextueel en daarom toegankelijk voor een semiologische analyse. Dan geldt: "Qui parle (dans le récit) n'est pas qui écrit; et qui écrit n'est pas qui est."²⁹⁸

De eigenlijke *narratio* (of de code van de verteller) kent, semiotisch-structureel, slechts twee tekensystemen: persoonlijk en niet-persoonlijk (wat niet per se overeenkomt met 'ik' en 'hij'). Er zijn verhalen of episodes daarin die in de niet-persoon 'hij' zijn gesteld, en waar toch de eerste persoon is bedoeld. Criterium hierbij is dat als men waar 'hij' staat, 'ik' leest, en er geen wijziging het gevolg van is, dan is het duidelijk dat men in een 'persoonlijk systeem' blijft. Als deze *rewriting* onmogelijk wordt, zijn we in een 'niet-persoonlijk systeem'. Als bijvoorbeeld een romanschrijver zegt: 'hij zag iemand, ongeveer van vijftig jaar, uiterlijk erg jong nog....,' dan is deze zin duidelijk 'persoonlijk', ondanks het gebruikte 'hij'. Het onpersoonlijke gebruik van 'hij' is inderdaad de traditionele wijze van 'het verhaal'. De 'psychologische persoon' heeft niets te maken met de 'linguïstische persoon'. Deze wordt niet bepaald door zijn karaktertrekken, zijn intenties enz., maar alleen door zijn (gecodeerde) plaats in *le discours*.

Het narratieve niveau integreert dus functies en handelingen op het niveau van het verhaal, als communicatie tussen 'verteller' en 'luisteraar' (lezer). De eigenlijke 'vorm' van het verhaal overstijgt zijn inhoud en zijn eigenlijk-narratieve vormen (functies en handelingen). Zo is de narratieve code het laatste element dat een structurele analyse kan bereiken, anders overschrijdt ze de tekst-immanente elementen: "Au delà du niveau narrationnel, commence

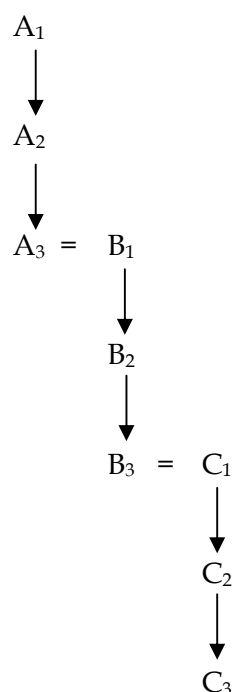
²⁹⁷ A. Delzant doet het wel in zijn 'structuralistische christologie'.

²⁹⁸ R. Barthes, een gezegde van J. Lacan parafraserend in: *Communications* 6 (1966), pag. 20.

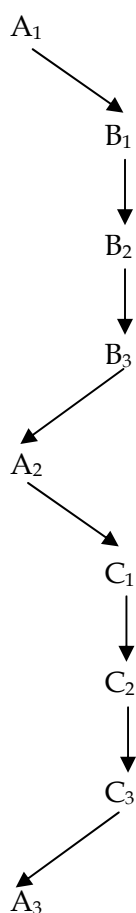
le monde, c.à.d. d'autres systèmes (sociaux, économiques, idéologiques), dont les termes ne sont plus seulement les récits, mais des éléments d'une autre substance (faits historiques, déterminations, comportements, etc.). De même que la linguistique s'arrête à la phrase, l'analyse du récit s'arrête au discours: il faut ensuite passer à une autre sémantique."²⁹⁹ Mijn inziens sluit juist deze visie een hermeneutisch verstaan niet uit, en bekent de structurele analyse eigen grenzen.

Cl. Bremond daarentegen bouwt zijn visie op de verhaalstructuur op elementaire triades: "Éventualité - passage à l'acte /ou/ non-passage à l'acte - achèvement inachèvement." Deze elementaire triaden verbinden zich in complexe sequenties, waarvan de drie meest opvallende zijn: (1) *le bout-à-bout* (fig. 1): de nieuwe sequentie wordt bij het einde van de vorige sequentie ingezet; (2) *l'enclave* (fig. 2): een elementaire sequentie wordt binnen een andere elementaire sequentie ontwikkeld; en (3) *l'accolement* (fig. 3): twee elementaire sequenties worden simultaan ontwikkeld.

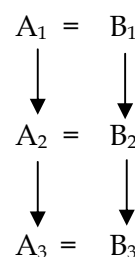
Figuur 1

Figuur 2

Figuur 3

Voor Bremond kan de functie van een handeling niet bepaald worden tenzij in het perspectief van de belangen en initiatieven van de *dramatis personae*, die er de *patients* of de *agens* van zijn. Hij bepaalt de functie niet slechts door een handeling ('een proces'), "mais par la mise en relation d'un personnage-sujet et d'un processus-predicat."³⁰⁰ Met andere woorden: de structuur van het verhaal berust niet op een sequentie van handelingen, maar

²⁹⁹ R. Barthes, in: *Communications* 6 (1966), pag. 22.

³⁰⁰ Bremond, *Logique du récit*, pag. 133.

op de rangschikking van de rollen. Een rol is de toekenning aan een persoon-subject, van een 'processus-predicat' in staat van hetzij eventualiteit, hetzij van *en acte*, hetzij *achevé*. Volgens Bremond moet een logica van de intrigue voorafgaan aan de semiologie, willen we de structuur van een verhaal begrijpen: "cette logique, véritable langue universelle du récit, s'impose h nous comme le première étape d'uno analyse structurale du récit."³⁰¹ Het komt er dan op aan, een inventaris van de narratieve rollen op te maken.

Hij ontdekt dan een eerste dichotomie, namelijk de oppositie van twee typen van rollen: *les patients* en *les agents*. De analyse van de rollen van de patiënten leidt tot twee types van ondergane handelingen. (a) Invloeden op het subjectieve bewustzijn van het lijdend subject, waardoor hij – al dan niet – is voorzien van informaties, bevrediging, hoop, verwachtingen of vrees. (b) De handelingen die op een objectieve wijze het lijdend subject treffen, hetzij om het te wijzigen (*amélioration* of *dégradation*), hetzij om hem in eenzelfde toestand te behouden (*protection* of *frustration*). Correlatief aan de rollen van de *patient influencé, bénéficiaire* of *victime* ontstaan de types van het actieve subject (*l'agent*): de *influenceur*, de *améliorateur* en de *dégradeur*, de *protecteur* en de *frustrateur*.³⁰² De analyse van de rol van het actieve subject leidt tot een onderscheid tussen *agent volontaire* en *agent involontaire*. Dit leidt tot allerlei distincties. In de groep van de *influenceurs* verschijnen aldus: de *informateur* en de *dissimilateur*, de *séducteur* en de *intimideur*, de *obligateur* en de *interdicteur*, de *conseilleur* en de *déconseilleur*. In de groep van de *modificateurs*: de *améliorateur* en de *dégradeur*. In de groep van de *conserveurs*: de *protecteur* en de *frustrateur*. Vanuit de inventaris van de rollen komt Bremond tot de codage van een verhaal. Tenslotte wordt gezocht naar de relatie van deze gecodeerde narratieve boodschap met de totale betekenis van de verhalende tekst.

³⁰¹ Idem, pag. 134.

³⁰² Idem.

§ 3. De structuralistische onderzoeksmethode

I. Algemene methodologische beginselen van de structuralistische taalSemiotiek

Met het voorgaande zijn een aantal fundamentele basisbegrippen van de structurele taal- en verhaalanalyse ontleed: *langue* en *parole*, gecorrigeerd in 'het semiotische' en 'het semantische', vooral door Benveniste, relaties en opposities, *signifiants* en *signifiés*, constituenten en integranten, syntagmatische en paradigmatische as, minimale signifiante basiseenheden zowel op micro- (frase) als op macro-niveau (*le discours*, verhaal, mythe, gedicht, enz.). Uit dit alles is de eigen onderzoeksmethode van het Structuralisme duidelijk geworden, maar enkele punten eruit wil ik hier samenvatten.

(A) Wetenschappelijke begrippen hebben pas zin binnen het kader van een theorie.

Begrippen die zogenaamd op directe waarnemingen steunen, zijn volgens het Structuralisme on-wetenschappelijk, derhalve niet bruikbaar. En daarom gebruikt zij in plaats van de gebruikelijke *common sense*-terminologie van de traditionele grammatica, een reeks semiotische neologismen: foneem, morfeem; semeen; seem, enz. *Common sense*-begrippen moeten worden vervangen door kritisch theorie-geladen begrippen.³⁰³ Van hieruit laat zich het eigen complexe jargon van het semiotisch Structuralisme begrijpen. De eerste stap van elk wetenschappelijk onderzoek is de identificatie van het te onderzoeken object. Welnu, het is gewoon ondoenlijk een object te identificeren door een uitputtende beschrijving ervan: er zijn onbepaald vele details. Anderzijds mag de keuze niet aan de willekeur van de beschrijver worden overgelaten. "Une science ou un objet de recherche ne peut donc être complètement identifié que par le point de vue choisi qui fonde la pertinence."³⁰⁴ Object van structuralistische studie zijn tenslotte de relaties van logisch type die er heersen tussen de basiseenheden, op micro- of macro-niveau, bijvoorbeeld de correlatie tussen twee series medeklinkers, de ene stemhebbend, de andere toonloos. Voorwerp van structurele analyse is het blootleggen van 'een tekensysteem', wat ook het object moge zijn: fonologisch (zoals in het gegeven voorbeeld), morfematisch, grammaticaal en semantisch.

(B) Theoretische of wetenschappelijke begrippen kunnen evenmin onmiddellijk op directe observaties worden toegepast. Aan die begrippen beantwoorden alleen abstracte relaties en theoretische eenheden, welke juist niet onmiddellijk worden waargenomen. Structuralisme heeft mijn inziens dus alles te maken met wat we in het hoofdstuk over wetenschapstheorieën 'constructivisme' hebben genoemd. In deze zin is het Structuralisme anti-positivistisch, als tenminste onder positivisme wordt verstaan dat alleen directe waarnemingsbegrippen als geldig worden toegelaten. Alleen bij de toetsing speelt het concreet gegeven (bijvoorbeeld deze tekst) een wezenlijke rol.

(C) De methode volgens welke een voortdurend door de theorie geleid en aan feiten getoetst wisselspel tussen geconstrueerde hypothesen en toetsing, de wetenschappelijkheid wordt bepaald, leidt tot een convergeren van de methode van de natuurwetenschappen, de sociale

³⁰³ Overigens zijn *common sense*-begrippen evenzeer theorie-geladen, overigens zijn, zij het op prekritische wijze.

³⁰⁴ A. Martinet, *La linguistique synchronique*, Parijs (1965), pag. 43-44. De structuralistische vakterm *pertinence* betekent ongeveer 'linguïstische relevantie', en deze ken alleen liggen in de distinctieve functie van een linguïstische eenheid. Hierom is 'pertinent' 'eigenlijk ongeveer hetzelfde als 'distinctief' of 'discriminatoire'. "La pertinence est la propriété qui permet à un phonème, etc., d'assurer une fonction de distinctive dans une langue donnée, en s'opposant aux autres unités de même niveau." *Dictionnaire de Linguistique*, pag. 370.

en menswetenschappen, namelijk dankzij de structuralistische methode. Niet alleen in de natuur, maar ook de levende natuur, tenslotte ook de mens, zijn samenleving en cultuur gehoorzamen aan algemene wetten. Elke poging om objectief (versta: structuralistisch) iets van de mens en zijn levensuitingen (onder mee talige communicatie) te kennen (in de wetenschappelijke zin van dit woord) moet eerst een reductie van de ervaring tot een 'systeem van correlatieve kenmerken' tot stand brengen (De Saussure). "If meaning is a function of differences between terms and every term is but a node of differential relations, then each term refers us to other terms from which it differs and to which it is in some kind of relation. These relations are infinite and all have the potential of producing meaning."³⁰⁵ Structuralisme volgt het nomothetisch model van 'wetenschap'; meer nog, op grond van de uiterst precieze resultaten van de fonologie, die immers hoogstens met 20 tot 25 elementen heeft te werken, het alfabet, wordt door sommigen de taalSemiotiek als model voor alle anders wetenschappen gesteld, inclusief voor de natuurwetenschappen.

Volgens Barthes is Structuralisme "wezenlijk een activiteit, dit is een geordende serie mentale operaties."³⁰⁶ De basis van het Structuralisme ligt hierin: het levert verschillende methodes om (linguïstische) eenheden te isoleren en te classificeren. Het procedé kan dus op elk gestructureerd kenobject worden toegepast. Het Structuralisme wil ontdekkingsprocedures leveren, in beginsel zo dat twee volkomen geïsoleerd werkende linguïsten tot precies dezelfde conclusies zouden moeten komen. Die procedures komen grotendeels neer op operaties van segmentatie en classificatie: methodes om een uitspraak in te delen in morfenen, en morfemen in fonemen, en die elementen dan te classificeren door bestuderen van hun distributie, en vervolgens hun integratie in steeds hogere tekensystemen. Sommige structuralisten insisteren er op dat dit procedé volkomen formeel moet zijn, dit is uitsluitend gebaseerd op de vorm, en met verwaarlozing van de *meaning*. Dit zou de analyse nog 'objectiever' maken. Maar doorgaans aanvaarden de structuralisten ook argumenten ontrent gelijkenis en verschil van betekenis: zo zijn /b/ en /p/ onderscheiden en contrasterende eenheden. Want als iemand de /b/ verandert in verschillende contexten ontstaan er verschillen van betekenis.

Maar het Structuralisme vond geen succesvol en afdoendo expliciete ontdekkingsprocedures. Chomsky vindt het Structuralisme een utopisch ideaal dat tot niets zal leiden, integendeel slechts tot pseudo-problemen van uiterste complexiteit. Een ontdekkingsprocedure kan heuristische waarde hebben, maar geeft geen waarborg voor de relevantie van het resultaat. Het Structuralisme zelf bedoelt met zijn modellen echter meer te leveren dan louter een heuristische methode. Het beoogt theoretische geldigheid. Dit is dan wel een hypothese die getoetst moet worden. Onze taalcompetentie geeft ons een set van feiten omtrent taal. Elke grammatica, zowel die van de microstructurele frase als die van een heel verhaal, moet rekening houden met die feiten, wil ze descriptief adequaat zijn. Maar dit is ook de eigen potentie van het Structuralisme, als theoretisch-empirische, analytisch-rationele wetenschap. Of het Structuralisme, in zijn tot nu toe geleverde, niet-onaanzienlijke projecten een formele, succesvolle, a priori ontdekkingsprocedure heeft geleverd, blijft problematisch. Het heeft interesse voor de normen waardoor 'objecten' culturele fenomenen, tekens worden. Het wil criteria en is huiverig voor intuïtieve *common sense*. Het leerde van de wetenschappelijke linguïstiek een set van regels te formaliseren, welke constitutief zijn voor de taal van alle taalparticipanten. Maar vooral het 'fenomenologisch Structuralisme' (Jakobson en Holenstein) is juist hierom van mening dat het Structuralisme moet

³⁰⁵ J. Culler, *Structuralist Poetics. Structuralism. Linguistics and the Study of Literature*, Londen (1975). In feite is deze precieze weergave tevens bedoeld als kritiek op het structuralisme.

³⁰⁶ Barthes, *Essais critiques*, pag. 214.

plaatsnemen binnen de fenomenologie. Het is zijn taak te expliciteren wat fenomenaal is gegeven in de relatie van het subject tot zijn culturele objecten.³⁰⁷ Structuralisme poogt niet, zoals de fenomenologie, tot empathisch verstaan te komen, maar presenteert niettemin een particulier type van verklaring. Structurele verklaring plaatst een handeling niet in een causale ketting noch tracht de handeling te begrijpen vanuit het project waarmee een bepaald subject zijn wereld intendeert. Het relateert het object of een handeling aan een systeem van conventies waardoor het semiotisch zin (*meaning*) krijgt en het onderscheidt het (object of handeling) van andere fenomenen met andere betekenissen. Iets is structuralistisch verklaard en dus verstaan door het distinctiesysteem, dat het zijn identiteit geeft. De behoefte om distincties te postuleren en regels, die onbewust werkzaam zijn, om aldus feiten betreffende sociale en culturele objecten te kunnen verklaren, is dan van de grote axioma's die het Structuralisme ontleende aan de moderne wetenschappelijke linguïstiek.

II. De mens als verweesd subject?

Niet het Structuralisme 'als zodanig' maar zijn filosofische achtergrond (hoewel deze doorwerkt in de methode zelf – geen 'methode' zonder wereldbeschouwing–) schakelt de mens als bewust subject 'bijna' uit. Zo is het een reactie tegen het Cartesiaanse *ego* als *res cogitans* of tegen anderen die de *res* wel weglaten, maar van 'zelfbewustzijn' spreken als producent van zin. Het Structuralisme ontdoet het zelf van zijn vermogen tot zinstichting. 'Zin' wordt bepaald in termen van conventionele systemen, die aan het subject voorafgaan en dit ook ontgaan.

Daarom kan het Zelf structuralistisch niet meer geïdentificeerd worden met bewustzijn. Het is 'verdwenen', omdat zijn functies zijn overgenomen door een menigte boven- en zo intersubjectieve systemen, die niettemin via het subject handelen (het subject is dus nodig). De mens verdwijnt onder de schiftende hand van de analytische structuralist. "Doel van de menswetenschappen is niet de mens te constitueren, maar hem op te lossen."³⁰⁸ En feller dan menig structuralist zei de solist (zelf eigenlijk geen 'structuralist') Michel Foucault: "de mens is slechts een vrij recente uitvinding, een figuur die nauwelijks twee eeuwen oud is, een simpele vouw in onze kennis. Hij zal ook verdwijnen zo gauw onze kennis een nieuwe vorm gevonden."³⁰⁹

Iemand's talige communicatie wordt door een ander slechts begrepen, alleen omdat beiden zelf virtueel reeds binnen de taal gevat liggen. De constructie van een systeem van regels met oneindig generatieve capaciteit maakt zelfs de creatie van nieuwe uitspraken tot een proces dat door regels wordt beheerst, een proces dat bovendien ontsnapt aan het subject, maar dat de structuralisten wel onderkennen. Zo wordt tenslotte het subject zelf een construct: resultaat van conventiesystemen. De idee van persoonlijke identiteit verschijnt alleen in sociale contexten. Het 'ik' is geen voorgegeven. Het komt tot bestaan, in een spiegelfase vanaf de prille jeugd, als datgene wat door anderen wordt gezien en aangesproken (J. Lacan). Vooral de vader van alle Structuralisme, De Saussure, loochent zelfs dat het subject aan de oorsprong van de taal staat.³¹⁰ Het Ik wordt aldus een soort onderbewustzijn, dat ontcijferd dient te worden, zoals eertijds Freud had gedaan. Een systeem heeft geen subject, zelfs niet een anoniem 'men'.

³⁰⁷ J. Culler, "Phenomenology and Structuralism", in: *The Human Context* 5 (1973), pag. 35-42.

³⁰⁸ Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, pag. 326.

³⁰⁹ Foucault, *Les Mots et les Choses*, Parijs (1966), pag. 15.

³¹⁰ De Saussure, *Anthropologie Structurale*, pag. 82.

En toch laat juist een linguïstische analyse, vooral van de persoonlijk voornaamwoorden als *shifters* in een tekst (ik, jij, hij) zien dat we met een loutere analyse niet klaar komen.³¹¹ "La signification je n'est formée que dans l'instant où celui qui parle s'en approprie la sens pour se désigner lui-même. La signification je est chaque fois unique. Elle se réfère à l'instance de discours qui la contient et uniquement à elle."³¹² Voor Benveniste betekent dit wellicht dat het 'ik' een taalcreatie is, maar voor het fenomenologisch Structuralisme betekent dit veeleer dat het vermogen om zich tegenover de ander als ego te poneren terug gaat op buiten-linguïstische vooronderstellingen van het persoonlijk voornaamwoord. Linguïstisch, semiotisch, zijn 'ik' en 'jij' louter intra-linguïstische verschillen. Maar hier en nu 'ik' zeggen in levend taalgebruik maakt van het lege 'formele ik' een semantische realiteit. Het 'ik' als taalpositie en het 'ik' als expressie van een levend iemand vallen wel gelijktijdig samen, maar zijn niet hetzelfde! Door het ik wordt het slechts virtuele taalsysteem levende werkelijkheid.

Toch wordt het Structuralisme van de echte structuralisten vaak te scherp beoordeeld. Zij laten fenomenologie en Hermeneutiek over aan andere wetenschappen, zeggend dat deze zinloos worden als ze niet eerst rekening houden met wat de Semiotiek heeft te zeggen. Bovendien verwijten ze de filosofische hermeneuten, zoals P. Ricoeur dat deze, gebruik makend van de nog aanwezige lacunes in de structurele analyse te vlug hiervan gebruik maken ten voordele van de Hermeneutiek. Vooral Lévi-Strauss, die beschuldigd werd zijn methode te verlengen in een structuralistische filosofie, en dus in een reductionisme van het 'menselijke subject' heeft uitdrukkelijk verklaard: "Je n'exclus en aucune façon (...) cette reprise de sens [Hermeneutiek]; (...) la reprise de sens m'apparaît comme secondaire et dérivée du point de vue de la méthode, par rapport au travail essentiel qui consiste à démonter le mécanisme d'une pensée objectivée."³¹³ Nadien heeft Ricoeur zijn kritiek op het structuralisme ook ingebonden. Hij ziet nu de structurele analyse als een noodzakelijke vooronderstelling van alle 'getemde' Hermeneutiek.³¹⁴

Intussen mag het gevaar van de fixatie in het semiotische niet gebagatelliseerd worden. Hiervan zijn ook teveel voorbeelden. Een wetenschappelijke analyse die beperkt wordt tot de explicatie van de voorwaarden van mogelijkheid van het semiotische, gaat volkomen voorbij aan de mogelijkheden van het semantische (van het levend) taalgebruik. Het is dan ook opvallend dat de semiotische benadering slechts een negatieve (niet-subjectelijke) conditie van de taal ontdekt: oppositionele en relationele verschillen, het veld of de ruimte waarin we denken, willen en voelen. Een semiologisch systeem is per definitie een subjectloos systeem. Een feit is het echter dat taal niet uitsluitend semiologisch is. Zij oordeelt 'signifiërend'. Teken is niet betekenis. Daarom heeft 'het differentiële' niet het laatste woord in het levende taalgebruik. Via taal oriënteert een mens zich in een zeer concrete wereld. Dit is de positieve betekenis van de taal. Dit komt vooral daar tot uiting waar talig (en dus gestructureerd) spreken oordelen vormt, uitgedrukt in frases of sententies (proposities). "Dès lors la 'suspension' du rapport naturel aux choses est seulement la condition négative de l'institution du rapport signifiant. Le principe différentiel est seulement l'autre face du principe référentiel."³¹⁵ Slechts weinige structuralisten loochenen dit, al beperken zij zich tot het semiotische. De 'dood van het subject' mag dan wel teruggaan op visies als die van Foucault, maar ze is niet wezenlijk voor de structuralistische methode.

³¹¹ E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, pag. 226-236 en 251-266.

³¹² P. Ricoeur, *Le conflit des interprétations*, pag. 251.

³¹³ P. Ricoeur e.a., "Reponses a quelques questions", in: *Espirit*, pag. 639-640.

³¹⁴ Zie Ricoeurs 'Engelse analyse' in: *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*, Texas (1976).

³¹⁵ P. Ricoeur, *Le conflit des interprétations*, pag. 256.

De positiviteit van de structuralistische reductie impliceert echter de 'subjectiviteit'. "Positivité et subjectivité vont de pair, dans la mesure ou la référence au monde et la référence à soi (...) sont symétriques et réciproques. Aussi bien ne saurait-il y avoir de visée du réel, dans de prétention à la vérité, sans l'auto-assertion d'un sujet qui se détermine et s'engage dans son dire."³¹⁶ Gevolg is dat differentiële relaties hoeven geen persoonlijk subject te hebben, maar referentiële relaties zijn zonder subject zonder meer onzinnig. De semiotische 'differentie' moet daarom gecomplementeerd worden door de semantische 'referentie'.

Het Structuralisme heeft ons intussen wel geleerd dat we slechts via het semiotisch niveau iets objectief zinnigs kunnen zeggen over het semantisch niveau. Dit is zijn grote bijdrage. Dit alles wordt weliswaar 'vanuit taaluitingen' gezegd, maar hierbij kunnen we niet vergeten dat de taal zelf het vermogen bezit zijdelings de bodem te openbaren (het bestaansniveau) waarop talig spreken begrijpelijk wordt. Het gaat tenslotte om de hermeneuse van 'ik ben in een in een wereld verwickeld' en de daaruit rijzende vraag: 'wie ben ik? Wat is de zin van van mijn leven?' Deze vraag moet inderdaad, in haar beantwoording da lange omweg maken van een 'uitleg van tekens'. Dit is de enorme bijdrage van de semiologie en het Structuralisme.

Het onmiddellijke gevolg van dit alles is een radicale verandering van het begrip 'verstaan' bij de structuralisten. Structuralisme laat niet slechts de vraag naar uiterlijke oorzaken onbesproken, maar weigert ook het denkend, willend en voelend subject te zien als verklarende oorzaak.³¹⁷ Als immers volgens het Structuralisme het ego ook zelf een construct is, resultaat, dan kan het niet langer als bron worden gezien. Zo is de auteur van een tekst volkomen in de tekst en is het de lezer die 'de auteur' construeert. Het werk vindt zijn bron niet in een auteur (absoluutheid van de gesloten tekst, die op een natuurding lijkt.). Zeker, een eens levende mens schreef deze tekst en componeerde hem, dit loochent geen Structuralist, maar hij kan hem slechts schrijven binnen de context van een systeem van conventies, dat hem ertoe in staat stelde. Het Structuralisme steunt deze visie niet eens op de omslag van gesproken woord naar schrift, maar op het regelsysteem van de – gesproken of geschreven – taal zelf. Als de zin van een gepubliceerde tekst later verandert, dan is dit structuralistisch, omdat de tekst dan nieuwe relaties aanknoopt, namelijk met nieuwe, intussen verschenen literaire werken, die het literair systeem zelf veranderen.

Al zoekt het Structuralisme steeds naar constitutieve conventies achter elk individuele taalgebeuren, het kan niettemin het individuele subject niet volkomen heenzenden. Dit subject is dan wel niet de bron of stichter van zin, maar anderzijds kan (structurele) zin niettemin slechts via zijn spreken tot stand komen. Benveniste zei dit gevat, een oud aristotelisch-thomistisch adagium aaduidend: "Nihil est in lingua quod non prius fuerit in oratione."³¹⁸ Structuren en relaties zijn ook voor het Structuralisme geen abjectieve eigenschappen van uitwendige dingen. Ze ontstaan alleen in een structurerend proces. En al is de enkeling niet de bron van dit proces en al kan hij dit proces nooit controleren (hij neemt die regels over als een stuk van de cultuur waarin hij leeft), het proces vindt plaats in en door de enkeling. Structuralisme is dus géén Hermeneutiek. Hermeneutisch (d.i. als hermeneut rekening houdend met de structuralistische inbreng) betekent dit dat de Semiotiek de hermeneut wijst op enkele basisvoorwaarden waarmee hij rekening moet houden, wil zijn hermeneuse geen willekeur worden.

³¹⁶ Idem.

³¹⁷ Zie hierop de pertinente kritiek van G. Mounin, *Introduction à la sémiologie*, Parijs (1970).

³¹⁸ *Problèmes de linguistique générale*, pag. 131.

§ 4. Bezinning op Structuralisme, semiotische zinsstructuren en hermeneutische zin

Op het ogenblik bestaan, globaal gezien, drie methodes om bijvoorbeeld de heilige Schrift te benaderen: de historisch-kritische methode, de structureel-analytische verklaringsmethode en de hermeneutische interpretatie. Vaak is de structurele analyse exclusief bedoeld, maar dit hoeft zij niet te zijn. Zelf denk ik dat een tekstuitleg moet beginnen met een structurele analyse, maar juist deze vraagt om een historisch-kritische en om een hermeneutische interpretatie, en wel zo dat de structureel-semiotische ontlading zowel de historisch-kritische als de hermeneutische aanpak op een objectievere basis legt.³¹⁹ De structurele analyse ontdoet de Hermeneutiek van een overdreven subjectivistische trek, die op het reeds perspectivistisch karakter van elke menselijke kennis een onnodige hypotheek legt. Elke methode veronderstelt een theorie over de zin die men zoekt en die in zich zelf problematisch blijft. Een tekst begrijpen is niet hetzelfde als zijn ontstaansgeschiedenis of milieu begrijpen. Elke theorie heeft ook haar eigen axiomatic, die zelf weer operationele disposities impliceert. Daarom is het onmogelijk gelijktijdig volgens verschillende methodes te werken. Elke methode moet bewust blijven van haar grenzen, er is geen alleenzaligmakende methode. De Hermeneutiek bereflecteert juist 'het conflict der interpretaties' (P. Ricoeur).

Het Structuralisme was een methodologische revolutie. Een heel nieuwe definitie van zin of *signification* komt erin tot uiting. Eigenlijk wordt de 'zin voor ons' of de eigenlijke *signification* terzijde gelaten, alleen interne relaties in de tekst worden blootgelegd; zij zijn zinproducerend. Het Structuralisme wil de tekst zelf laten spreken. Dit is natuurlijk niet zo 'onschuldig' als het lijkt. Het komt immers geenszins tot de gedroomde 'ideale objectiviteit'.

De Structurele Analyse helpt de Hermeneutiek wel af van enkele illusies. Allereerst is zij, hoewel geenszins een vernietiging of vervanging, echter wel een correctie op de historisch-kritische methode en wel in de lijn zelf van deze methode. Niet de bron of een voorafgaande traditie laten de tekst verstaan, maar de tekst zelf kiest immers de bronnen en articuleert ze redactioneel.³²⁰ Als men immers een tekst uitsluitend vanuit zijn bronnen wil verstaan, hoe moet men dan de bronnen zelf verstaan? De structurele analyse ontnemt ons die naïviteit en levert een nieuw kritisch concept van bronnen: de oorsprong van een tekst is een functie van de tekst zelf. Het verstaan wordt dus altijd voltrokken in de beweging van de tekst naar zijn bronnen en van de bronnen naar de tekst. Op dit dubbele traject blijft de diachronische dimensie een dimensie van de tekst. Zo is de structurele analyse ook een bijdrage voor de historische kritiek en wel binnen de historische kritiek, zonder deze te kunnen vervangen.

De structurele analyse is ook consequenter dan vele hermeneuten die naast de tekstzin ook nog als het ware daarachter naar een *intentio auctoris* zoeken. Ook de auteur is een dimensie van de tekst (zie Sectie I). Het begrip auteur is geen psychologisch, maar een hermeneutische grootheid, een functie van de tekst. Dit anti-psychologisme geldt ook de bestemmelingen van een tekst. De zin van een tekst is niet datgene wat oorspronkelijk bedoelde bestemmelingen ervan hebben begrepen; evenmin wat de huidige lezer er nu in leest.

³¹⁹ Zie het voorbeeld van de analyse van B. van Iersel, "Terug naar Emmaüs", in: *Tijdschrift voor Theologie* 18 (1970), pag. 294-323, en dat van de analyse van het scheppingsverhaal door P. Beauchamp, "Creation or Separation", in: *Etude exégétique du chapitre premier de la Genèse*, Parijs (1969), waaruit duidelijk blijkt dat de structurele analyse zelf vraagt naar een *redaktionsgeschichtliche* methode en beide de hermeneutische methode oproepen.

³²⁰ Zie bijvoorbeeld de proloog als integrerend deel van het Johannitische, vierde evangelie.

De structuur is als relatiepakket een 'objectieve realiteit' die niet onderworpen is aan historische oppervlaktezwenkingen, maar en want zij is synchroon. Het Structuralisme zoekt dus naar de zin los van het subject dat zichzelf verstaat. Daarin is het anti-historicistisch, anti-psychologisch en anti-socialistisch. Als zodanig is hierom, zoals in alle wetenschappen, de methodologische beslissing van het Structuralisme een reductie. Werkelijkheidreferenties, tekst als uiting van een individuele of collectieve mentaliteit, communicatieproces tussen auteur en lezer, problemen van heractualisering van zin, dit alles wordt door de structuralisten tussen haakjes geplaatst. Men kan niet eens zeggen: voorlopig, maar (door velen ander hen) definitief. Dit vraagt deze method zelf. Alleen als deze methode als de enig juiste ziet, is ze reductionistisch in de filosofisch zin, en dus werkelijkheidsversmallend.

Vele structuralisten verwaarlozen echter het feit dat de lezende gemeenschap zelf ook een *signifiant* is, geroepen om de tekst te lezen.³²¹ Maar als methode is ze legitiem en is de methodologische reductie zelfs de noodzakelijke voorwaarde voor nieuwe inzichten. Met andere woorden: vooral als het om de heilige schrift gaat, moeten gelovigen hierbij een zekere zelfoverwinning aan de dag leggen, omdat het in het Structuralisme precies uitsluit waar het de gelovigen om te doen is: het sprekend aanbieden van een zin of de significante inhoud van een boodschap die iemand tot me richt. Toch moeten we bedenken dat 'vrijheid' en 'structuur' antropologisch niet kunnen worden omzeild. Er is in de mens geen 'echtmenselijke zone' (en dus vrijheid) naast een gedetermineerde en dus analyseerbare zone; geen domein van vrijheid naast een domein van functionaliteit. Het functionele doordringt alle aspecten van het menselijk bestaan. Er is objectiviteit in de subjectiviteit, en subjectiviteit in de objectiviteit. Het verschijnsel dat we menselijke taal en spreken noemen, vertoont aldus ook onafhankelijke structuren, die als het ware een eigen leven leiden. Vooral voor het Structuralisme geldt: *arithmon metron pantoon*, het getal is de maat van alles. In deze zin is het een 'neo-materialisme'. Vandaar ook de op het Structuralisme gefundeerde 'materialistische exegese'. Het Structuralisme heeft wel de neiging om heel het werkelijkheidsveld tot structuren te herleiden. Uitgangspunt is in elk geval dat de reductie van de uiterst complexe werkelijkheid tot betrekkelijk eenvoudige structuren, juist om die werkelijkheid te begrijpen.

Zo komt ook 'de tekst' eerst onder de veralgemening van algemene wetten of linguïstische codes te staan. Een tekst verschijnt als een particulier geval van algemene wetten binnen de literaire sector. Vervolgens, in een tweede etappe, zoekt de structurele analyse naar het knooppunt waarin de tekst in haar singulariteit zich bevindt. Maar de exegetische lezing van een bepaalde tekst wordt grondig gewijzigd als we op deze terugweg in de tweede etappe de tekst terugvinden op het conjunctiepunt van een groot aantal codes. Een structurele analyse die alleen de eerste weg aflegt, ontgoocht: men ontcijfert dan alleen de codes van een tekst en laat de singulariteit van de tekst buiten beschouwing. R. Barthes gaat terecht verder en laat zien hoe die codes in deze bepaalde tekst concreet werkzaam zijn.

Vanuit de Hermeneutiek gezien formuleert de structurele analyse enige minimale eisen waaraan de (theologische) hermeneuse zal dienen te voldoen. De structurele analyse tont de ongebreidelde willekeur van de hermeneuse: zij beperkt het semantisch veld dat onderzocht kan worden. Zin verschijnt alleen binnen bepaalde structuren. De structurele, primair synchrone analyse van bijvoorbeeld bijbelse sleutelwoorden moet voorafgaan aan de theologische hermeneuse. Wil de betekenis van woorden mij iets zeggen, dan moeten ze tot een structuur behoren, minstens tot een propositionele structuur. Op zijn minst negatief is de structuur medebepalend voor de zin van wat is gezegd. De contextuele structuur zeef de

³²¹ De structuralisten R. Barthes en A. Derrida betrekken de lezer wel in de eigenlijke referent van de tekst.

polysemie der woorden, die niet alle in elke context zijn geactualiseerd (denk aan de syntagmatische en paradigmatische assen). Bij verwaarlozing hiervan worden de waarden losgemaakt uit hun syntaxis, en zo buiten hun context verzelfstandigd.

In feite houdt de structurele analyse rekening met wat we in Sectie I de omslag van het gesproken woord naar schrift hebben genoemd. Het Structuralisme valt historisch ook samen met de bewustwording van de consequenties van mondelinge naar schriftuurlijke overleveringen, waardoor de objectivatie, die reeds in alle taalveruitwendiging, ook bij het spreken aanwezig is, in schrift nog versterkt wordt. Wel dreigt bij sommige structuralisten hier een ideologie: de ideologie van een 'absolute tekst' die dan haast een natuurproduct wordt. Objectivatie en distantiëring zijn noodzakelijke abstracties, dat wil zegge coupes gemaakt op een levende tekstproductie als segment van communicatie. Het linguïstisch model, dat als prototype van heel het Structuralisme geldt, hield aanvankelijk op bij de frase, want dan begon de retoriek. Nadien werd echter de structurele analyse uitgebreid op taalelementen die ruimer zijn dan de frase. Als het teken de kleinste eenheid van de taal is, is de frase de kleinste eenheid van het *discours* (E. Benveniste). Dat wil zeggen: het structurele model dekte aanvankelijk slechts de helft van de linguïstische realiteiten, namelijk alleen die welke opgebouwd worden op de basiseenheden van de taal als *langue*. Daarom is een ander model nodig om ons rekenschap te geven van de tweede soort eenheid, die van het *discours* of de *speech act*, namelijk vanaf de frase. De frase is een element van het *discours*, namelijk een woordgebeuren; de drager van zin en referentie.

Er is een fundamenteel onderscheid tussen (1) zin als schikking van elementen, de *structure de sens* (semiotische Semantiek); en (2) zin of betekenis als *visée* van een intentionele frase als geheel, met andere woorden de 'hermeneutische zin' (hermeneutische Semantiek).³²² De Semiotiek legt de significatie buiten het terrein van de intentionele *visée* van een menselijk subject. Zij doet, op haar manier, wat Freud deed met de onmiddellijke gegevens van het bewustzijn. Voor de semiotische Semantiek is er geen buitengebeuren, alleen talige relaties en structuren. Taal is object, geen bemiddeling van communicatie. Naast een theorie van het teken is er een theorie van het *discours* nodig (zie Sectie I). Men kan derhalve van een structurele analyse niet verwachten wet zij per definitie niet geven kan, of zij dit verdere verhaal loochent of niet. Zij kan alleen het geheel van structuren blootleggen op basis waar van het *discours* wordt geactualiseerd. Tekstlezing bestaat niet simpel in het uitpuzzelen van structuren. Het onderscheid tussen tekens, als verdeeld in structuren, en de frasen, die tot een *discours* leiden, is fundamenteel. De frase is een oordeel (locutie, illocutie en perlocutie) en ligt derhalve niet op het puur semiotische vlak. Tekens en sententie(s) zijn twee radicaal verschillende dingen. Sententies vormen een specifiek nieuwe eenheid, en dit is de grond van een fundamenteel onderscheid tussen Semiotiek en Semantiek, of (als men wil) tussen semiotische semanalyse en hermeneutische Semantiek, corresponderend aan twee soorten taaleenheden, namelijk het teken en de propositie. Sententie is iets heel anders dan de fonologische, lexicale en syntactische taalelementen. Zij is niet meer *langue* naar *parole*, *speech act*. Zij is een semantische, geen semiotische eenheid. Zij draagt de betekenis en zegt ze uit.

Een teken aan een teken opponeren, is semiologie: de werkelijkheid representeren door een teken, is Semantiek, en hieraan is de semiologie ondergeschikt. Taal is gestructureerd en geordend om iets zinvol te kunnen zeggen. Die twee wetenschappen zijn dus niet alleen

³²² Zie onder mee E.D. Hirsch, *The aims of interpretation*, Chicago (1976), pag. 1-13 en 78-81; en *Validity in Interpretation*, New Haven (1967). Het nadeel van Hirsch is, dat hij een onderscheid maakt (hermeneutisch, niet slechts psychologisch) tussen *mens auctoris* en de zinnigheid van de tekst, vooral in *Validity*, pag. 126. Zie ook: E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, pag. 63-66, 119-131 en 215-240.

onderscheiden, maar kennen ook een zekere hiërarchische ordening. Actueel is de sententie, het object van de Semiotiek is daarentegen 'slapend': het wordt pas in het *discours* en dus in sententies geactualiseerd. Zeer ad rem zegt Ricoeur: "C'est (...) en tant qu'effectuation sémantique de l'ordre sémiologique, que la parole, par un choc en retour, fait paraître le geste humain comme signifiant, au moins à ti-tre inchoatif. Une philosophie de l'expression et de la signification, qui n'est pas passée par toutes les médiations, sémiologiques et logiques, est condamnée à ne jamais franchir le seuil proprement sémantique. En retour, il est l'égitime d'affirmer que hors de la fonction sémantique dans laquelle ils s'actualisant, les systèmes sémiologiques perdent toute intelligibilité; on peut même se demander si la distinction du signifiant et du signifié garderait un sens, hors de la fonction référentielle."³²³ Bovendien is de sententie niet een nog complexer semiotisch teken. Zij is veeleer iets heel anders en van een volkomen ander niveau. Zelf bestaat ze wel uit tekens, maar zelf is ze geen teken; wel een oordeel!

Er is een afgrond tussen 'woorden' en 'sententies'. Een frase is niet de som van haar delen en dus geen van het woord afgeleide functie. We kunnen dus van fonemen, morfemen, exemen en sememen niet rechtlijnig overgaan naar de frase en het *discours*. Terecht zegt Benveniste dat taal berust op de mogelijkheid van twee soorten operaties: (a) integratie van units in steeds ruimere gehelen, en (b) dissociatie in constituerende delen. De zin komt voort uit de eerste operatie, de vorm uit de tweede. Semiotiek als wetenschap van het teken, berust op de dissociatie van de taal in constitutieve delen. Semantiek, als wetenschap van de sententie, heeft onmiddellijk belangstelling voor het begrip 'zin' als *sense* en *reference* (zie Sectie I). Semantiek gaat dus terug op de integrerende procedure van de taal. De sententie is de synthese van een singuliere identificatie en een universele predicatie (zie Sectie I). Met andere woorden is het niet een analytische structuur, welke de Semiotiek onderzoekt, maar een synthetische structuur van identificatie en predicatie en kan daarom alleen als *meaning* (*sense* en *reference*) begrepen worden, namelijk als propositionele inhoud. Semantiek is dus geen Semiotiek, maar de linguïstiek van het *discours* (*speech act*).

Men kan stellen: naar haar eigen aard sluit de structurele analyse de zinzoekende interpretatie niet uit, maar de Hermeneutiek tracht die te funderen op een semiotische analyse. *Langue* en *parole* zijn werkzaam in elke *discours*.

Deze sectie moge aldus hebben aangetoond dat de vaak gehanteerde willekeurige vrijheid van een hermeneutische interpretatie 'getemd' moet worden door een voorsfgaande semiotische 'semalyse'. Met andere woorden laat de Semiotiek de Hermeneutiek op een 'objectiever' basis, tevens pretenderend dat de Semiotiek niet het laatste woord heeft. Wel zal men moeten toegeven dat het semiotisch Structuralisme slechts kon ontstaan als reactie tegen de moderne burgerlijke subjectiviteit.³²⁴

³²³ Ricoeur, *Le conflit des interpretations*, pag. 249.

³²⁴ Zie ook: Y. Almeida, *L'opérativité sémantique des récits-paraboles. Sémiotique narrative et textuelle. Hermeneutique du discours religieux*, Leuven- Paris (1978). Hierin wordt een semiotische en hermeneutische analyse in verband gebracht met de bijbelse verhalen-parabelen, waarin wat hierboven werd uiteengezet aan bepaalde bijbelse verhalen zeer aanschouwelijk is gemaakt

Bijlagen:

Opmerking van de redacteur. Als ergens in notenapparaat een niet complete bibliografische verwijzing vermeld staat, kan de lezer deze informatie in een van de onderstaande paragrafen vinden.

I. Bibliografische aantekeningen bij Sectie I

Jakobson, "Linguistics and Poetics" in Th.A. Sebeok (red.), *Style in Language*, Cambridge M.I.T. (1960), pag. 350 – 377; ook te vinden in *Main Trends in the Science of Language*, Londen (1973); of in het Frans *Essais de Linguistique Générale*, Parijs (1963), cap. 11; extract in het Nederlands "Linguïstiek en Poëtica" in W. Bronzwaer e.a., *Tekstboek Algemene Literatuurwetenschap*, Baarn (1977), pag. 96 – 106; en goede samenvatting geeft E. Güttgemanns, "Studia Linguistica Neotestamentica" in: *Beiträge zur evangelische Theologie*, Band 60, München (1971), pag. 225 – 229.

Zie voor ruimere achtergrond:

Taalstructuren (themanummer) in *Tijdschrift voor Theologie* 18 (1978);
J.L. Austin, *How to do Things with Words*, Oxford (1962)
Roland Barthes, *Le degré zéro de l'écriture*, Parijs (1972)
Emile Beneveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Parijs (1966)
Ch. Bouazis (red.), *Essais de la théorie du texte*, Parijs (1973)
Noam Chomsky, *Studies on the Semantics of Generative Grammar*, Den Haag (1972)
---, *Language and Mind*, New York (1968)
Jean-Claude Coquet, *Sémiotique littéraire: contributions à l'analyse sématique du discours*, z.p. Maison Mâme (1973)
Jonathan Culler, *Structuralist Poetics*, Londen (1975)
Jacques Derrida, *De la grammatologie*, Parijs (1967)
---, *L'écriture et la différence*, Parijs (1967)
G. Frege, "On Sense and Reference" in: *Translations from the Philosophical Writings of G. Frege*, P. Geach and M. Black, Oxford (1970)
M. Furberg, *Saying and Meaning*, Oxford (1971)
A.J. Greimas, *Sémantique Structurale*, Parijs (1966)
---, *Sign, Language, Culture*, Den Haag (1970)
H.P. Grice, "Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning" in: *Philosophical Review* 66 (1957), pag. 377-388
---, "Utterer's Meaning and Intentions" in: idem 78 (1969), 147-177
B. Harrison, *Meaning and Structure*, Londen (1972)
E. Holenstein, *Jakobson ou le Structuralisme phénoménologique*, Parijs (1974)
---, *Linguistik, Semiotik, Hermeneutik*, Frankfurt (1976)
Roman Jakobson, *Questions de poétique*, Parijs (1973)
Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie Structurale*, Parijs (1958)
Bertil Malmberg, *Les nouvelles tendances de la Linguistique*, Parijs (1966)
M. Merleau-Ponty, *Signes*, Parijs (1960)
G. Mounin, *Introduction à la sémiologie*, Parijs (1970)
C.K. Ogden & I. Richards, *The Meaning of Meaning*, Londen (1945)
B. Quelquejeu, "Wanneer het schrijven niet meer vanzelf spreekt" in *Concilium* 12 (1976), pag. 5,56 – 65;

Paul Ricoeur, *De l'interprétation*, Parijs (1964)
 ---, *Le conflit des interprétations*, Parijs (1969)
 ---, *La Métaphore vive*, Parijs (1975)
F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Parijs (19673)
Robert Schreiter, *Eschatology as a Grammar of Translation*, Oxford (1974)
John Searle, *Speech Acts: an Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge (1969)
P.F. Strawson, "On Referring" in: *Mind* 59 (1950), pag. 320-344
T. Todorov, *Théorie de la littérature*, Parijs (1965)
 ---, *Littérature et signification*, Parijs (1967)
H. Verkuyl e.a., *Transformationele Taalkunde*, Utrecht (1974)
Harald Weinrich, *Tempus*, Stuttgart (1964)
 ---, *Litertur für Lesser*, Stuttgart (1971)
L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford (1968)
 ---, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Frankfurt (19696)
Paul Ziff, *Semantic Analysis*, Ithaca / New York (1967⁵)

II. Bibliografische aantekeningen bij Sectie II, § 1

W. Dilthey, "Ideen Über eine beschreibende und zergliederende Psychologie in: *Gesammelte Werke*, band V, pag. 139-226
 ---, "Die Entstehung der Hermeneutik", band V, pag. 317-331
 ---, "Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften", band VII, pag. 3 vv.
 ---, "Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften" band VII, pag. 79 vv.
M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen 1967¹ (1927)
 ---, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen 1965 (1959)
H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen (1965²)
 ---, "Vom Zirkel des Verstehens" in: *Festschrift Heidegger*, Pfullingen (1959), pag. 24-34
 ---, *Kleine Schriften*, I, Tübingen (1967)
 ---, "Die Universalität der Hermeneutik" in: *Philosophisches Jahrbuch* 73, München (1965-1966), pag. 215 vv.
K.-O. Apel, "Die Entfaltung der 'sprachanalytischen' Philosophie und das Problem der Geisteswissenschaften" in: *Philosophisches Jahrbuch* 72 (1964-1965), pag. 239-209
 ---, "Szientismus oder Transzendente Hermeneutik" in: *Hermeneutik und Dialektik*, deel I, Tübingen (1970), pag. 105-144
 ---, "Heideggers philosophischer Radikalismus und die Frage nach dem 'Sinnkriterium' der Sprache" in: *Die hermeneutische frage in der Theologie* (hrsg. Loretz Strolz), Freiburg (1968), pag. 86-155
 ---, "Das Verstehen", in *Archiv für Begriffsgeschichte*, deel I (hrsg. E. Rothacker), Bonn (1955), pag. 142 vv.
 ---, "Die Frage nach dem Sinnkriterium der Sprache und die Hermeneutik" in: *Weltgespräch*, nummer 4, Freiburg (1968), pag. 9-20
 ---, "Wittgenstein und das Problem des Hermeneutischen Verstehens" in: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 63 (1966), pag. 49-87
J. Habermas, *Zur logik der Sozialwissenschaften*, Tübingen (1967)
 ---, *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt (1961³)
 ---, "Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik" in: *Hermeneutik und Dialektik*, deel I, Tübingen (1970), pag. 73-104

P. Ricoeur, *opera omnia*.

Hermeneutik und Ideologiekritik (Apel, Bormann; Bubner, Gadamer, Giegel, Habermas), Frankfurt (1971)

Hermeneutik und Dialektik, deel 2, Tübingen (1970)

H. Lipps, *Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik*, Frankfurt (1959²)

H.M. Kuitert, *De realiteit van ons geloof*, Kampen (1966)

Fr. Schleiermacher, 'Hermeneutik': zwei Akademiereden von 1329 (hrsg. H. Kimmerle), Heidelberg (1959)

L. Steigar, *Die Hermeneutik als dogmatisches Problem*, Gutersloh (1961)

G. Ebeling, "Hermeneutik", in: *religion in Geschichte und Gegenwart* (1959³), deel III, kol. 242-262

E. Schillebeeckx, *Geloofsverstaan: interpretatie en kritiek*, Bloemendaal 1972

E. Fuchs, *Hermeneutik*, Bad Connstatt (1954), pag. 118-126

W. Pannenberg, "Hermeneutik und Universalgeschichte" in: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 60 (1963), pag. 90-121

---, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, Frankfurt (1973)

H. Gottner, *Logik der Interpretation*, München (1973)

E. Holenstein, *Linguistik, Semiotik, Hermeneutik*, Frankfurt (1976), vooral pag. 176-197

E. Leibfried, *Kritische Wissenschaft vom Text*, Stuttgart (1970)

W. Stegmüller, *Der sogenannte Zirkel des Verstehens*, Darmstadt (1975)

---, *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*, Stuttgart (1965³)

K. Frör, *Biblische Hermeneutik*, München (1967), pag. 56-57

K. Schmidt, "Der hermeneutische Zirkel" in: *Die pädagogische Provinz* 22 (1967), pag. 472-488

E. Biser, *Theologische Sprachtheorie und Hermeneutik*, München (1970)

(Hrsg. **O. Loretz** en **W. Strolz**), *Die hermeneutische Frage in der Theologie*, Freiburg (1968)

"**Interpretatieleer**" in: *Annalen van het Thymgenootschap* 57, 1969, Bussum (1969)

P. Peukert, *Wissenschaftstheorie. Handlungstheorie, Fundamentale Theologie*, Düsseldorf (1976)

W. Kamlah en **P. Lorenzen**, *Logische Propädeutik*, Mannheim (196)

K. Lorenz en **J. Mittelstrass**, "Die Hintergebarkeit der Sprache" in: *Kant-Studien* 50 (1967), pag. 187-208

P. Lorenz, "Szientismus versus Dialektik" in: *Hermeneutik und Dialektik*, deel I, pag. 57-72

---, *Methodisches Denken*, Frankfurt (1968)

Jorbert Henrichs, *Bibliographie der Hermeneutik und ihrer Anwendungsbereiche seit Schleiermacher*, Düsseldorf (1968)

Studies over 'hermeneutische cirkel' bij Heidegger

O Pöggeler, *Der Denkweg M. Heideggers*, Pfullingen (1963)

A. de Waelhens, "Ontologische problemen van de hermeneutica" in: *Tijdschrift voor Filosofie* 25 (1963), pag. 6813-705

R. Schaeffler, *Die Struktur der Geschichtszeit*, Frankfurt (1963)

M. Müller, *Erfahrung und Geschichte*, Freiburg-München 1971

III. Bibliografische aantekeningen bij Sectie II, § 2

Th.W. Adorno e.a., *Der Positivismusstreit in der Deutschen Soziologie*, Neuwied (1969)

Hans Albert, *Traktat über kritische Vernunft*, Tübingen (1968)

---, *Konstruktion und Kritik*, Hamburg (1972)

---, *Plädoyer für kritischen Rationalismus*, München (1971)

R.F. Beerling, *Wittgenstein geeft te denken*, Meppel (1974)

- R.W. Boesjes-Hommes**, *De geldige operationalisering van begrippen*, Meppel 1974² (1970)
- H. Blumer**, *Symbolic Interactionism*, Englewood Cliffs (1969)
- R. Carnap**, *Logische Syntax der Sprache*, Wenen 1934 (1968²)
- , *Testability and Meaning*, New Haven (1950)
- H. van Dykes**, "Pleidooi voor een empirische kennistheorie" in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 69 (1977), pag. 95- 125
- W.K. Essler**, *Wissenschaftstheorie*, Freiburg-München (1971)
- P. Feyerabend**, *Against Method: An Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*, New York (1975) = *In strijd met de methode*, Meppel (1977)
- L. Gilkey**, *Religion and the Scientific Future*, New York (1970)
- Johan Goudsblom**, *Balans van de sociologie*, Utrecht (1974)
- A.D. de Groot**, *Methodologie*, Den Haag (1961)
- C.G. Hempel**, *Aspects of Scientific Explanation*, New York (1965)
- E. Herms**, *Radical Empiricism*, Gutersloh (1977)
- , *Theologie. Eine Erfahrungswissenschaft*, München (1978)
- E.D. Hirsch**, *Validity in Interpretation*, New Haven (1967)
- Kl. Holzkamp**, *Wissenschaft als Handlung*, Berlijn (1968)
- *Kritische Psychologie*, Frankfurt (1972)
- H. Holzkey**, *Kants Erfahrungsbegriff*, Stuttgart (1970)
- J. Kruithof**, *De zingevoer*, Hilversum (1968)
- F. Kambartel**, *Erfahrung und Struktur. Bausteine zu einer Kritik des Empirismus und Formalismus*, Frankfurt (1968)
- W. Kamlah en P. Lorenzen**, *Logische Propädeutik*, Mannheim (1967)
- André Köbben**, "Why exceptions? The Logic of Cross-Cultural Analysis" in: *Current Anthropology*, deel VIII, nr. 1-2 (1967), pag. 3-34.
- H. Koningsveld**, *Het verschijnsel wetenschap*, Meppel (1976)
- St. Korner**, *Erfahrung und Theorie*, Frankfurt (1970)
- Th. S. Kuhn**, *The Structure of Scientific Revolutions*, Londen (1960) = *Die Struktur von wissenschaftlichen Revolutionen* (1977) = *De structuur van wetenschappelijke revoluties*, Meppel (1976²)
- I. Lakatos & A. Murgrave** (red.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge (1970); samenvatting in: *Wetenschapsfilosofie en wetenschapsgeschiedenis*, Meppel (1970)
- K. Lorenz en J. Mittelstrass**, "Die Hintergebarkeit der Sprache" in: *Kant-Studien* 58 (1967), pag. 187-208
- P. Lorenzen en O. Schwemmer**, *Konstruktive Logik*, Mannheim (1973)
- P. Lorenzen**, *Konstruktive Wissenschaftstheorie*, Frankfurt (1974)
- J. Mittelstrass**, *Die Möglichkeit von Wissenschaft*, Frankfurt 1974
- J. Mittelstrass** (hrsg.), *Handbuch für Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Mannheim (1975)
- W. Pannenberg**, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, Frankfurt (1973)
- D. Phillips**, *Knowledge from What?*, Chicago (1971)
- H. Peukert**, *Wissenschaftstheorie. Handlungstheorie. Fundamentale Theologie*, Dusseldorf (1976)
- Karl Popper**, *The Logic of Scientific Discovery*, Londen (1968) = *Logik der Forschung*, Tübingen (1973)
- , *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, Londen (1969) = *De groei van de kennis*, Meppel (1978)
- , *On the sources of Knowledge and Ignorance*, Londen (1960)
- , *Objective Knowledge*, Oxford (1972)
- G. Sauter** (hrsg.), *Wissenschaftstheoretische Kritik der Theologie. Die Theologie und die neuere Wissenschaft*, München (1973)
- F. van Schilfgaarde**, *Het kennisbegrip in wetenschap en beroep. Objectiviteit als pretentie*, Samson N.V. (1970)

- H. Seiffert**, *Einführung in die Wissenschaftstheorie*, München (1970)
- H.F. Spinner**, "s.v. Theorie" in: *Handbuch philosophische Grundbegriffe*, München (1974), pag. 1486- 1513
- W. Stegmüller**, *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie*, deel I, Berlijn (1969); deel II (1970); deel II-2 (1973); en deel IV (1973)
- E. Stroker**, *Einführung in die Wissenschaftstheorie*, Darmstadt (1973)
- E. Vermeersch**, *Epistemologische inleiding tot een wetenschap van de mens*, Brugge (1967)

IV. Bibliografische aantekeningen bij Sectie III

- Roland Barthee**, *Le degré zéro de l'écriture*, Parijs (1972)
- , *L'empire des signes*, Genève (1970)
- , *Le plaisir du texte*, Parijs (1973)
- R. Barthes**, **A. Greimas**, **C. Dremond**, **U. Eco**, **J. Gritti**, **V. Morin**; **C. Pletz**, **T. Todorov**, **G. Genette**, "L'analyse structurale du récit", in: *Communications* 8 (1966)
- C. Bremond**, **T. Todorov**, **R. Barthes** en **C. Metz**, "Recherches Sémiologiques", in: *Communications* 4 (1964)
- Emile Benveniste**, *Problèmes de Linguistique Générale*, Parijs (1966)
- H. Blanchot**, *Le livre à venir*, Parijs (1970)
- Ch. Bouazis** (red.), *Essais de la théorie du texte*, Parijs (1973)
- Cl. Bremond**, *Logique du récit*, Parijs (1973)
- W. Bronswaer e.a.**, "Linguïstiek en poëtica", in: *Tekstboek Algemene Literatuurwetenschappen*, Baarn (1977)
- J. Broekman**, *Structuralisme*, Moscou/Praag/Parijs/ Amsterdam (1973)
- N. Chomsky**, *Language and Mind*, New York (1968)
- J.Cl. Coquet**, *Sémiotique littéraire*, Parijs (1972)
- G. Crespy**, "De la Structure à l'analyse structurale", in: *Etudes Théologiques et Religieuses* 40 (1973), pag. 11 - 34
- J. Culler**, "Jakobson and the linguistic analysis of literary texts", in: *Language and Style* V-1 (1971), pag. 53-56
- , *Structuralist Poetics. Structuralism, linguistics and the study of literature*, London (1975)
- J. Derrida**, *De le Grammatologie*, Parijs (1967)
- , *L'écriture et la différence*, Parijs (1967)
- , *Marges de la philosophie*, Parijs (1972)
- D. Ducrot**, *Dire et ne pas dire*, Parijs (1972)
- U. Eco**, *Le structure absente*, Parijs (1972)
- A Grabner-Haider**, *Semiotik und Theologie*, München (1973)
- A.J. Greimas** (red.), *Sémantique Structurale*, Parijs (1966)
- , *Du Sens. Essais sémiotiques*, Parijs (1970)
- (red.), *Essais de sémiotique*, Parijs (1971)
- E. Holenstein**, *Jakobson ou le Structuralisme phénoménologique*, Parijs (1974)
- , *Linguistik, Semiotik, Hermeneutik*, Frankfurt (1975)
- B. van Iersel**, "Exegeet en linguïstiek", in: *Concilium* 14 (1973), pag. 64 - 73
- R. Jakobson**, *Questions de poétique*, Parijs (1973)
- , *Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales*, deel I, Parijs/Den Haag (1970)
- , *Essais de Linguistique générales*, Parijs (1963)
- J. Kristeva**, *Semiotik. Recherches pour une sémalyse*, Parijs (1969)
- R. Kwant**, *Structuralisten en Structuralisme*, Alphen a.d. Rijn (1970)
- C. Lévy-Strauss**, *Anthropologie Structurale*, Parijs (1950)
- , *Tristes Tropiques*, Parijs (1955)

R. Lindekens, *Hjelmslev: Prolégomènes à une théorie du langage*, Parijs (1975)
J. Lyons, *Introduction to theoretical Linguistics*, Cambridge (1968)
B. Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Parijs (1966)
A. Martinet, *Éléments de Linguistique Générale*, Parijs (1960)
G. Mounin, *Introduction à la sémiologie*, Parijs (1970)
J. Piaget, *Le Structuralisme*, Parijs (1968)
W. Plaass, *Sociologie et Anthropologie*, Parijs (1973)
H.F. Plett, *Textwissenschaft und Textanalyse*, Heidelberg (1975)
P. Ricoeur, *Le conflit des interprétations*, Parijs (1969)
W. Richter, *Exegese als Literaturwissenschaft*, Göttingen (1971)
F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, Parijs (1965)
G. Schiwy, *Der französische Strukturalismus*, Reinbek/Hamburg (1969)
J. Searle, *Speech Acts*, Cambridge (1969)
N. Serres, *Hermès*, 4 delen, Parijs (1970)
D. Sperber, *Le symbolisme en général*, Parijs (1974)
A. van Zoest, *Semiotiek. Over tekenen, hoe ze werken en wat we ermee doen*, Baarn (1978)
"Taalstructuren", in: *Tijdschrift voor Theologie* 13 (1976)

Bijbelse structurele analyse

J. Aletti e.a., *Les miracles de Jésus selon le Nouveau Testament*, Parijs (1977)
R. Barthes e.a., *Exégèse et herméneutique*, Parijs (1971)
 ---, *Analyse structurale et exégèse biblique*, Parijs/Brussel (1971)
P. Beauchamp, *Création et séparation. Etude exégétique du chapitre premier de la Genèse*, Parijs (1969)
C. Chabrol et L. Marin, *Le récit évangélique*, Parijs (1974)
CADIR-groupe, *Signes et Paraboles. Sémiotique et texte évangélique*, Parijs (1977)
J. Calloud, *L'analyse structurelle du récit: Tentation de Jésus au désert*, Lyon (1973)
J. Delorme, in: H. Cazelles e.a., *Le langage de la foi dans l'écriture et dans le monde actuel*, Parijs (1972)
A. Delzant, *Communication de Dieu*, Parijs (1978); met een brede structurele analyse van Deut. 6, 4-9, (pag. 95-167) en Hand. 2, 1 (pag. 253-204)
J. van Iersel, "Terug van Emmaüs; bijdragen tot een structurele tekstanalyse van Lucas 24,13-35", in: *Tijdschrift voor Theologie* 10 (1970), pag. 194-323
E. Güttgemanns, *Studia Linguistica neotestamentica*, München (1971)
L. Marin, *Sémiotique de la passion*, Parijs (1970)

V. Semiotische symbolen en notaties

Heel het semiotisch jargon, vanuit de zorg om heel precies aan te duiden wat men bedoelt, wordt gecompliceerd door het wiskundig-symbolisch gebruik van symbolen en notaties., waarin bepaalde semiotische begrippen ter wille van de overzichtelijkheid worden getranscribeerd. De voornaamste worden hier vermeld omdat veel semiotische literatuur dit helaas vaak als al bekend beschouwt. De lezer wordt dan met onbegrijpelijke logaritmetafles overvallen.

=	een equivalentieverhouding
a:b:c:d	de oude voorstelling van $a/b = c/d$
$\cap$	intersectie. Wat twee linguïstische gehele gemeenschappelijk hebben. Bijvoorbeeld: semeem A en semeem B, wat hebben beide 'aan semen' of semantische componenten gemeen? Dat is 'intersectie'. Bijvoorbeeld: A = a,b,c,d en f, terwijl B = u,v,w,b,z en c. Dan vormen b en c de intersectie, ook 'aarts-lexeem' of 'aarts-semeem' genoemd.
$\emptyset$	een 'leeg geheel'. Dit betekent in verband met de voorgaande $\cap$ -notatie, dat er geen intersectie is. Dus $A \cap B = \emptyset$ betekent dat A en B geen enkel seem gemeenschappelijk.
$\equiv$	equivalentieteken van wederkerige inclusie.
U	vereniging
v	disjunctie
$\wedge$	conjunctie
vs	oppositierelatie
$\rightarrow$	hetzij implicatie, hetzij meestal de richting die de transformatie uitgaat.
$>$	implicatie. Bijvoorbeeld $a > b$ betekent als a er is, dan ook altijd b (denk aan de <i>implicational universals</i> van R. Jacobson).
$\leftrightarrow$	tegenstelling of wederkerigheid
$<$	uitsluiting. Bijvoorbeeld $a < b$ betekent dat als a er is, b niet aanwezig hoeft te zijn, terwijl de aanwezigheid van b onvermijdelijk de aanwezigheid van a impliceert.
$\leq$	is kleiner of gelijk aan
$\geq$	is groter of gelijk aan
[a]	de klank 'a'

<u>a</u>	dubbele streep onder letter of woord is de negatie ervan. Heet betekent dan niet-heet.
//	of element van expressie (bijvoorbeeld /a/ betekent het foneem 'a') of fonologische transcriptie. Bijvoorbeeld /stoel/ betekent het semeem 'stoel'.
F of f	functie van
F ^o	geen functie
Y	element van klasse
s	seem
S	semeem
Σ	de frase, de basis-volzin (<i>phrase de base</i>)
S N	<i>syntagme nominal</i> : naamwoord als naamwoordelijke syntagme
S V	<i>syntagme verbal</i> : werkwoord als werkwoordelijke syntagme
S A	<i>syntagme adjectival</i> : bijvoegelijk naamwoord als bijvoegelijk-naamwoordelijk syntagme
S P	<i>syntagme prépositionnel</i> : voorzetsel als voorzetsel-syntagme
A ₁	actant-subject
A ₂	actant-object
D ₁ (of A ₃)	actant-zender
D ₂ (of A ₄)	actant-ontvanger
A ₅	actant-helper
A ₆	actant-tegenstander
q	kwalificering
q ^o	geen kwalificering
O	Object
x – y	actantieel koppel

Inhoudsopgave

Sectie I: Over taal	1
Ter inleiding: de bedoeling van dit college.....	4
§ 1. Zes talige communicatiefactoren openbaren zes linguïstische functies	9
I. Zes factoren van communicatie via taal	9
II. Zes functies van taal.....	10
A. De referentiele taalfunctie	10
B. De emotieve of expressieve taalfunctie	11
C. De conatieve of directieve taalfunctie	12
D. De fatische taalfunctie.....	12
E. De meta-talige taalfunctie	13
F. De poëtische taalfunctie.....	14
Conclusie	15
§ 2. Prioriteit van Semantiek (Hermeneutiek) op Semiotiek (structurele analyse)	17
I. Dialectische polariteit tussen spreekact en zijn betekenis (propositionele inhoud).....	18
A. De spreekact als woordgebeuren	18
B. De spreekact als synthese van identificatie en predicatie	19
C. Dialectische eenheid van 'spreekgebeuren' en zijn 'betekenis'	19
II. De meaning van de spreker of schrijver en die van de uitspraak	20
A. Wat de spreker bedoelt en de zin van wat hij zegt	20
B. Zincommunicatie als interlocutie.....	21
a. Locutie – illocutie - perlocutie	24
b. Performatieve werkwoorden.....	25
1. Strikte performatieven of illocuties	26
2. Perlocuties of perlocatieve spreekakten.....	28
c. Gradaties van mededeelbaarheid.....	29
Besluit	31
III. Dialectische polariteit binnen de 'zin-communicatie' tussen Sinn en Bedeutung.....	32
IV. Ontologische dimensie van talige communicatie.....	35
Besluit	42
Algemeen Besluit	42
§ 3. Omslag van <i>viva vox</i> naar de <i>littera</i>	45
I. Omslag in de vijf communicatiefactoren van de zincommunicatie	45
A. Radicale objectivering ('materialisatie') van 'het kanaal'	45
B. Omslag in de verhouding van 'boodschap' (nu tekst) tot 'spreker' (nu auteur).....	46
C. Relatie van de tekst (boodschap) tot de 'lezer'	47
D. Verwikkelingen rond de referentiële relatie	48
E. De taalcode in schrift	48
II. Schrift als grond van het hermeneutisch probleem.....	49
A. Het proces van vervreemding door schrift	49
B. Schrift als opening van alternatieve levensmogelijkheden	50
C. Hernieuwde probleemstelling	53

Sectie II: De geesteswetenschappelijke Hermeneutiek en haar onkritische vooronderstellingen	54
Ter inleiding: de bedoeling van deze sectie.....	54
§ 1. De hermeneutische cirkel in het zelfverstaan van de eigen theoretici.....	54
Ter inleiding.....	54
A. Psychologisch leerproces bij tekstlezing	54
B. Het geheel en de delen	55
I. 'Subjectieve variante' van de 'hermeneutische cirkel' (Schleiermachers Einfühlung)	57
II. De 'objectieve variante' of de 'filologische cirkel'	58
A. Uitspraken en haar zogenaamde 'filologische cirkel'	58
B. De begripsvorming en haar gepretendeerde 'filologische cirkel'	59
III. Historiciteit van alle verstaan en daarom zijn (gepretendeerde) circulariteit.....	59
A. 'Goede' en 'slechte' cirkels volgens dit hermeneutisch zelfverstaan	59
B. Verstaan is tevens zelfverstaan	60
C. Circulariteit op grond van de omgangstaal	61
IV. Transcendentale interpretatie van de circulariteit	63
A. De methodecirkel van verstaan en verklaren (K.O. Apel).....	63
B. Circulariteit van keninteresse (J. Habermas).....	64
§ 2. Analytisch-logische kritiek op de gepretendeerde 'hermeneutisch cirkel'	66
Ten geleide	66
I. De argumentatiefiguur in de huidige wetenschappen.....	67
A. Grondbegrippen uit de hedendaagse wetenschapstheorieën.....	67
a. Naïef empirisme	67
b. Logisch empirisme: het verificatiebeginsel	70
c. Karl R. Popper: het falsificatiebeginsel.....	72
1. Het ontstaan van de conjecture	75
2. De basis uitspraken of de primitieve waarnemingsuitspraken	75
3. Het demarcatiebeginsel.....	77
4. Poppers waarheidsbegrip	78
d. Thomas S. Kuhn: paradigma-switch.....	80
e. Imre Lakatos: theoretische en empirische vooruitgang	83
f. Het constructivisme: realisatiebeginsel.....	84
g. Besluit.....	88
B. Synthetische structuur v.d. menselijke ervaring & kritische bezinning op de geldende wetenschapstheorieën.....	90
a. De alledaagse ervaring gaat ons voor	90
b. Precisering van de synthese van 'het unieke' en 'het universele'	93
c. Besluit.....	104
C. De logische argumentatiefiguur in de 'exacte' en 'hermeneutische' wetenschappen.....	105
a. Geen enkele wetenschap steunt op een onfeilbaar rustpunt	105
b. Geen enkele particuliere wetenschap staat model voor alle andere.....	105
c. Probleemstelling voor de hermeneutische wetenschappen	106
II. De argumentatiefiguur in de hermeneutische disciplines en het probleem van haar cirkel.....	107
Ten geleide: wat is een logische en methodologische cirkel.....	107
A. Voorverstaan in de Hermeneutiek versus de hypothesen in de wetenschappen.....	109
B. De 'basisuitspraken' van de Hermeneutiek versus die van de 'exacte' wetenschappen	111

C. Relatie van het voorverstaan tot de tekst versus de wetenschappelijke toetsing van hypotheses	111
D. Interpretatie als dialectiek van verklaren en verstaan.....	113
a. Het probleem als gesteld door K.-O. Apel en J. Habermas	113
b. Dialectiek van de <i>speech act</i> en de <i>meaning</i> , gezien vanaf de kant van de lezer.....	115
E. Besluit: de (voorlopige) hermeneutische argumentatiefiguur	117
§ 3. Het eigenlijke hermeneutische zelfverstaan: tekstverstaan als zelfverstaan	118
Besluit: 'exegese' en 'hermeneutisch verstaan'	121

Sectie IV: Semiotisch-structurele tekstuitleg.....	123
Ter inleiding	123
§ 1. Structuralistische Semiotiek, haar bedoeling en basisbegrippen	123
I. Algemene situering van de Semiotiek en het Structuralisme	123
II. Basisbegrippen van het taalsemiotisch Structuralisme	128
A. Langage als langue en parole.....	128
B. Taal als tekensysteem	131
a. Zinsstructuur: teken, betekenaar, het betekende	131
b. Iconische, indexale en symbolische tekens	134
c. Syntactiek, Semantiek en pragmatiek	135
C. Distributionele en integratieve relaties.....	136
a. Functionele en niet-functionele verschillen.....	136
b. Integratieve relaties.....	138
c. Distributionele relaties.....	138
1. De 'twee assen'-theorie	138
2. Correctie hierop door de 'vier operatie'-theorie	140
D. Inhoudsniveau, oppervlakteniveau, niveau van manifestatie.....	143
§ 2. Structurele 'minimale linguïstische eenheden'	144
I. De frase als scheiding tussen micro- en macroniveau.....	144
II. Minimale taaleenheden op microniveau.....	145
A. Niveaus	145
a. Fonologische niveau (foneem).....	145
b. Syntactisch niveau (morfeem, moneem).....	145
c. Semantisch niveau (semeem).....	146
d. Syntactisch niveau (syntagme).....	147
e. Niveau van de manifestatie (frase)	147
B. 'Vorm' en 'betekenis' (inhoud): Semiotiek en Semantiek.....	148
III. Minimale linguïstische eenheden op het transfrastisch niveau.....	150
A. De 'elementaire zinsstructuren' van een verhaal (dieptestructuur)	151
a. Het logisch vierkant	151
b. De structurele dimensies: axis, schema, deixis	153
c. De semiotische zeshoek en zijn problemen	157
d. Uitdrukkelijk uitgangspunt bij drie termen (anti-binarisme).....	158
e. Besluit.....	160
B. Syntaxis van de verhaalstructuur (oppervalktestructuur)	160
a. De actantiële basisstructuur.....	161
1. Functies.....	162
2. Handelingen	164
b. De as van communicatie, beproeving en verlangen	165
c. Isotopieën en series.....	168
d. Het verhaal (<i>le discours</i>)	170
§ 3. De structuralistische onderzoeksmethode.....	173
I. Algemene methodologische beginselen van de structuralistische taalSemiotiek	173
II. De mens als verweesd subject?.....	175
§ 4. Bezinning op Structuralisme, semiotische zinsstructuren en hermeneutische zin	178

Bijlagen:.....	182
I. Bibliografische aantekeningen bij Sectie I	182
II. Bibliografische aantekeningen bij Sectie II, § 1.....	183
III. Bibliografische aantekeningen bij Sectie II, § 2	184
IV. Bibliografische aantekeningen bij Sectie III.....	186
V. Semiotische symbolen en notaties	188
Inhoudsopgave	190